

ISSN 0207-642X

ЫҒАДЫЗ

1983

1

ИҲАДЫЗ

1983

№ 1

Январь

Февраль

ОЗЪБЕКСТАН ЯЗЫДЖЫЛАРЫ
БИРЛИГИНИНЪ ОРГАНЫ

ЭКИ АЙЛЫКЪ ИЧТИМАЙИ-
СИЯСИЙ ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИЙ
ЖУРНАЛ

ДЕРДИНДЖИ СЕНЕ ЧЫКУВЫ

Мундеридже

СОВЕТЛЕР БИРЛИГИ КОММУНИСТ ПАРТИЯСЫ XXVI СЪЕЗДИНИНЪ КЪАРАРЛАРЫНЫ ОМЮРГЕ КЕЧИРЕЙИК

СЕРВЕР АМЕТОВ. Чельнинъ истикъбали парлакъ 3

□

РЕШИД МУРАТ. Къарталлар ятагъында. Повесть 7

□

АБСЕЛЯМ ИСЛЯМОВ. Йыллар ве ёллар 23

САБРИЕ ЭРЕДЖЕПОВА. Меним энишли-ёкъушлы ве чичекли ёлла-
рым. Девамы 32

ТАШКЕНТНИНЪ 2000 ЙЫЛЛЫГЪЫ МУНАСЕБЕТИ ИЛЕ

ЭНВЕР АРИФОВ. Джебэде ве эмекте 65

ШИИРЛЕР

ГЪАФАР БУЛГЪАНАКЪЛЫ. Тамчысына топракъ мухтадж. Хатирим-
де о кунълар 72

ЮНУС ТЕМИРКЪАЯ. Козълерим ве сёзлерим. Янъгъызлыкъ олма-
сын. Коръмегейдим. Нида. Ич бир вакъыт 74

Р. ҚЪАРАСУВЛЫ. Дост ким?	75
ЛЁМАН СУЛЕЙМАН. Инсаниетлик	76
БИЛЯЛ МАМБЕТ. Салқын сув. Дуймай адам	77
ШЕРЬЯН АЛИЕВ. Эй, китаплар!	78
ШУКРИ АППАЗОВ. Сыджакъ сёз. Сувума!	79
НУРИ ҚЪУРТМОЛЛАЕВ. Ананы унутманъыз	80
АДХАТ СЕНОГЪУЛ. Ленин илинден. Ташкент — эр вакъыт Ташкент.	
Кунеш киби. Тиль — дерья	81
ЮСУФ АКИМ. Нелер олмаз. Алтын той	83
АСЛАНБЕК БРИТАЕВ. Сабан сюрип яша	84

ЭДЕБИЯТШНАСЛЫКЪ ВЕ ЭДЕБИЙ ТЕНКЪИД

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ. Ильки адымлар	85
ИСМАИЛЬ КЕРИМОВ. Сыныфлар кюреши	90
ШАМИЛЬ АЛЯДИН. Кызыл чабакъ	93
МАТЯКЪУБ КЪОШДЖАНОВ. Эсас догърулыш	101
К. САЛАЕВ. Азатлыкъ ичюн курешкенлер	105
ЭНВЕР БАЙРАМОВ. Аиледеки адетлер	108
Билесинъизми?	115

ХЫДЫР ИЛЪЯСОВ. Имлямыз этрафында	116
----------------------------------	-----

КОРЮШЮВЛЕР. ХАТЫРЛАВЛАР.

МОЛЛА АБДУРАМАН. Алидженаплыкъ	119
ГЪАФАР ЭЮПОВ. Достымызнынъ давети иле	120

ДЖЕНКЪАВЕР ШУРЕТ ИЗИНДЕН

АРСЕН АЛЬЧИКОВ. Эсирликтен — интикъамджылыккъа	123
--	-----

БАЛАЛАР ИЧЮН

ЗЕЙНЕП АББАСОВА. Учъ къушчыгъым! Динъгиль-динъгиль даречик	126
ЮСУФ РЕШИДОВ. Къабакъны мен севем	127

ДЖЕВАИРЕ. Улу Октябрь ве халкъ яратыджылыгъы	128
Аталар сёзлери	131

ЯНЪЫ КИТАПЛАР

М. ПАРУНАКЪЯН, А. ВЕРЕЩАГИНА. Адалет ичюн	132
САБРИЕ СЕУТОВА. Сен кульгенде	134

ОКЪУЙДЖЫНЫНЪ ФИКИРЛЕРИ

СЕРВЕР АРИФОВ. Джумертлик	135
---------------------------	-----

САНЪАТ

ЭДЕМ НАЛБАНДОВ. Композитор Яя Шерфединов	137
--	-----

ЮМОР

КЪАДЫР ВЕЛИЕВ. Тавшан юрекли	142
------------------------------	-----

Эдебият ве санъат хаберлери	144
-----------------------------	-----

Баш редактор: Ш. АЛЯДИНОВ.

Редколлегия: Ю. БОЛАТ, А. ИСЛЯМОВ, З. ҚЪУРТНЕЗИРОВ (баш редактор муавини), А. ОСМАНОВ (месуль секретарь), Б. ТИХОМОЛОВ, Н. УМЕРОВ, М. ХАКИМОВ, Р. ХАЛИД, ЧЕРКЕЗ-АЛИ, У. ЭДЕМОВА, А. ЯКЪУБОВ.

*Советлер Бирлиги Коммунист партиясы
XXVI съездининъ къарарларыны омурге
кечирейик!*

Чёльнинъ истикъбали парлакъ

Озбекстан Компартиясы Бааристан район комитетининъ биринджи секретары
С. Н. Аметов аркъадаш иле субет.

— Сервер Надирович! Бааристан — Къаршы чёлюнде янғы тешкиль олунгъан районларнынъ бири. Бу ерде ватанпервер совет адамларынынъ ишкузарлыкълары, исарлы эмеклери иле асырлар девам-ында юкъуда яткъан чёль чименликке чевириле. Менимсешилген топракълардан бол памукъ, мейва, юзюм, себзе ве банкъа махсуллар алына. Бойлеликле, чёль джанлана, онынъ кыяфети депыше, дюльберлеше. Къыртыш топракъ нисангъа хызмет эте.

Районнынъ бугунги, келеджеги акъкъында окъуйджыларымызгъа кыскъадан малюмат берсенъиз.

— Чёльнинъ бугунки куно ве онынъ келеджеги акъкъында сёйлемектен эвель, кечмишини бираз козь огюне кетирмек керек беллейим. Чюнки, совет адамларынынъ яратыджылыкъ эмеклеринен эльде этильген ешыншлерининъ коlemi ве салмагъыны анъламакъ ичюн бойле теньештиров файдалыдыр.

Озбекстаннынъ дженюп-гъарбында ерлешкен Къаршы чёлю 13,6 биш квадрат километрди. Бу ерлерде суварма топракъ олмагъанындан, эвельде тек къююн бакъыла эди. Эпимизге белли ки, Владимир Ильич Ленин Орта Асияда къыртыш ве ятакъ топракъларны менимсев пшине айрыджа дикъкъат эткен эди. Онынъ 1918 сенеси майыс 17-де имзалагъан тарихий Декретине бинаэн, Туркстанда топракъ суварув ишлерини тешкиль этювге 50 миллион рубле айырыла. Бу Декрет къабул олунгъандан сонъ Орта Асияда, бу джумледен, Къаршы чёлюнде, топракъ суварув ишсаатлары къурулып башлады. Улу Ленин гъаелерини омурге кечиреяткъан шанлы Коммунист партиямыз совет адамларынынъ турмушыны яхшылав огърунда зарур тедебирлерни коре. Къаршы чёлюне уджюм партиямызынынъ XXIII съездинден сонъ даа да къуветленди. КПССининъ XXVI съездининъ къарарларында бу чёльни менимсемекин девам эттиривнинъ эмнети айрыджа косътерильди. Шимди чёльде менимселген топракълар Амударьядан Къаршы каналы вастасынен суварыла. Мына бойле къулан чёль къойнунда 1979 сенесининъ бааринде Бааристан районы тешкиль олунды.

Деръал бу ерге ирригаторлар, къуруджылар келип, ишке кириштилери. Кийик ель улугъан чёль ортасында электрик теллери тартылды,

каналлар, арыкълар къазылды. Эмекдарларгъа мескен эвлери къурулып башланды. Чёльнинъ табий шарайтн белли: онынъ къышы къыс-къа ве сувукъ, язы нсе узун ве сыджакъ ола. Ирадели адамларымыз бу кыйынлыкъларгъа исрарлы эмеклерини къаршы къойдылар. Ватанымызнынъ чешит миллет векиллеринден ибарет муаббет къыртышчылар иллеси дюньягъа кельди. Адамларымыз къарамаишларджа чалышалар.

Озюлгъиз тюшюн де бакъынъыз: районнынъ тешкиль олунгъанына энди дёрт йыл олды. Лякин оны ичтиманй-икътисадий джеэттеп инкишаф эттирюв, истисал къуветлерини арттырув сааларында къуванчлы нетиджелер эльде этильди. Буны ашагъыдаки ракъамларда да коръмек мумкюн. Кечкен дёрт йыл зарфында алтмыш миллион рублелик эсас фондлар менимсельди. Он бинъ гектардан зияде янъы топракъ файдаланувгъа теслим этильди. Учъ янъы совхоз тешкиль олунды. Етмиш километр узунлыгында коллектор-дренаж къурулды, докъсан километр суварув агъларына бетон тешельди, къыртышчылар юз бинъ квадрат метр къадар мескен эвлери алдылар. 1280 талебе ичюн мектеп бишалары, мектепкедже балалар муэссиселери къурулды, мевджут хастахане кенишлетильди. Район турмуш хызмети комбинаты, универсаль тюкян, алты юз номерлик автомат-телефон станциясы, кафе эмекдарларымызгъа хызмет эте. Электрик ёлагъы отуз километрни кечти, алты километрден зияде узунлыкътаки сув ёллары халкъымызны сувнен теминлей.

Районымызда истисал къуветининъ артувынен бир сырада тиджарет махсулатларыны етиштирюв де белли дереджеде чокълаша. Кечкен девир ичинде памукъ, бу джумледен, индже лифли памукъ, захире ве себзеват, йипек къозагъы, эт ве сют баягъы артты. Янъы отурткъан багъларымыздан берекет джыйып башладыкъ.

— Совет халкъы, дюньядаки бутюн инсанлыкъ кечкен сене Советлер Бирлиги тешкиль олунувунынъ алтмыш йыллыгыны къайд эттилер. Эр ерде олгъаны киби, Бааристанда да шанлы юбилей дегерли эмек бахшышларынен къаршыланып алынды. Коммунист партиямызнынъ акъылдане реберлиги, Совет укюметининъ даимий ярдымы сасинде район халкъ ходжалыгынынъ бутюн саалары дюлюр дереджеде инкишаф этмекте. Бу енъишлер акъкъында айтсанъыз.

— Бана айткъаным киби, районымызнынъ бутюн истисал пытакъларында озъ зенаатларыны джан-гонъюльден севген, юрек эмиринен чёльни менимсемеге кельген адамлар омуз-омузгъа чалышалар. Районымызнынъ эмекдарлары партия ве укюметимизнинъ къайгырувларына гъайретли эмеклеринен, дарбели ишлеринен джевап берелер. Юбилей йылынынъ екюнлеринден эпимиз хошнутмыз. Памукъчыларымызнынъ къараманане ишлерине дегерли кыймет кесмек керек. Олар йылнынъ гъает дереджеде агъыр келювине бакъмадан, 11,5 бинъ гектар ерден девлетке 25 бинъ тоннадан зияде памукъ теслим этилер. Эр гектар янъы ерден алынган памукъ 25 центнерден кечти. 1981 сенесине коре учъ бинъ тонна зияде памукъ алынды. Ватангъа еди бинъ тоннадан зияде энъ кыйметли хам мал — индже лифли памукъ теслим этильди. Памукъны машиналар ярдымынен джююв планы арткъачынен толдырылды.

Районымыз захире, мысырбогъдай, себзе, къартоп, къавун-къарпыз, юзюм, йипек къозагъы, эт, сют, йымырта, къаракуль териси етиштирюв планларынынъ да эписини арткъачынен толдырды.

Улу байрамларны эмек бахшышларынен къаршылап алмакъ бизде энди анъане эсап этиле. Йыл башындан къуруджылыкъ тешкилятларында, совхоз тарлалары ве фермаларында, бутюн эмек коллективлеринде социалист ярышы кениш ёлгъа къойылды. Илерилерининъ теджрибелерини башкъаларнынъ вариетине чевирювде илькинги партия тешкилятлары кутъле арасында буюк тербневий-сиясий ишлер алып

бардылар. Эр бир тедбириниң бельгиленилген вакытта омурге кечирлювине айрыджа эмнет берилди.

Партиямызнын Эрзак программасыны эда этиюде зираатчылык сясетини омурге кечирюв муим роль ойнай. Яктын келеджек вакытта районымыз Кышкыдарыя вадийсинде ири памукчылык районына чевириледжек. Бааристанда хусусан индже лифли памук етиштирювге буюк диккят айырыладжак. Биз он биринджи беш йыллык зарфында 150 бинь тонна «безз алтын» етиштирмески кыарлаштырамыз.

КПСС Меркезий Комитетининь 1982 сенеси ноябрь Пленумы кыарлары муджиби районымызда мейва ве юзюмни чоклаштырув имкянларыны араштырамыз. Бунинь ичюн 9-иджи «А» совхозыны мейваджылык ве юзюмджилик ходжалыгына чевирдик. Совхоз эмекдарлары махсулдарлыкны йыл-йылдан арттыралар. «ВЛКСМнинь XVII съезди», Сулейман Мурадов адына, «Партия XXV съезди» ве 35-нджи совхозларнын коллективлери де яхшы итиджелер эльде этелер. «Алтын башак» совхозы, «Узбекистан» джыныс маллар заводунын коллективлери захире ве эт-сют етиштирювни чоклаштыралар.

Коммунист Рефат Ильясов директор олган 9-нджи «А» совхозында омурге кечирилеяткан тедбирлер диккятка лйыктыр. Бир бучук бинь гектар суварма топрагы олган бу совхозда дерт юз гектар ерде мейва, юз элли гектар ерде юзюм етиштирилмекте. Совхознын Ремзи Аджысалиев реберлик яккан себзеджилик-бостанджылык бригадасынын эмекдарлары эр йыл 300—400 тонна себзе, бостан алалар. Февзий Аджысалиевнинь бригадасы нсе эр гектар ерде 250 центнерден себзе етиштире. Кыртышчылар кечкен сене девлетке 240 тонна мейва ве 20 тонна юзюм кыурусы (кншмш) теслим эттилер. Тувар фермасынын коллективни (мудир Аджымамбет Абылтаров) сют ве эт етиштирювни арттырмак огърунда гъайретнен чалыша. Совхоз кечкен сене 240 тонна сют сагып алды.

Районымызнын истикбали даа да парлак. Агымдаки беш йыллыкта он эки бинь гектар янгы топрак менимсенледжек. Уч янгы совхоз даа тешкиль олунаджак. Оларнын биринде памукчылыкнен, экисинде нсе багы-багычаджылыкнен мешгуль олунаджак. Эки юз бинь тавук асралган кыуш фабрикасы ишлеп башлайджак. Районда кыуруджылык ишлери даа да кенишлейджек. «Бахорстан-целинстрой» трестининь тешкиль этилюви бу ишлери даа юксек сурьатларнен алынып барылувына ёл ачаджак. Район меркезине, совхозларнын кысабаларына табий газ, водопровод сувы кетириледжек. Бир чок медений-мемурий биналар кыурмак, отьмек заводыны ишке тюшюрмек козьде тутула.

— Сиз айткан буюк ишлер, кыуванчлы енъишлер, шубесиз, район эмекдарларынын гъайретлери иле эльде этилди. Ойле дегилми, Сервер Надирович?

— Эбет, ойле! Алтын элли адамларымызнын ишчилклери, озь зенаатларыны джан-гонъюльден севгенлери, вазифелерине джиддийликле янашканлары саесинде районымызнын халкь ходжалыгы турмадан юксельмекте. Истисалнын бутюн джебелеринде коммунистлер авангардлык ролуни эда этелер. Кыртыш топрак не кыадар джумерт олса-олсын, о ерде инсанларнын исрарлы эмегисиз бол берет етиштирмек мумкюн олмаз эди. Биз чебер элли адамларымызнен нефтихар этемиз, 9-нджи совхоздан Джура Эрдамов, Бабамурад Мейлиев, 35-нджи совхоздан Акрам Фидаев, Сервер Зейтуллаев, 27-нджи совхоздан Шукур Чарыев, Барат Кыурбанов, Ширин Чулнев, 29-нджи совхоздан Рахман Иманов, Таджи Шадиев, Барат Хайитов киби аджайип адамлар ёлбашчы олган коллективлерде эмекте яхшы итиджелер эльде этиле. Районымызнын эмекдарлары Социалистик Эмек Кыараманы, Озбекистан ССР Юкъары Советининь депутаты Нурмамат Рус-

тамовны, Озбекстан ССРде хызмет косътерген механизатор Сеитнеби Османовны, Зубеир Аблямитовны, Октябрь Революциясы ордениниъ саиплери Исмаил Рамазановны, экинджи ве учюнджи дереджели Эмек шан-шурети ордениниъ саипи Озбекстан ССРде хызмет косътерген айванасравджы Тоймурад Нурневни, Музеир Аппазовны, Аджымамбет Абильтаровны, Саиб Айвазовны, Замира Фетислямованы, Усние Ильясованы, Эдем Ибадуллаевни ве булар киби истисал илерилерини севе-саялар.

Район партия комитети коммунистлериниъ авангардлыгыны теминлев огърунда бутюн чарелерни коре. Кадрларны сечюв, оларны тербиелев ве ерли-ерине танилев ишине дегерли дикъкъат этиле.

Алий ве махсус орта окъув юртларыны битирген бир чокъ яш му-техассыслар юрек эмири, комсомол даветинен къыртышчылар сафына келип къошулалар. Олар къыйын чель шараитине тез алышалар ве онынъ менимселювинде фааль иштирак этелер. Ташкент ве Самаркъанд медицина институтыны битирген Эдие Таймазова, Нурне Билялова, Найле Абдураманова, Ташкент алякъа институтыны битирген Осман Аджиев киби яшлар къыртышчылар аилесиниъ яш азалары-дырлар. Олар район халкъ ходжалыгыны инкишаф эттирюв огърунда гъайрет ве джошкъуилыкъ нумонелерини косътерелер.

— Район эалисиниъ медений севиесини юксельтюв, сагълыгыны сакълав, маариф ишлерини яхшыландырув огърунда насыл тедбирлерни омюрге кечирюв къарарлаштырыла?

— Совет адамларынынъ эйиаллыгыны теминлев, эмекдарларнынъ даимий къайдыны чекмек тувгъан партиямызнынъ алидженап ишидир. Бизде эр шей инсан ичюн, инсаннынъ бахты-сеадети ичюн хызмет эте. Бизим районымызда да, эр ерде олгъаны киби, эмекчилернинъ исрарлы чалышувлары огърунда баягъы тедбирлер омюрге кечирильди ве кечирильмекте. Келеджекте къыртышчыларнынъ турмуш шараитлери даа да яхшылаштырыладжакъ. Эвеля къуруджылыкъ ишлериниъ колемини кенишлетеджекмиз. Районда Қаршы тикиджилик фабрикасынынъ филиалыны ачмакъ козьде тутула. Килим токъув истисалы ишке тюшюриледжек. Чельде 180 бинъ мурабба метр даа мескен эвлери, мектеплер, мектепкедже тербие балалар муэссиселери, хастахане, поликлиника, турмуш хызмети эви, клуб, кинотеатр, ашханелер къуруладжакъ. Буларнынъ эписи къыртыш улькенинъ къияфетини даа да дюльберлештиреджегине шубе ёкъ.

Район партия тешкиляты клубларнынъ ишини илерилендирувге, китапханелериниъ халкъкъа эйи хызмет этювини теминлевге кереги киби дикъкъат эте. Клубларымызда интернациональ-достлукъ акъшамлары, окъуйджыларнынъ конференциялары мунтазам откерилип турула. Райондаки докъуз мектепте 3,5 бинъге якъын талабе коммунист-тик рухта тербиеленмекте. Оларгъа эки юзге якъын оджа бильги бере. Мектеплеримизиниъ аман-аман эписинде дерслер феи кабинетлеринде алынып барыла.

Халкъымыз эдебиятны, санъатны джан-гонъюльден севе. Эмекдарларнынъ язиджылар ве шаирлернен, санъаткярларнен корюшювлери эр вакъыт байрамгъа чевириле. Чокъ языкъ ки, бойле корюшювлер бизде лек аз ола. Эгер пайтахт санъаткярлары районымызнынъ бедий авескярларына амелий ярдым косътерселер, эйи иш япар эдилер.

Қаршы чёлюни менимсевнинъ озю ленинде миллий сиясет таптанасынынъ айдын мисалидир. Затен бу улу ишке мемлекетимизиниъ бутюн республикалары озь исселерини къошалар.

Районымызнынъ истикъбали айдын. Биз, къардаш халкъларнынъ векиллери омуз-омузгъа чалышып, чёльни чименликке чевиримиз.

Субетни Закир КЪУРТНЕЗИР алып барды.

Решид Мурат

Къарталлар ятагъында

ПОВЕСТЬКЕ МУКЪАДДЕМЕ

(МУЭЛЛИФНИНЪ ХАТЫРЛАВЛАРЫ)

«Къарталлар ятагъында» — кучюк аджимли, факъат буюк девирнинъ, дёрт йыл девам эткен Ватан дженкиннинъ, февкълъаде вакъиялары акъкъында повесть. Эсернинъ баш къараманы Польша топрагъында партизанлар арекетининъ иштиракчиси, Котовский намлы отряднынъ командири, «Грюнвальд Хачы» орденининъ саиби, Людовой Гвардиянынъ Къараманы капитан Умер Акъмолла Адаманов — «Мишка-татар»дыр.

Умер Акъмолланы мен дженктен эвель бираз биле эдим. Бизни, о, вакъытта даа яш Умернинъ якъын досту, къызлар арасында «Ромка» адынен белли Раим Челебнев таныш эткен эди. Умер Массандра шарап комбинатынынъ ишлеринен меркез шеэрге сыкъ-сыкъ келип-кете, кимерде бир къач кунъге къала эди. Не ичюндир, оны эксери вакъыт Карл Маркс сокъагъында, газета идаресине якъын ерде коре ве озъ-озюме «бу яшнынъ, бизим шаирлер ве эдиплер киби, ады-ёлу Умер Акъмолла олгъаны меракълы» дне тааджиплене эдим. Сонъундан, «Яш къувет» газетасы идаресинде бир-эки танышы олгъаныны да ишиткен эдим. Умер юксек бойлу, мазаллы, сия, къывырчыкъ сачлы, сыджакъ корюнишли бир йигит эди.

Бирден дженк къиямети къопты. Орталыкъ къарышты. Чокъ шейлер унутылды. Ватан дженкинден баягъы йыллар кечкен сонъ Польшада партизан арекетининъ иштиракчиси, Советлер Бирлигининъ Къараманы полковник Николай Архипович Прокопюкиннинъ, газеталарда намлы партизан командири «Мишка-татар», яни Умер Акъмолла Адаманов акъкъында язгъан макъалелерини окъуп, эски танышым иле багълы базы адиселерни хатырлап башладым.

1971 сенеси мен, «Мишка-татар» акъкъында повесть язмакъ ниятенен чокъ малюмат топлагъан эли журналистимиз Амет агъа Озенбашлы иле корюшмек ичюн Одессагъа бардым. Девамлы субетлеримизден ве Амет агъа къысхартхъан польша тарихчысы, язуджы Войцех Сулевскийнинъ украин тилиндеки «Пуца Сольскийли Татар», «Пуца Сольский ве Замойщина партизанлары» очерклерини окъугъан сонъ, Амет агъа меним хатирелеримни тасдыкълады.

— «Мишка-татар» шу сен билъген Умер Акъмолла олса керек. Аилеси Ошта яшай экен. Мен мытлакъа барып, оларнен корюширим, — деди.

Эртеси куню исе «юръ, сени генерал Болатовнен таныш этейим», деди. Мени онъа мусафирликке алып кетти. Исмаиль Болатов Одессадан четче ерде, деньиз ялысында, ешиллик къучагъында коттедже яшай эди. Азбарда, юксек киреэ терегининъ салкъынында, стол баш-

ында эки эсли адам отура эди. Мен чал сачлы, юксекче бойлу, эсмери адамнынъ Исмаиль агъа олгъаныны шу анъ къарарлаштырдым. Амет агъа мени генералнен таныштыргъанда, Болатовнынъ озю де акъ сачлы, эсмеридже кельген субетдешини косътерип:

— Сиз исе бу адамнен таныш олунъыз!— деп кулюмсиреди.— Бу, анавы эфсаневий «Мишка-татар» штабынынъ ординарджысы Юзеф Малько. Къевде яшай. Магъа мусафирликке кельди. Санъа, Амет, керкли адам!

Бойле бекленильмез, тек фантастик романларда ола биледжек тесадюфке шашып къалдыкъ. Стол устюндеки «Кърым геджелери» коньягына ве Йемен къавесине биз де къошулдыкъ. Энди субет тамамынен «Мишка-татар» ве Польша партизанлары хусусында олды. Одессадан мешур партизан командирини дженктен эвель бираз билъгениме къани олып къайттым. «Я Адаманов фамилиясы не?» Бу суаль чокъ сенелер хатиримден чыкъмады ве Амет агъа ишетленген эсерини не вакъыт язар экен, аджеба, деп тюшондим. Лякин языкълар олсун... Амет агъа вефат этти. Вакъытлар эп кечти.

Ниает, 1980—81 сенелери озюм ишке башладым. Умер догъгъан-осъкен Айвасыл коюне къач дефалар бардым, анда къач вакъытлар булундым. Онынъ догъмуш эвине кирдим, азбарында доландым. Адамановларны билъген тек-тюк кишилернен лаф эттим. Эвель Советабад шеэринде, шимди Кърымда яшагъан Абдураман Адамановны коръдим.

— Сиз Умер Акъмолла Адаманов деген партизан хусусында бир шейлер ишиттинъизми? Тесадюфен акъраба дегильсинъизми?— деп сорадым, о, эвеля тааджилленди, сонъра тебессюмнен:

— Сиз не дейсинъиз? Умер меним догъмуш агъам эди. Акъмолла бабамызнынъ ады. Адаманов исе сулялемизнинъ фамилиясы,— деди.

Бутюн бу корюшювлерим, билъген ве ишиткенлерим, коръгенлерим шу кучюк аджимли, буюк макъсадлы повестьке эсас олдылар.

ИЛЬКИ ВЕ СОНЪКИ ДЕФА

Кунешнинъ пемпе чабакълары къаялар, дагълар ве орманларгъа сачылмакъта. Ялтанынъ омузына ерлешкен Айвасылдан ашагъы айланчыкъ таш ёлнен энген адамнынъ козьлери огюнде, бу эрте майыс сабасында, муджизели табиаат манзарасы кенишлемекте. Инсан эмегинен ярашкъан багъ-багъчалар, тютюн тарлалары, авлакъ уфукъларгъа яйылып кеткен ялдызлы зумрют денъиз, гемилер, катерлер дурагъы, лиманлар сукъландырыджы корюништелер.

Автобус токътагъан ерге якъын эвнинъ туташ ешиллик азбарындан сокъакъкъа шенъ лакъырдынен эки йнгит чыкъты. Бир юксек, эсмери, гуръ сачлы. Козълери сия, дигери онынънен бойдаш, арыкъча беденли, сарышын, козьлери денъиз ренкте.

Гуръ сачлы йнгит:

— Рушти, не дейсинъ, асабам? Шеэрге, лаф эте-эте, джаяв кетейикми?— дей.— Ишке даа эрте. Ашыкъмагъа аджет ёкъ. Сонъ, Массандрагъа автобуснен кетермиз.

Сарышын яш бу теклифке разы ола.

— Эльбетте, джаяв...— дей.— Чевредеки мунтке, табиааткъа бир бакъ, Умер! Бу насыл ава, насыл саба! Бойле вакъытта ёл юрьмек вуджукъта, юрекке файда. Сагъламлыкъ. Кунеш догъды, ама пичепликлерде чыкъ данелери аля йылтырамакъта, этрафта къушларнынъ нагъмелери ишитильмекте.

Омуз-омузгъа адымлап, шенъ сёйлешип кетелер.

— Демек, Рушти, шарапчылыкъ комбинаты акъкъында да язаджакъсынъмы?

— Язаджагъым. Сизинъ Массандра истисалында бир къач дане бакъыладжакъ меселе бар. Шуларны котерип чыкъмакъ кереким. Газета идаресинден шунунъ ичюн ёлладылар, Умер.

— Месся, дигер шарапларнынъ да леззетини ве гыдалыкъ кей-

фиетини «Рислинг» ве без, гульгулю «Мускат» севнесине котерюв, сонъра ишханенъизде агрегатлардан, механизмлерден керсги киби файдаланув меселеси... Бизни эписи меракъландыра.

Умер куле.

— Десе шу меселелернен багълап бизим агрегатлар, механизмлер ве автомашиналар паркны да дюрюльдетеджексинъ?!

— Бу ишлернинъ къайдыны парк башлыгъы Яков Голованов чексин. Сен анда баш механиксинъ.

— Ойле, лякин Яков агъа да яхшы адам.

— Яхшы адам бу даа яхшы хадим, яхшы хызметчи демек дегиль,— деп куле Рушти.— Табиаты юваш, яхшы адамлар арасында ойле истидатсыз, беджериксиз, чолпа, я да къоркъакъ сойларына да расткелине ки, коръмелисинъ... Достунынъ башы белягъа къалса, я да алы агъырлашса, бир ильгекке огърамайым деп, четке къачар. Къомшусунынъ эви янса, сѣндюрмеге ярдымлашмаз.

— Бу белли меселе,— Умер лакъырдыгъа къошула.— Бир къач зыпкъын анавы ерде бир къадынгъа илишсе, я да биревни котеклесе, кечер кетер. Топлашувда якъын аркъадашыны акъсыз тенкъид этелер, ама о, озюнинъ фикирини сѣйлемез, ичине ютар. Ама Яков агъа ойле видждансызлардан дегиль. Табиаты, шахснети, эмеги ве эрлиги дже-этнinden яхшы адам, достум.

Рушти онынъ омузыны таптады.

— Аньлашылды, инсаниетли экен. Сен бизим тарафкъа энди не вакъыт келеджексинъ?

— Ел тюссе, бир бармакъ керек. Вера анасыны сагъынгъаныны хатырлата бере. Сенинъ Апянъны да коръмек истей.

— Раатлыкъ куню кельсенъ не?

— Бир къач кунъге бармакъ яхшы даа...

Массандра комбинатынынъ теджрибелли механиги ве шофери Умер Акъмолла ве ульке яшлар газетасынынъ эдебий хадими Рушти Сафер, озьлерни деген киби, «севги романында» танышкъан, достлашкъан эдилер. Яни экиси бир мектепни битирген, маалледеш эки дост къызны севгенлери ве оларнынъ пешинден юргенлери себебинден, кинотеатрлерге, шеэр багъчасына берабер бара, базы акъшамларны танго, фокс-трот янъгъырагъан оюн мейданларында кечире эдилер. Яшлыкъ сени, шу къайнакъ эмек, гуръдели йылларнынъ джошкъунлыгъы, бойле озюндже февкъульаде севги оларны бири-бирине къавий багълады. Умер шеэрде йыллыкъ механизаторлар курсыны битирген сонъ, озьлерининъ коюне къайтты, олар исе онынджы сыныфны берабер битирген къызларгъа эвленген эдилер.

Иште, дюнь Умер Массандрагъа иш ълланмасынен кельген Рушти-ни коръгенинен:

— Мусафирхане хусусында ич лаф этме. Эвге кетемиз. Акъшамлары бизде олурсынъ,— деп, оны озю мусафир этти.

Умернинъ анасы, огълу киби, эсмери, факъат назик вуджутлы. Умютгуль апте ве комбинатта лаборант олып чалышкъан келини Веранынъ азырлагъан лезетли миллий емеклери софрасы башында эки дост озь ишлери ве хаяллары акъкъында дертлешкен эдилер. Экиси де йигирми алтышар яшында, яринки ъллары кениш эди. Умер «мен шоферликки арбий хызметте экенде огрендим. Анда болук командири эдим. Энди бель багълап окъусам, мен Умер Акъмолла Адаманов, бир автотехник зенаатына малик оламайджагъыммы», деп озюнинъ келеджегини гъурурнен тасавур эте эди.

Умер пек джошкъун алда йырлап башлай.

Къара-кер атымны эгерлеп,
Салдым ългъа, ай!
Дѣрт ормени дѣрт буклеп,
Алдым къолгъа, ай!

— Эй, яша!..— Рушти де къызыша, йырнынъ макъамыны сызгырып текрарлай.

Олар, иште, бойле кыызгын лакъырдынен юксек кыыр ёлдан ше-эрге келип еткенлерини дуймай кьалдылар. Автобускъа минип, Мас-сандрагъа догърулдылар.

Факъат майыс айынынъ бу сонъки сабасы — оларнынъ ильки ве сонъки самимий субетлешюви экенини билеми эдилер?

КЪАСЫРГЪАЛЫ ЯНГЫНДАН БИР МЕКТЮП

Рушти, шу койдеки корюшювден сонъ, дагълар къучагъында досту-ны бекледи. Умер кельмеди. Мектюбинде иши сыкълет олгъаныны яз-ды. Баягъы вакъыт даа кечти. Куньлернинъ биринде, журналист рефи-къасынен берабер Адамановларгъа бир барып-кельмеге ниетленгенде, бутюн гедже челеклеп ягъмур ягъды, пенджерелернинъ джамларыны шыбалады, ири-ири тамчылары кьалдырымларгъа тюшип секирикле-дилер.

Саба эртелеми исе къары-ходжа радиодан дешэтли хабер ишитти-лер. Фашизм Германиясы Советлер Бирлигине къаршы дженк ачкъан. Олар шашып кьалдылар. Экевлешип ишке кеткенде ягъмурдан сонъ тазерген сокъакълар козылерине кусюн, кедерли, даа мукъаддес ве кыйылмаз олып корюнди-лер. Ишханелерине ашыкып кететкъан адамларнынъ юзлеринде теляш, асабиет сезильмекте эди. Сонъ зали арасында, фашист къуызгунлары шу гедже Киев, Севастополь узерле-рине бомбалар ташлагъанлары хусусында хабер даркъады, айдут душ-мангъа джемиет умуминенинъ нефрети кыйнады.

Бир-бирине мусафирликке барып-келювлер, тюрлю кезинтилер кишилернинъ анъындан силлинди. Бирдем халкъ бутюн кучюнен Октябрь Ватаныны къорчалагъа котерильген куньлер акъымында тынчыкъ бир июль сабасы Вера Адаманова «Яш къуввет» газетасы идаресине, Руш-тиге кельди. Онъа, орьселенген учъ коше мектюп берди, сонъра козь-лериндеки яшларны сильди.

— Умерден. Санъа ве Анягъа селямы бар,— деди.— Житомир ше-эринден ёллагъан. О тарафларда дженк, джебелер кыймет. Бу мек-тюп бизге насыл келип чыккъан, бильмейим. Демек, ёллар ачыкъ экен.

— Вера Дмитриевна. О тарафларгъа душман даа сокъулмады. Ама, бильмейим, Ватан дженки эп алевлене... Ордумыз гъарпта гит-лерджилерни дегерли урмакъта... Ойле-е,— Рушти мектюпни ачты ве келинчекни тынчландырмакъ истеди.— Бу селямнаме, сагълыкъ хабери къасыргъалы янгындан кельген мектюп, Вера. Тешеккур. Я Умер джебеге не вакъыт кетти?

Вера кыйгъылы эди.

— Дженк башлагъанынынъ экинджи куюн.

Журналист башыны тюшюнджели алда саллады:

— А-а! О арбий курс кечти, ойлеми? Бельки танкчылар кысымы-на ёлланылгъандыр...— Бир къундакъ баласынен Умютгуль аптенинъ янында кьалгъан яш кьадынгъа енгиль назар ташлады:— «Энди бой-лелери бинълернен... Лянет олсун дженклерге. Авропа халкъынынъ башына, бизим юртумызгъа насыл дешетли фаджиялар, афатлар ке-тирди!— дие океленди. Вераны аджыды:— Сен де энди, ким биле, насыл кыйналырсынъ...— деп тюшюнди.

— Вера, биз, Аня иле экимиз, сизге кетеджек олып азырлангъан вакъытымызда бу феякет чыкъты. Бир тарафтан умумий вазнет, ди-гер якътан ишимизнинъ джиддийлешип кетюви бизни токътатты. Ама, санъа насыл ярдым керек олса, яз, Верочка!

— Тешеккур. Шимди эр кес бир алда, бир къасеветте,— деди баш эгип отургъан келинчек.

Бир къач кунъ озъ анасынынъ янында булунгъан Вера, август айынынъ башында, козьяшларыны токътатып оламагъан Анянен бера-бер, Руштини де джебеге озгъардылар. Аня Симферополь вокзалындан

кочип кеткен эшелон артындан севимли ходжасына мавы явлугъыны саллады.

— Булунгъан еринъни яз! Мен мытлакъа барырым! Яз, Рушти!..— деп кычырды.

Амансыз дѣгюшлерде вахшийлернен богъаз-богъазгъа тутушмагъа кеткен йигитлернен юкло вагонлар чоюн рельслер боюнда сурьатны эп арттырдылар. Оларны озгъаргъанлар аркъада озъ кедерлеринен берабер къалдылар. Электрик къандиллерини сѣндюрип, къаранлыкъ ичинде къалгъан шеэрни ай шавлелери къара-мавылыкъ корюнишинен акс эте, вокзалны айдынлата эди. Факъат шимди, аксине, эки джебѣ урушларына дженкявер йигитлерни озгъаргъан, бойдаш, экиси де кесик сия сачлы, экиси де мор козъю, лаборант Вера ве медицина институтынынъ студенткасы, эмшире Анна ичюн этраф зифт къаранлыкъ ичинде. Эвельде бир мектеп, бир сыныф талелелери, омюрлик дост бу эки яш келинчек, экиси де бир тюшюнджеде эдилер. «Энди Руштиден мектюп, хабер келирми экен? Атешли дженк мейданында оларны не беклей? Такъдирлери насыл? Кери дѣнерлерми? Рушти де шу къасыргъалы янгъындан бир мектюп ёллармы экен?

ДЕШЕТЛИ, ХАБЕРСИЗ АИЛАРДА..

Кузь ягъмурларнен, къаарь-къасеветнен башлады. Акъ денъизден Къара денъизге къадар кенишлеген, халкъ тилинде лянетленген муаребе ташкынынынъ ялынлары мемлекетимизнинъ ичерисине эп яйылмакъта. Къутургъан къашкырлар сынъырлар бою шеэрлерге, койлерге джанаварджа далмакъталар. Джебѣ кечкен ерлерде эалининъ козьяшларыны, бахтсызлыгъыны, харабелерни, телеф олгъан медениет, илим байлыкъларыны тасвир этмек мумкюн дегиль. Нидже-нидже генчлер къанлы чатышмаларда эляк олалар. Нидже-нидже аилелернинъ босагъларында эбедий айырылыкънынъ, асретликнинъ къоркъунчлы козьгелери турмакъталар.

Орталыкъ пек къарышты. Бир ай огюне мен де эвимизге ве Верадан алдыгъым джебѣ адресине арбий къысымнынъ номерине сейяр почтанен эки мектюп ёллагъан эдим. Джевап кельмеді. Демек, энди ёлларда да вазиег чаталлы.

Рушти Сафер Украина дѣрдюнджи джебѣсине хызметке тайинленильди. Бундан учъ йыл эвельси айны шу ерлерде болюк командирі оларакъ хызмет эткен эди. Бу сефер де шу къысымгъа тюшти. Шимди Рушти журналистке хас тарсыкъувнен къоюн дефтерине шу ашагъыда тырнакълар ичине алынгъан сатырларны язды, сонъра терен тюшюнджеге далды. Очаков дживарындаки безъ эвчикте ерлешкен штабнынъ ачыкъ пенджересинден ичері салкъын ель кире, тышта ягъмур сепелей, денъизде акъ сачлы далгълар ойнай, шувулдай. О, радиодан, душман ордусы Житомир шеэрини забт эткенини ишитип, юрегинде терен яныкъ ис этти: «Умерге не олды экен?»— деп тюшюнди. Тамам бу арада фашист самолётлары Очаковны кучъю бомбардымангъа туттылар. Уйлеге якъын шеэр кенарларында амансыз урушувлар алевленди ве чокъ кунълер девам этти.

Ондан сонъра исе Херсон, Скадовск этрафларында козь ачтырмаз атышларнынъ биринде мушкюль яралангъан уйкен лейтенант Рушти Сафер Кисловодсктеки арбий госпитальде бир айдан зияде ятты. Тюзельген сонъ джебѣге къайтты. О вакъыт Кърымда шиддетли дѣгюшлер кетмекте, Рушти севгисининъ якъыджи матемини, гузель яресинден марум къалгъаныны даа бильмей эди. Гонъюлли суретте джебѣге арбий эмшире оларакъ кеткен ве севимли ходжасы булунгъан къысымны тапып оламагъан Анна Причалова Ор къапыда туташкъан къанлы урушларда, яралыларгъа медицина ярдымы косттерген вакъытта эляк олгъан, Украинанынъ биринджи джебѣсинде Керменецъ янларында душмангъа къаршы фелякетли урушларда иштирак эткен кендже лейтенант Умер Адамановнынъ агъыр яралы ве эссиз алында душмангъа

эсир тюшкенпиден хабери ёкъ эди. Баскынджылар о, тарафларда эсир тюшкен кызыл аскерлерни, кыйсы — не алда олгъанына бакъмай, аман вагонларгъа юклеп, узакъ Польша топрагына, та Ченстохова дагъларына айдагъан эдилер. Анда чевреси он метр юксекликте кызыкъларгъа чектирилип мыхлангъан тикенли, электрик токлы теллернен сарылы концентрацион лагерде эсирлерини озылерине къаздырып, ер асты дуракълары яптыра эдилер. Совет эсирлерине чыданымлаз джанаварлыкъларнен кылына, шаркый Европа иллерини аскерлерини, офицерлерини чекиштире эдилер. Анда, Освенцимде, фашизмни инсанлыккъа кылынуз зулумунун энъ муххис джезалары къулланыла эди. Кендже лейтенант Адаманов да бу лагерде, бу тирилер мезарлыгында эди.

ПУЩА СОЛЬСКИЙ КЪАРТАЛЛАРЫ

Ченстохова эсирлер джеэнемниде тек Адаманов дегиль, эссиз алында эсир тюшкен генерал-майор Огурцов да бар эди. Озюни рутбесини гизлеп, залым езитлерини ич бир сорагына джевап бермеген бу челик прадеги, джесюр адамны лагер джеллятлары лейтенант беллеп, пек фена вазнетке макюм этелер. Акъибети, Огурцов бойле зулумлы шариатта тиф хасталыгына огърап, концлагерь лазаретине кыйыла.

Лагерь сакъчылары, янларында тиллерини чыкъларып чапкъалагъан копеклеринен берабер, эр кунъ танъ ярыгында эсирлерни ишке айдай, шу ач-чыпкакъ, такъатсыз мабюслерини эндекли-тёпели ташлыкъларда сюрюнгенлерни, абынгъанларны делиджесине къамчылай, оларгъа орталыккъа къаранлыкъ чёккендже терек кестире, агъач пычтыра ве азырланылгъан агъачны автомашиналаргъа юклете эдилер. Душман эсирлерни бурунларында къан кельгендже чалыштырмагъа меджбур эте эди.

Бойле знетли эсаретте учъ айдан зияде вакъыт кечти. Джанлары янгъан, юреклеринде интикъам океси кыйнагъан дюньки аскерлер бу инсан даянмаз эшкенджеден, акъаретли къуллукътан насыл къуртулув чарелерини кыдыра башладылар. Эр кунъ ормангъа келип-кетип, бу дагълыкъ ерлерни энди бираз огренген бир топ эсир исе, Польшада эвельде баягы яшагъан рус йигити Сергей Баранов ве Умер Адамановнынъ тешевбюси, етекчилиги алтында лагерден къачув акъкында кенъешелер. Кенъешелер ве учъ кунъден сонъ ниетлерине найъ олар. Бир сувукъ кыш сабасы, автоматик тюфеклерни азыр туткъан учъ фашист солдаты, янларында эки копек олгъан алда, энъ арекетчен корюмли он еди яш эсирни орманнынъ тереңдже ериндеки юксек, къалын чам ве эмен тереклерине алып бара, чабик чалышмаларыны эмир этелер.

— Арбайтен!¹

— Шнелл!²

— Шнелл! — дие кычырышалар.

Умер, сакъчынынъ эмирлерине ачувлана.

— Шнелл!.. — деп, онынъ сёзлерини текрарлай.

Бу кускюн февраль сабасында ормангъа къою, чал думан саркъувы, эсирлерини мерамына пек уйгъун шариат олып, олар, кунъ — эвель анълашкъанлары киби, деръал ишке бельсенелер. Адаманов «Шнелл!» деп, янындаки сакъчы солдатнынъ автоматыны чекип алып, къафасына яндыра. Дигерини Баранов урып йыкъа. Кыскъа патырды, къуршуи селери... Учъ сакъчы ве эки копек джан берелер. Бу, бир къач миллет йигитлери — дёрт рус, учъ украин, учъ кырымлы, бир эрмени, бир черкес ве бир аджар — чытырман ормангъа сингип кетелер.

¹ Чалышыпгъыз!

² Чалл!

Сакъчыларны лагерде кеч вакыткъадже беклейлер, сонъра ме-селе анылашыла, фашистлернинъ, афакъандан тиллери тутула, лагерде кыйямет котериле, эсирлерге зулумны арттыралар. Ама къаш къа-раргъандан сонъ, шу этрафлардаки орманларгъа кирмеге къоркъкъан-ларындан себеп, лагерининъ бу вакъиадан экинджи куню хабери ола. Озьлери тарафындан «шаркълылар» деп адландырылгъан бу къачакъ яшларнынъ «нишини» корьген сонъ, вуджутлары бузлай, титреп баш-лайлар. Къачакъ яшлар нсе бу вакытта Зеленуе кою дживарында, орман четинде булуналар.

Адаманов ве Баранов, тесадиофен шу ерде пейда олгъан эки яш къадынгъа озьлерининъ кимлер экенини сёйлей ве, имкяны олса, олар-гъа койде бир къач кунъ сакъланып турмагъа ярдым этмелерини ри-джа этелер. Немсе аскерлерине нефрети къылыч киби кескинлешкен кой джемаатынынъ фикирлерини терен билъген къадынлар бунъа бир сёзсиз разы олалар, яшлар акъшамгъа къадар якъын орманда бекле-мелерини тенбилейлер. Инает, орталыкъкъа къаранлыкъ тюшкен сонъ шу эки къадын эки эркекнен келе, къачакъ яшларны койге алып кете, койде анда-мында ерлештирелер, яш совет офицери Адамановны нсе шу эки къадыннынъ бириси Марина адлы яш келинчек озь эвине къа-бул эте. Лагерь сакъчылары къачакъларны энди араштырув къабилие-тинде дегиль эдилер.

Адаманов тез куньлер ичинде Зеленуе коюнде душмандан гизлен-ген алты къызыл аскерни ве мааллий ватанпервер койлюлерни озь йигитлеринен бирлештирди, отуз эки силядаштан ибарет дженкявер партизан отряды мейдангъа кетирильди. Олар юксек бойлу, сия, къы-вырчыкъ сачлы, сакъалы оськюн, сыджакъ къанлы ве атик кендже лейтенантны бегенди, бу отрядкъа командир сайладылар.

Командирликке разы олгъан Адаманов, отрядкъа комиссар да кереклигини билъдирди ве озьлеринен берабер къачып кельген черкес, сабыкъ оджа, яш коммунист Николай Изахановны бу вазифеге теклиф этти.

Койлюлерден бири нсе:

— Бизим арамызда Польша ордусынынъ бир къысымында штаб ординарджысы олгъан джесюр ватандаш Юзеф Малько бар,— деди.— О да унутылмасын. Керекли адам,— койлю эсмеридже кельген къыр-джыманны косътерди.

— Яхшы,— деди командир,— ординарджы да керек.

Сонъра, Бильгурайск орманларындан душмангъа апансыз дарбе-лер эндирип тургъан польша офицери Ян Кендранынъ кучьлю парти-зан отрядынен багъланып, олардан силя ярдымы истемек къарарына кельдилер.

Аджеле корюшювлер, субетлер олып кечти ве бир афта ичинде койлюлернинъ пичен арабаларына юкло карабинлер, автоматлар, гра-наталар ве яшпклернен къуршун кетирильди, Зелёнуе коюннинъ душ-мангъа къаршы оладжакъ курешине чокътан азыр ватапперверлер ат-арабалар, пулемётлар биле такъыштырдылар. Эсирлер лагеринде урьян-пурьян, ипраныкъ, чуллы урбаларынен къачкъан эсирлерни эл-леринден кельгенидже кийиндирген койлюлер, оларгъа эр джеэттен ярдым этеджеклерини, агъыр яралангъан партизанлар олса, эвлерине алып, гизли суретте тедавий этеджеклерини билъдирдилер.

Инает, 1942 сенеси баарининъ башында отряд арбий арскетлерге белъсенди. Олар партизанлар лагерин ерлешкен Пуца Сольский орман-ларындан, дагъларындан, Вепш озенининъ юкъары ялыларында, ёл-ларда арекет эткен душман обозы керванларына дарбелер эндириди, баскъынджыларнынъ арбий техникасыны апансыздан телефке огърат-тылар. Апрель орталарында, бойле операцияларнынъ биринде, Адама-новнынъ отряды, Ченстохова ёлунда ормангъа агъачкъа кетейткъан душманнынъ беш автомашинасыны граната ве къуршун атешине тутты, дёрт машинаны якъты ве он беш сакъчыны ольдюрди, зарар корьмеген бир автомашинаны ормангъа айдап кетирдилер.

Койлернинъ эалиси энди баягъы къуветлешти. Орманларда дола-
нып юрьген поляк, чех ве башкъаларны озюне къабул эткен бу отряд-
ны эр кес макътай, онъа базана, эллеринден кельген ярдымларыны
япалар. Халкъ арасында олар акъкъында чокъ эйи сёзлер айтыла,
Пуща Сольский къарталлары!... дениле.

Эфсанели батыр «Мишка-татар» дениле.

Энди элли беш партизандан ибарет олгъан отряд гъарез душман-
гъа аркъадан дарбе эндириджи мухкем кучъке чевирильди. Бу энъсе
къырыджы кучънинъ бир шиддетли дарбеси 1942 сенеси майыста То-
машув — Люблин ве Тарнуваткагъа эндирильди. Арбий техникасы ве
джанлы къуветлери джеэтинден энъ къатнакъ тракткъа чевирильген
бу къайнакъ ёлны гитлерджилирининъ «Кок жандармлар» децильген
кучълю гарнизоны ве ерли полисменлер къорчалай эдилер.

Майыс айынынъ йигирминджи кунюнде, кениш ёл бою беяз хачлы
учъ къара «Тигер» танкы ве бир къач да автомашина «шаркъий дже-
бэ» бетке кетмекте эдилер. Орман ичинден рузгяр чабиклигинен чыкъ-
къан отряд, танкларны ве машиналарны гранаталар ве пулемётлар
атеши фуртунасына тутты. Бир танккъа командир Адаманов усталыкъ-
нен эки граната ташлагъан сонъ «Тигер» алевленди, йигитлер дигер
эки танккъа ве дёрт автомашинагъа атеш ачтылар. Машиналар токъ-
тады, къара думан ялынлары ичинде къалдылар. Апансыздан юз бер-
ген бу запартадан эсини джойгъан жандармлар ве полисменлер, ёл
кенарында серилип яткъан он алты джесетке бакъмай, табана къуввет
къачтылар.

Партизанлар бир олю, учъ яралы аркъадашларыны озьлери мах-
сус ясагъан енгиль арабагъа къойып, Пуща Сольскийге джонедилер.

Билгурайск учурымлы дагълары ве ташкъын озенлери юксеклик-
леринде, не ердедир, чыкъкъан Польша Людовой Гвардиясынынъ
«Гвардистка» газетасы учюнджи санында Адаманов отрядынынъ бу
кучълю операциясы хусусында дегерли сатырлар язды: «Томашувда,
Люблинде жандармлар ве полисменлер къоркъу ичинделер. Баскъын-
джыларнынъ фодульгъы къалды. Бургомистрлер Замосцье тарафкъа
къачтылар. Пуща Сольскийли Татарнынъ отряды энди шу шаркъий
районларымызда ве Белжц янларында джесюрликлер косътерип, Буг
бетке кеткен душман арекетини къыйыр-чыйыр этмекте, деп язды. Ада-
мановны ифтихарнен «Пуща Сольскийли Татар» дие адландырды.

Адаманов отряднынъ партизанлары Замосцье якъларында да душ-
маннен кучълю дженклештилер. Эали арасында итибары артты. Отряд
эр ерде тиллерде дестан ола башлады, онынъ етекчиси душман элине
тюшмез, гъает джесаретли, атик йигит экенини сёйлей эдилер.

Отряд командири базы вакъытларда, къыйын олса да, Зеленуе
коюне барып, Марина иле корюше. Маринанынъ яш ходжасы дагълы-
ларнен баскъын карателлер арасында олгъан чатышмада яралы алын-
да якъаланып ольдюрильген. О, корюшювлернинъ биринде Умерге,
ходжасы ичюн фашистлерден интикъам алмакъ ичюн партизан отря-
дында хызмет этмек истегенини айткъан эди. Сонъра Умернен берабер
дагъгъа, отрядкъа кельди. Онынъ гурьдели аяты башлады. Шу афта
ичинде, отряд бекчилери лагерге такъаттан кесильген, азгъын, юксек
бойлу, ешилъ козьлю къызны да етеклеп кетирдилер.

— Юзефка шеэри беттеки Боровец коюнденим, — деди къыз. —
Адым Тася. Юртумызны запт эткен къатиллерге юрегимде нефрет
алевлене. Студент агъамны, польша яшларынынъ «халкъ интикъам-
джылары» гизли тешкилятында иштираки ичюн, гестаподжылар атты-
лар. Лянет оларгъа! Душмандан интикъам алмакъ ичюн сизинъ саф-
ынъызгъа къошулмакъ истейим. Манъа сила беринъиз, немсе тиллин
яхшы билем. Разведкаджы олмакъ истейим.

Командир тюшюнджеге далды. Комиссар Изаханов къызгъа аджы-
нып бакъты:

— Къач яшындасынъ?

— Он секиздем.

— Пек яшсынъ, — деди Малько. — Санъа кыйын олур.

— Берген вазифелеринъизиниъ эписини эда этермиз, — деди Марина ве Тасяны багърына басты. — Къыз, акъыкъатеп, ишанчлы. Мен оныъ апабабасыны таныйым. Ишчилерден.

Бойлеликнен, отряд даимиъ разведкаджыларгъа малик олды. Олар этрафтаки шеэрлер, койлер ве демирёл станциялары, неэр лиманларына барып, магистраль ёллардан кямилликнен кечерек, отряд штабына кыйметли малюматлар кетире башладылар. Иште, бойле разведка хаберлерин эсасында отряд яз айларында бир сыра апансыз уджюмлерин вакъытында Жешув-Сандомир орталыкъларында запт этиджилерге кыйратыджы уджюмлер япты.

Марина бир дефа незакетле Умерге «Мишка» деген эди. Ондан сонъра отрядта Умерге эр кес Мишка деди. Инает, етмиш беш адамлыкъ партизан отрядына «Мишка-татар» ады кыйылды. Командир разведкаджыларнынъ ишлеринен, ормангъа кетирген хаберлеринен пек меракълана эди. Бу этик, мерд йнгит, комиссар ве дигерлериниъ итиразларына бакъмадан, трофейли фашист офицерин урбасы кийип, узун сачларыны, пос мыйыгыны ве сакъалыны пуфландырып, кимерде озю де разведкагъа барып келе эди. Душман патруллерин корюмли, дюльбер оберлейтенантны токътатып, документ сорамагъа джесарет эталмай эдилер.

Пуца Сольский ве шу тарафларгъа къомшу ерлерде беш айлыкъ партизан сеферлеринден сонъ, яз ортасында, базы турмуш заруриетинден отряд Зеленеу коюне кельди. Серин июль акъшамында кой джемааты орман къарталларыны кучакъ керип, хошнутлыкънен къаршылап алды. Ама эртеси куню танъда апансыздан хышымлы беля къопты. Койде булунгъан отряд, мыкъдарджа арткъач ССчилернинъ къамачавына къалды. Къаилы, амансыз чатышма башлады. Немсе СС командагынынынъ эмирине бинаэн, «Мишка-татар»нынъ отрядыны тамамынен ёкъ этмесе пек тырышсалар да, озь макъсадларына иришип оладылар. Партизанларгъа койлюлер де ярдым эттилер. Бир кунъ, сабадан акъшамгъа къадар девам эткен агъыр урушта отряд йнгирмин фашистнин ольдюрип, озю еди партизандан маърум къалып, душман къамачавындан чыккып кетти. Ондан сонъ отрядкъа бу ерлердеки койлерден он беш адам даа келип къошуларакъ, Пуца Сольскийге кеттилер. Отряднынъ командири Умер Адаманов, о ерлериниъ халкъларындаки риваетке коре, ойле джесюр адам экен ки, беденине не къуршуп, не де сюнгю отмей экен. Насыл къамачавларда къалса-къалсын, илле къуртулып чыкъа экен. Тыпкы эфсанелердеки киби.

Умер Акъмолла Адаманов — «Мишка-татар»
Польшада дженклешкен вакъытында.

ДАГЪЛАРДАН ЭНГЕН ЙЫЛДЫРЫМЛАР

Томашув — Мазовецкий уездинде, ер тепшип кутургъан СС ве СД командалыкларынынъ эмирине бинаэн ССчилер, «Кок жандармлар» партизанларнен сыкты багъ туткъан Зеленуе коюннынъ эалисини вахшийджесине джезаладылар. Чокъ адамларны къапатты, джемаат эсини башына топламаса, койни тюбю-тамырындан якъаджакъларыны ресмий оларакъ билъдирдилер. Бутюн бу зорбалыктардан къоркъмай, шу койге барып-кельген Марина Ковальская отряд штабына аджеле хабер кетирди.

— Бизим койде тешкиль олунгъан «БХ» — «Курешчи яшлар» ватанперверлер гизли тешкилятынынъ йнгитлери совет генерал-майоры Огурцовны концлагерь лазаретинден алып къачкъанлар. О, энди тюзельген, сагълыгъы яхшы экен, — деди Марина.

«Мишка» пек севинди.

— Демек, Людовой Гвардия штабына якъкан риджамыз эда этильген.

— Ондан да башкъа... — деди Марина, — Огурцов энди Людовой Гвардиянен багъланып, сиз Замойщина деген Замосъеде къаалыкъ, сарп орманларда джебэден узиюлип къалгъан, шашмалап юрьген аскерлерни, юртсевер койлюлерни озъ этрафына топлагъан, Гвардиядан ярдымлар алгъан, отрядгъа командир экен. «Мишка»нынъ, бизим отряднынъ командирининъ джесюрликлерине буюк къыймет кесе экен.

Сергей Яковлевич Огурцов ветандашлар дженки вакъытында Биринджи Атлы Ордуда эскадрон командири олгъан, беяз ве акъ поляктаргъа къаршы олгъан кескин къылыч урушларыны кечкен, озю Замойщина тарафларны яхшы билъгенинден, бу уезде партизанлар арекетине чокъ ярдымлар, кенъешлер бере башлагъан. Лагерде экенде, эсирлер бу эсли адамгъа тюрлю ярдым косьтерген, рутбесини, Қызыл Байракъ орденине саиплигини гитлерджилерден гизлегенлер. Онынъ орденини аля озюнинъ джебинде сакълы тутта билъген Умер исе Огурцовнен баба ве огъул киби мунасебетте олгъан. Шимди Адаманов бу хаберни ишиткенинен, не къадар узакъ, къыйын олса биле, барып онынънен корюшмеге къарар берди. Қъара сакъалы ичюн поляктар Умерге «бродач», руслар «бородач», татарлар «сакъаллы» дей эдилер. Сакъаллы отряддаки звено командирлери Сергей Барановны, Григорий Черняковны ве отрядда энъ джесюр пулемётчы, яшлар арасында энъ шакъаджы «Ромка»ны, яни Раим Челебиевни алып, пыштавлар, гранаталар такъынып, дёрди-дёрт аткъа минип, сиядашларынен сагълыкълашып, йылдызлы яз геджеси Пушагъа джёнедилер.

Устьлеринде беяз булутлар яткъан юдже дагъларынынъ чытырманлыкъларында, сарп ямачларда ве асырлыкъ чамлар, эменлер мавлашып сускъан орманда, гуя дженк ёкъ киби, сукюнет укюм сюрмекте эди. Дёрт атлы йнгит козьге корюнмез кестирме ёлчыктарнен эп илериледи, чешит боджеклернинъ чырылдышынен, гедже къушларынынъ давушынен толгъан орманда кийик акъынтылы Сан озени бою кетмекте эдилер.

Польша топрагъындан, Буг озенинден кечип, эп «шаркъый джебэге» ашыкъкъан ачкозь душманнынъ чевре-четтеки къайнакъ арекетинден толайы айланчыкълы ёлларнен кеткен дёрт атлы дёрдюнджи куюно Замойщинагъа келип еттилер. Оларны анда якъын отряд хошнутлыкънен къаршылап алды. Адаманов эсли генералнен баба-эвлят киби корюшти, къучакълашты-опюштилер. Умер дженкявер шурет орденини онынъ кокусине, янъыдан мукафатлагъан киби, такъкъанда, кене къучакълаштылар. Сыджакъ лакъырдылар, субетлер девамында Адаманов бу отрядда да емек, урба ве сия меселеси олардаки киби къыйын экенини анълады. Сергей Яковлевич арбий операцияларны отъкерюв, партизанларнынъ дженкяверлигини арттырув тедбирлери ичюн кенъешлер, огютлер берди:

— Мишка-татар, отрядда низамны сакъла, даа да чевик командир ол!— дегенде, Адаманов кулюмсиреди:

— Вазнет агъыр. Гитлерджилер шаркъий Авропа мемлекетлеринден кечип, бизим Ветанымызга сокъулдылар. Пек чокъ адамларымыз эляк олмакъталар. Бутюн муит янмакъта, харабеге чевирильмекте.

— Иште, меселе де онда, къардаш!— деди генерал.— Партизанлар поляк, чех сиядашларымызнен бир сафта, мельун баскъынджыларга амансыз дарбелер эндирип турмакъ кереклер. Душманнынъ кучю эксильсин, сурьатлы дженки озюнинъ башына етсин...— О, буюк къоба ичиндеки штабында сёйлене ве огге-арткъа юре эди.— Фикиримдже, биз кучьлеримизни бир ерге топлап, бирликли буюк бир арбий кысым олмакъ, Польшанынъ ве озь Ветанымызнынъ сербестлиги ичюн даа кениш аджимли операциялар алып бармакъ керекмиз,— дей эди генерал.

Кендже лейтенант шимди пек джошкъун эди.

— Бирлешейик, генерал аркъадаш!— деди о ве теменна этти.

Бойле рухнен эки афта даа кечти. Пуца Сольский отряды, якъында командир ве учь сиядаш къайтып кельген хавфсыз ёлнен, марш сеферине къалкъты. Олар ерге къаранлыкъ къанат яйгъан сонъ аркет этти ве Огурцовнынъ арбий кысымына барып къошулдылар. Сентябрь япракъларга, чёллерге, оккупациядаки адамларнынъ гонъюллерине сарылыкъ берип кельгенде, шу буюк бирлешмеге Василий Манжавидзенинъ он бир адамлыкъ группасы да келип кирди.

Авропага шорбаджы олмакъны хаяллагъан душманга партизан дарбелери эндирик ичюн сачакълы булутлар трышымакта эди, юксекликте бир кениш арбий лагерьге бирлешкен отрядга энди, тюрлю миллетке менсюп учь партизан болуги топланды. Бу арбий кытагга арбий-сиясий ёлбашчылыкъны генерал-майор Огурцов япты. Бирлешик отрядга ватандашлар дженки къараманы Котовский ады берильди.

Бирлешик отряднынъ дженкявер чыкъышлары, эалини айдуларнынъ зулумундан къорчалав операциялары эп кескинлешти. Халкъ чаресини тапып, партизанларга къолтутмагга тырышмакта эди. «Гвардистка» газетасынынъ единджи санында бу интернациональ достлыкъ отряды акъкъында кене меракълы макъале дердж этильди. Серлевхасы «Дагълардан энген йылдырымлар» деген къанатлы сёзлернен, буюк арифлернен басылы эди.

ЛЮДОВОЙ ГВАРДИЯНЫНЪ КЪАРАМАН КАПИТАНЫ

Орманларда, къулан чёллерде сувукъ рузгар шувулдагъан къарлы октябрь сабасы эди. Къуветлендирильген партизан разведкасы штабга телашлы хабер кетирди. СС экспедицион корпусынынъ генерал Эрвин Шульц команданлыгъы алтында бир къач хусусий болук, фюрерге итаат этмеген интикъамджы полякларны Замойщина территориясындан къувып чыкъармакъ, меджбурен кочюрмек ичюн ярын бу тарафларга келеджек ве кутьлевий такъиплер япаджакъ экен.

Штабдакилер, Сергей Яковлевичнинъ, эки отрядны учь ай огюне бир ерге бирлештирюви гъает акълы иш экенини анъладылар. Душманны къаршылап алууда эалиге ярдым ичюн, баскъынджыларнынъ арбий джебине, зорбалыгъына шемшек киби кескин дарбелер эндирик ичюн буюн гедже азырландылар.

Эртеси куню сабалейин СС аскерлерининъ мото-мех ве атлы кысымлары Краснуброд, Билгурайск, Щебешин янларында вахшилик тавурынен пейда олгъанда, энди шу ерлерде онъайтлы позицияларда азыр тургъан партизанлар къатиллерге апансыз атеш фуртунасынен уджюм эттилер. Къатый чатышма башлады. Слтя, инсан садалары аваны инълетти. Дагъ къарталларынынъ аджеле имдат укюминден рухлангъан бир чокъ койлюлер де, озьлеринде булунгъанына коре слтяларга япышты, немселер эр кошеде, эр ратскелиште атеш ачтылар.

Бир кунь ичинде фашистлернинъ шу ерде тар-мар олунувынен, тирри къалгъанларнынъ исе, макъсадгъа ирмей, чевреде джесетлерни, арбий техниканы быракъып, кери чекилювлеринен нетиджеленген бу кыыргъынлыкъ котеклешови «Замойщина исыяны» тарихынынъ илки саифелеринде язылды. Теэссюф, бу джебэ дёгюшлеринен тенъеш операцияда партизанлар да мушкюль гъайыпларгъа огърадылар. Дженкявер алевинде пишкинлешкен генерал-майор Огурцов агъыр яраланды. Комиссар Изаханов, звено командири Баранов, пулемётчы Челебиев ве он еди партизан даа эляк олды. Эалиден ольгенлер де эппи эди. Партизанлар, немселерининъ алель-аджеле къачкъанларыны корип, озь яралыларыны ве олюлерини арабаларгъа къойып, юксек дагъдаки лагерьге ёл алдылар. Бу фаджналы операциядан сонъ Юзефув (Юзеф-ка) шеэринде, Красник, Звезниц районларында да эалининъ баскъын-джыларгъа къаршы сиялы исыяны котерильгенде, кене Котовский отряды шу кутълевий урушлар вакъиаларынынъ меркезинде булунды.

1942 сенеси октябрь айынынъ сонъки кунюнде Замойщина орманлары узерине къара булут саркъты. О, Котовский отрядынынъ матем байрагы эди. Генерал-майор Огурцов агъыр яраланувдан сонъ вефат этти. Партизанлар ве бутюн джемаат Зелёнуе коюнинъ мезарлыгына кельдилер. Бир къарт койлю дженазе мерасиминде алевли нуткъ сёйледи.

— Поляк халкъынынъ сербестлиги ичюн джесюрликнен дженклешкен, хусусан Люблин уездинде кескин курешлерде иштирак эткен бу генералнынъ мевтасыны дженктен сонъ, шеэр къабристанына авуштырдымыз,— деди койлю.

Ватан, халкъ ичюн ольгенлернинъ адлары яшай, оларнынъ ве озьлерининъ ишлерини девам эттирелер. Партизанлар бу къандени яхшы билелер. Олар Котовский адына отряднынъ командири Умер Адамановкъа ярдымджы оларакъ Василий Манжавидзени косьтердилер. Мерум Огурцов топлангъан буюк группанынъ векили, Къызыл ордунынъ уйкен сиясий хадими Василий Полинин отряд комиссары вазифесине кечирильди.

Шу хышымлы чатышувларда, кутълевий исыялар вакъиаларында къараманане енъишлер эльде эткен, чокъ гитлерджилене къыргъан, оларнынъ арбий техникасыны телеф эткен, халкъны фелякетлерден къуртаргъан бу отряд эппи хырпаланды, зайыфланды. Шунунъ ичюн отряд, илериде буюк, къатты урушлар оладжагъыны козьде тутып, къаялыкъ, дагълыкъ Карчмиска, Бяла-Лада озенлери бойларында, Любельск ве Бяла-Подляска топракъларында дерели, учурымлы орманлардан уджюмлер якъкан Костюшко Тадеуш адына отряднен корюшти. Онынънен бирлешти.

1943 сенесининъ феввали. Бизим мемлекетимизнинъ Гъарбий, дженубий улькелеринде Ватан дженки джебэлеринде совет аскерлерининъ кескин уджюмлери баскъын-джыларны шашырткъан девир эди. «Мишка-татар»нынъ отряды Людовой Гвардиянынъ теркибине кирди. Лякин, партизан арекети ресмий малюматларында, документлер ве рапортларында Котовскийдилер «Мишка-татар»нынъ отряды оларакъ языла эди.

Бу эфсаневий отряд халкъ Гвардиясы сафында, шу сененинъ март-апрель айларында эки буюк вазифени муим енъишлернен шерефледи. Язда-къышта дагълар-ташлар арасында мушкюль партизан турмушына къатлангъан, тюрлю азаплар ичинде пишкинлешкен отряд къарлы ягъмур ягъгъан сувукъ март акъшамында та Юзефув шеэри якъынларындаки душмангъа умуотсизден якъынлашты ве беш йигит шу ердеки таш оджакъларында сакълы тургъан динамитлерни алып, бутюн отряднен къомшу «Длугим Конте» демирёл станциясына апансыздан далды, душмангъа козь ачырмай уджюм эттилер. Командир Адаманов отряднынъ огюнде эль пулемётынен атеш сачаракъ, душман узерине атылды. Партизанлар онынъ пешинден чаптылар. Гитлерджилене къырылды, шаркъий джебэге — Советлер юртуна аджеле юклер алып кетеджек вагонлар къара думан ичинде арекетсиз къалды. Бу иш пек тез

олып кечти. Барышык куньлерде кьуруджылык ичюн бычыладжак ташларны патлатмагъа кьоюлгъан динамитлер кельмешеклернинъ башына патладылар.

Бу кучьлю дарбеден тили тутулгъан душман, партизанлар кьатты джезаламак макьсадынен, оларнынъ лагерини куль-виран этмек ичюн махсус эки «Хейнкель» самолёты ёллады. Самолётларнынъ бирини, партизанлар лагеринден баягъы авлакьтаки Мазаж дереси устюнде алчалып, партизанларны кьыдыргъанда, кьая тёпесинде тургъан бекчи оны пулемёт атешинен урып тюшюрди. Самолёт авада алевленгенини партизанлар зевкъланып сейир этип турдылар. Коктеки вакьпаны эслеген екпнджи кьузгъун бомбаларыны анда-мында сачып, кьачып кетти. Бу февкьульаде адисе орманлар дженки тарихында шерефли ерни алды.

— «Мишка-татар»нынъ отряды, командир Адаманов ве комиссар Нолинининъ командасы алтында 1943 сенесининъ апрель-майыс айларында Людовой Гвардиясы командалыгъынынъ эмирине бинаэн, бир сыра дигер джиддий операцияларны буюк джесаретнен отькерди. Краснубруд демирёл станциясында паровозны патлаткъан, душманнынъ бир чокь транспорт васталарыны ёкь эткен, Звежинец станциясында бутюн арбий поездни ярдан ашагъы авдаргъан адамлар да бу отряднынъ федакяр, кьоркьу бильмез йигитлери эдилер.

Запт этиджи, чалыджы-чырпаджы душманнынъ бель кемигини, рухуны сындыргъан шу вакьиялардан сонъ майыста, «Гвардистка» газетасында Умер Акьмолла Адамановнынъ энди Людовой Гвардиянынъ офицери экени, онъа ресмий арбий капитан унваны берильгени ве бу Гвардиянынъ Къараманы оларакь «Грюнвальд Хачы» орденинен мукьфатлангъаны бильдирилди. О, артыкь Людовой Гвардиянынъ Къараман капитаны.

АЯКЪ УСТЮНДЕ ДЖАН БЕРГЕН ЙИГИТ

Элли биринджи Орду эки тильде чыкькъан «Сталин байрагъы» газетасынынъ арбий мухбири хызметинде джебэ ёлларында юрип чыкькъан Рушти Сафер шимди Армавирде газета идареханеси огюндеки могодекли автомашинанынъ кабинасы ичинде ёргъун алда юкьсырамакьта эди. Юкьсырамакьта ве тюшюнмекте эди. «Аня кьайда? Веранен берабер дегильми экен?.. Я Адаманов?..»

Адаманов исе бу вакьытта узакьта, Польша топрагъында, халкь тилинде ривает, эфсаневий батыр эди. Эали арасында «шу йигит душман кьамачавында бир озю кьалгъанда биле, чевикликнен, усталыкьнен кьуртулып кете экен...», «джезалайды немсе кьысымы тузагъындан чыкьа, кьувалавларда, такьиплерде атыны ель киби айдап, ёкь ола, эльге тюшмей экен» дениле эди. Котовский адына отряднынъ бу кечкен гудюрдили, баарьки операцияларындан сонъра онынъ «Пуша Сольскийли Татар», «Мишка-татар», «Бородач» лагьапларына «Мишка-шемшек» лагьабы да кьошулды.

1943 сенеси июннынъ биринджи кунюнде Адаманов озь отрядынен Юзефув шеэри дживарында эди. Польша дагъларындан энген Крайкова Ордусы ве Людовой Гвардия кьысымлары, оларнен бирликте Беховджылар да Юзефувканы кьорчалавгъа алгъан эдилер. Себеби партизан разведкасы, эки кунь эвельси, фашистлер шеэрнинъ эалисини бутюнлей кьувып чыкьарып, Германиягъа айдайджакьларыны, Юзефувканы ве дживарындаки кьасабаларны тюбю-тамырындан якьаджакьларыны хабар эткен эдилер.

Халкь интикьамджылары кунь-эвельден озь позицияларыны ишгьаль этип тургъанда, Германия Вермахтынынъ джезалайдыжылар экспедициясы хусусий поезднинъ челик вагонларындан секирип-секирип тюшкен джанаварлар шеэрге рухий уджюм адымларынен киргенде, оларны апансыздан ойле алевли кьуршун атеши кьаршылап алдыки, немселер бирден эслерини гъайып этеяздылар. Атеш, сюнгю, кьун-

дакъ ве аътта пычакъ урушларында Адамановнынъ атлы йигитлери баскъынджыларгъа яхшы этип акъыл къойдылар.

Умер Адаманов шеэрге Неприски майданында демир чардываргъа аякъ тиреп эль пулемётынен фашистлерни сазагъанлы къуршунгъа тутты, оларны къырмыскалар кибиди къырды. Бу вакъытта бекленильмеген ал олды. Совет Ватаны ичюн, Польша халкъынынъ азатлыгъы ичюн, о къадар буюк джесурлик иле душманнен урушкъан, эрлик нумюнеси косттерген бу аджаип йигитнинъ омузына ве башына эки къуршун сапланды. Умер къанлы юзюни демир пармакълыккъа таяды, чоюн дирекни къучакълады, аякъ устюнде тургъаны алда джан берди. Оны тутмакъ ичюн чапкъан ватадашы дженкявер партизан Узеир Багъдаш шу ерде яраланып, тизлери устюне тюшти, сонъ юзюкъоюн йыкъылды.

Эки кунъ девам эткен бу дёгюшлерде халкъ интикъамджылары мунм гъайыпларгъа огърадылар. Шеэр де буюк зарарлар корьди. Ама тёкюльген къанлар, йыкъынтылар зая кетмедилер, джезалайдыжылар дарма-дагъын этильди, тире къалгъанлар зар-зорнен челник вагопларына минип, зувдылар. Юзефув эалиси зорбалыкъ, къуллыкъ лагерине айдалувдан къуртулды. Партизанлар, курешчи ватанперверлер Умер Акъмолла Адамановны ве шеэр меркезий сокъагъында элякъ олгъан Крайова Ордусы къысымларынынъ командири Херонима Мьонцами Юзефув мезарлыгъында, дигер бутюн олюлерни шентлер-къардашлыкъ мезарында дефн эттилер. Эали фашист панджасындан бу сефер де къуртулды. Лякин о, езитлернинъ кене кельмейджегине кимсе эмин дегиль эди. Ама фашистлер буны япып оламадылар. Совет Ордусынынъ уджюмлери оларнынъ пусласыны шашырды, фюрернинъ къара давети «Драуг нах остен»* тар-мар этильди. «Блиц-криг»** деп къычырышкъан кельмешек айдутлар бутюн джебэлерден кери къача башладылар. Къоджаман мемлекетнинъ Гъарбий сынъырларында, инает, «СССР» язылы ёлакълар диреклер кене тикленильди, Совет Ордусы шаркъий Европа иллерини азат этив уджюмлерине бельсенди.

Энди «Сын отечества» газетасынынъ арбий мухбири олгъан Рушти Сафер 1944 сенесининъ язында къадимий Краковны аля янып, тютеп тургъан, харабе куль алында корип, айретте къалды. Учъ кунъ сонъра, Рушти илердир язып отургъанда, газета идаресине орта бойлу, акъ сачлы ве мыйыкълы, незакетли адам кельди. О, элиндеки таягъына таянгъаны алда, Руштиге элесленип бакъты.

— Афу этингъиз, сиз кърымлы дегильсингъизми?— деп сорады. Мусбет джевап алгъан сонъ самимиятнен:— О! Не къадар яхшы тесадюф бу! Къач кунъден бери бир кърымлы йигитни арап юре эдим, пане...— деди де, макъсадыны анълата башлады.

Киши Руштини кедер басып, юзю агъаргъаныны эслеп, токътады.

— Адаманов меним якъын достум эди,— деди Рушти. Айвасылда яш къадыны, кичкене огълу, анасы ве къардашлары оны беклейлер. Бу фелякетни, фаджияны насыл этип...

Бу сёзлерни ишиткен сонъ кишининъ озюнинъ чырайы агъарды. Озьлери дуймадан, билъмеден, бу эки киши къучакълаштылар.

— «Мишка-татар»нынъ якъын достунен корюшюним деп тюшюндеген эдим. Мен партизан штабында онынъ ординарджысы эдим, пане уйкен лейтенант. Людовой Гвардияда яраланып сафтан чыкъкъан лейтенантым. Душман сагъ аягъынынъ хараплады, сачларынынъ... чалартты. Сакъатым. Истифадам. Сизге ве Умер Адамановнынъ аилесине меним ве достум капитан Корчинскийнинъ терең тазнесини изъар этем. Тезден Украинагъа кетеджегим, тувгъанларым Киевде яшайлар. Имкяны олса, «Мишка-татар»нынъ аилесинен мытлакъа корюшмек истейим.

* Шаркъкъа догъру!

** Пылдырым сурьатлы дженк!

— Адресини билесинизми?— деп сорады Рушти.

— Билем,— деди Малько.— Адрес ичюн шу Ялта, Айвасыл... етерлик дегильми? Мен, «Мишка-татар»нынъ адресини не ерде олса да, кыдырып тапмакъ ичюн ант ичтим!

Юзеф Малько «Мишка-татар»нынъ насыл ольгенини тафсиллятлы нкяе этти, онъа халкъ такъкъан бутюн лагъапларны сёйледі.

Руштининъ юреги янды.

— Демек, достум Адаманов аякъ устюнде джан берген...

АЯТНЫНЪ КЪЫЙМЕТИ ОЛЬГЕНЛЕРДЕН СОРАЛСА ЭДИ...

Рушти Сафер бу умют этильмез корюшювнинъ эртеси куню Юзеф Мальконы ёкълап госпитальге барды. Адам Мицкевич сокъагында янмай, йыкълмай къалгъан биналарнынъ бириндеки госпиталь огюнде оны Малько къаршылап алды. Олар кестане тереги астындаки скемлеге отурдылар. Кене кедерли хатырлавлар, кене дженкке лянетлер...

— «Мишка-татар»ны Польшада халкъ ссе эди. Шимди онынъ акъкъында тюрлю эфсанелер юрьмекте. О юреклерде яшай,— деди Юзеф.— Гитлерджилен дагълыкъ ерлердеки койлюлерге кылынып, «Мишка-татар» не ерде? Отряды кайда гизлене?» деп адамларгъа автомат тиклеп окюргенде, койлюлер юдже дагъларны, къаяларны косътердилер. Шимди шу адамларнынъ бир чокълары фанерден япылгъан кызыл беш коше йылдызлы къардашыкъ мезарларында ятсалар да, оларнынъ азиз рухлары, шуретлери, иште, шу учурымлы юксекликлерде яшай.

О без къарталгъа чевирильди, юксеклерге учып кетти. Адамановны халкъ анда... Юзефув шеэри дживарындаки мезарлыкъта дефи этти. Умерининъ руху мезардан чыкып, эбедий гъайып достларына кетти.

Малько козьяшларыны сильди. Рушти де... О чантасындан эки стакан чыкъарып, баклажкасындан оларгъа ракъы кыйды.

— Умерининъ дженкявер руху ичюн, чешит миллет къарталларынынъ руху ичюн, олар ич бир заман унутылмай, хатиримизде турмасы ичюн.

— Дженк буюк гъалебенен екюнленир, барышыкъ аят башлар, оларнынъ эпсини шап-шурет къабирлери, мермер абиделер ясалыр. Олар акъкъында шиирлер, дестанлар язылыр,— деди Малько.

— Шу мермер абиделерге адлары языладжакълар миллионлар...— деди Рушти кедернен.

— Миллионлар...— деп текрарлады Юзеф.— Белли поляк тарихчы-языджысы Войцех Сулевский шу миллионларнынъ бир кысымы акъкъында — «Грюнвальд Хачы» ордени санби, Қараман «Мишка-татар» ве онынъ отряды акъкъында «Пуца Сольскийли Татар» адлы китап язмакъта. Онынъ сёйлегенине коре, бу ишнен, Польша гопрагъында, бизден узакъ Белосток вяляети тарафларда, Люблиннинъ шималь якъларында арекет эткен партизанлар бирлешмесининъ етекчиси полковник Николай Архипович Прокопюк де мешгъуль оладжакъ, Польша-Совет партизанлары ве мешур «Мишка-татар» акъкъында китап язаджакъ экен. Прокопюк 1920 сенеси Қрымны Врагелъ кучьлеринден азат этювде Будённый атлылар ордусында хызметте экен. 1936 сенеси Испанияда интернациональ бригада сафларында Франкогъа къаршы курешкен. Иште, о да, «Мишка-татар» меселесини пек меракъланып башлагъан.

— Тешеккюр, Юзеф Николаевич, чокъ кыйметли хаберлер айттынъыз,— деди Рушти мемниюннетнен.— Шу хош хаберлериниз ве дженктен сонъ даа да корюшювлеримиз ичюн!— олар, эллериндеки стаканларны бири-бирининъкине шакъылдатып урып, ичтилер.

Узакълардан эп бомба гурульгилери ишитильмекте, Германия сынъырлары бойларындаки къатий урушлар ер титретмекте эди.

— Миллионлар...— деп текрарлады кене Юзеф.— Ольмеге кимсе истемеди. Ама озь Ватаны, халкы ичюн ниджелер, ниджелер кьурбан олдылар. Нидже достлыклар, севгилер, хаяллар эляк олды, эбеднен асрет кьалдылар. Эй! Эй! Мумкюн олса да, аятнын кыймети ольгенлерден соралса эди!

— Ойле,— деди Рушти,— аятнын кыйметини ольгенлерден сорамак мумкюн олса эди...

Бу корюшювден сонъ арадан бир афта кечти. Юзеф Малько Киевге кетти, Рушти Сафер Польшанын энъ чет шеэри Вроцлавда душманнын быралык бир кьуршундан эляк олды. Оны Советлер Бирлигинин Къараманы, кьрымлы шаир Якъуб Чапичевнин къабирининде комдилер. Рушти досту Умернен бир мемлекет топрагында эбеднетте кьалды.

Ойле! Аятнын кыймети ольгенлерден соралса эди...

КЪАРТАЛЛАР ДУРАГЪЫНДА

Дешетли дженк садалары тынды. Сагъ-селямет кьалгъан аскерлер 1945 сенесинин шанлы Гъалебесинен, турналар, кьарылгъачлар киби озь юртларына кьайттылар. Нидже-нидже юреклерни топрак астында кьалдыргъан къара матемли, козьяшлы йыллар адамларнын хатирелеринде эбедий кьалдылар. Мемлекет икътисадиятыны ве даа чокъ шейлерни янъыдан кьурув башлады.

Советлер Бирлигинин Къараманы Прокопюк исе, Польшада партизан арекетлери ве, хусусан, шу курешлернин къараманы «Мишкататар» акъкында документаль эсерлер язув ишине бельсенди. Къараманнын излеринен юре башлады. Текрар Польшагъа кетти, андан бир сыра малюматлар алды ве айны шу меззуда повестини язып битиреяткъан Сулевскийнен корюшти. Киевге келип, мында яшагъан Мальконын эвинде мусафир олды, субетлешти. Сонъра Ялтагъа ёл алды. Массандрада Умер Руштинен олгъан субетинде «Яков агъа — яхшы адам...» деди, энди эсли-башлы эмдженен чокъ сёйлешти. Инает, Адамановнын анасы, къадыны, огълу ве аркъадашлары Хатидже, Бекир Мухтерем, Абдураманнын дженктен сонъ Ош, Андижан, Советабад шеэрлеринде яшагъанларыны ишитип, бу ёрулмаз, усанмаз адам оларны да барып тапты. Къач кунлер мусафир олды, дертлешти... Ветераннын бу араштырувлары шунъа барды ки, 1968 сенеси СССР Юкьары Совети Президиумынын мектюплер болюги архивинден Адамановнын та 1938 сенеси акъсакъал Калинин адына ёллагъан аризасыны, биле отуз йылдан сонъ, тапа бильди. Ахыры, газеталарда бир сыра хатырлавлар, макъалелеринен чыккышта булунды.

* * *

Бундан кьыркъ эки йыл эвельси киби кунешнин пемпе чабакълары къаяларгъа ве дагъларгъа алтын нурларыны сачмакталар. Тутах багъчалык арасындаки ёлдан ашагъы кьувурчык, къара сачлы, юксек бойлу, эсмери йигит энмекте. Бу Умер Адаманов дегильми? Ёкь! О дегиль! Лякин...

— Тыпкы бабасынын озю,— дейлер танышлар.

— Арекети, иши, лакъырдысы, эписи бабасынынъки киби.

Йигит бунъа гьурурлана. Бундан аман-аман ярым асыр эвель бабасы юрьгени киби, ишке кете. О, энди анелери яшагъан Къарасувбазар шеэринин дживарындаки «Марнано» совхозында баба зенаатында чалыша.

Шевкет Адаманов, дженк фаджиалары текрарланмасын деп, Совет Ордусында нумюневий хызмет этип кельди.

Абселям Ислямов

Абселям Ислямов бутюн анълы аятыны Совет акимieti ве коммунистик къуруджылык ишлерине берди. Ярым асырдан бери Коммунист партиясы сафларында булунмакта. Кечкен девир ичинде бир чокъ партиявий ве совет тешкиятларында чалышты. Улу Ватан дженкинде иштирак этти.

Онынъ хатырлавларынен «Йылдыз»нынъ окъуйджыларыны таныш этемиз.

ЙЫЛЛАР ВЕ ЁЛЛАР

...ВЕ БОЙЛЕЛИКЛЕ МЕН КОММУНИСТ ОЛДЫМ

Меним балалыгъым ве осьмюрлигим муреккеп, агъыр девирде кечти. Озюм 1907 сенеси Кефе уездининъ Тагъай-Вакъыф койинде фукъаре анледе догъдым. Ишиткениме коре, деденинъ дедеси де мында догъгъан. Эджадларым бир локъма отъмек ве яшайышларыны аза-чыкъ да олса енгиллештирмек ичюн гедже-куньдюз чалышкъанлар. Йыллар кечкен, ама вазнетлери денъишмеген, фукъареликтен башларыны котерип оламагъанлар. Умумен, бизим татарда баласы аз къоранталар пек сийрек эди. Месея, ялынъыз бизим къорантада он бала эдик. Дёрди вефат эткен сонъ, эки къыз ве дёрт огълан къалдыкъ. Ичимизде энъ буюги Абибе ве Амиде аптелерим, сонъра Абыбулла, Абкелям, Асан агъаларым эди. Энъ кенджеси мен. Анам Хатидже, ба-бам Ислям: «кенджемиз де огълан...» деп къувангъанлар.

О вакъытлар, шубэсиз, агъыр девир эди. Шу себептен бабам апте-
леримни, агъаларымны окъутып оламады. Бунъа бакъмадан, анам ве
бабам бизлерни адалетли, намуслы, эмексевер этип тербиеледилер.
Агъаларым белли бир яшкъа кельген сонъ бабама ярдым олсун деп,
Абкелям ве Асан агъаларым койимизге якъын помещиклерден Тагъай-
нынъ ве Азбердиннинъ багъчаларында ыргъат олып чалыштылар. Ба-
бам исе Абибулла агъамнен берабер Бурус койининъ янында «Эки сув
арасы» денильген тогъайлыкъ ерни кирагъа тутып, бостанджылыкънен
огъраша башладылар. Нетиджеде, бабам о якътан-бу якътан къытып,
бираз пара топлап, бир сыгъыр ве бир де байтал сатын алды. Эбет,
сыгъыр, ат — койлюнниъ бирден-бир арзусы. О куньлерде къоранта-
мызда буюк байрам олды. Лякин къуванчымыз чокъкъа сюрмеді. Аты-
мыз апаңсыздан ольди. Сонъундан анълашылгъанына коре, агъаларым
атны, тез семиртмек ичюн, къарардан зияде беслегенлер. Олар, экиси
де бири-биринден гизли, атны суваргъанлар, экиси де онъа эр тосатын-
да бирер торба арпа бергенлер. Ат емледі, юрп оламай, шишип баш-
лады. Бабам койде бу джезтен энъ теджирбели Тевфыкъ акъайны
чагъыртты. О, атны бакъты. «Байталны сув ичинде тутмакъ керек» —
деди. Тевфыкъ къартнынъ айткъаныны яптылар, ама оны къуртарып
оламадылар. Бу алыныъ къорантамызгъа буюк зарары олды.

Бизим Кучюк Къарасув вадисинде багъчалар чокъ, сув етерлик
олса да, бутюн топракълар помещиклернинъ къолунда эди. Помещик-
лер ерлериниъ фиятыны эр йыл арттырмакънен берабер, даа ишлениль-
меген къыртыш ерлерни кирагъа берелер. Бойледже, бабамлар, янъы
топракъларны менімсеп, озьлерине отъмеклик чыкъаралар. Йыл бою
чалышып эльде эткен келирининъ эксернетини помещикке берелер.

1914 сенеси Абкелям ве Асан агъаларым солдатлыкъкъа алынды-
лар. Къорантамызнынъ ишлери бабам иле Абибулла агъамнынъ усть-
леринде къалды. Мен озюм даа кичкене балам. Бабам Абибулла агъам-
нен бостанджылыкъны девам этти.

Дагъ кенарында, Мелек деген ерде ич бир вакъыт суварма бостан
олмагъан. Лякин дагълар этегиндеки бу ерде, чокъракъ олып, андан
даима татлы, темиз ве пек салкъын сув акъып тура. Бу сувнен бир-эки
десатине бостанны сувармакъ мумкюн. Мында къоюн бакъкъан чобан-
лар сувнынъ огюни кескенлер, нетиджеде гольчик мейдангъа кельген.
Олар арткъач сувны акъызмакъ ичюн махсус ашлав ясагъанлар ве
къоюларны бу гольчиктен суvara экенлер.

Меним бабам ве къомшу Азберди-Вакъыф койинде яшагъан Зей-
тулла акъайнен бирликте Мелекнинъ топрагъыны бегенип Азамат топ-
ракъларнынъ саибі — помещикнинъ идареджисинен анълашып эки
йылгъа бу ерни кирагъа туттылар. Кузьде топракъны айдатып, чокъ-
ракъны, гольни яхшы темизледилер, сувнынъ мыкъдарыны даа зияде
арттырдылар.

Эрте баарьден биз — эрлер Мелекке, магъазы киби ясалгъан бир
чалашкъа кочтык. Янъы топракъта бостанымыз яхшы берекет берди.
Мелек бизим койимизге узакъ олса да, Къарасувбазар шеэринде якъын-
джа эди. Етиштирилген хияр, помидор, бибер, бакъладжан, къапыста,
бакъла ве дигер махсулларны алып кетип, шеэрде сатылды, къазаныл-
гъан параларгъа къышта ашамакъ ичюн лязим шейлер азырланылды.

Бу вакъытларда эмекдар халкълар факъырлыкъ, ёкъсузлыкъ,
джанллик, чешит хурафатлар ичинде яшагъан олсалар, бизим койи-
мизде бойле аллар даа зияде кескин дереджеде сезиле эди. О девирде
койимизде эким, хастахане, затен медений омюр алямети олмагъанын-
дан гъайры, атъта балалар ичюн мектеп биле ёкъ эди. Лякин койимиз-
де сары пычма таштан ясалгъан, минареси он метр къадар юксекликте
джами бар.

Мен балалыгъымда энъ севген шейим — масал динълемек эди.
Затен о вакъытларда масал билъмеген бала ёкъ эди десем, янъылмам.
Ишиткен масалларым дешетли, къоркъунчлы эди. Эписи джынлар,
шейтанлар, аждеръалар акъкъында олып, айны заманда, эджюз-ме-

джюз киби, диний хурафатнен багълы эдилер. Бизлер, балалар, эр шейге инана эдик. Бала экен вакъытымда бабамнынъ шойле бир икяе-сини динъледим. Бизим кой иле Борис адлы кой арасында эки мезар-лыкъ олгъан. Бу мезарлыкъ акъкъында койлюлер арасында тюрлю кюркюнчлы лафлар даркъагъан. Геджелерининъ биринде бабам мез-кюр мезарлыкъ янындан кечкен ёлнен эвге къайткъанда огюнден атеш киби бир шей тыгъырып кече. Шу арада бабамнынъ къаршысына къаранлыкъта, адамгъа бенъзер кольге чыкъа. Бабам, не олса-олсун деп, озюне якъынлагъан «шейтангъа» къолундаки таякъны яндыра. Къаршысындаки «шейтан»да таягъынен бабамнынъ белине ура. Олар эм котеклешелер, эм де кычырышалар. Сеслеринден бири-бирини тан-ыйлар. «Олян, Ислям, сенсинъми?»— дей шейтан. «Меним...»— дей бабам .Койдеши Решиди таный.

Кучюк Къарасув вадисинде Алтынджы деген помещикнинъ буюк-тен-буюк багъчасы бар эди. Багъчанынъ. чеврс-четинде сельбилер отуртылгъан ве эки метр юксеклигинде таш дивар къаланылгъан. Багъчанынъ янында, Тагъай койиндеки помещикнинъ эки къатлы сарайында, онынъ идареджиси булуна. Алтынджынынъ озю Къарасув-базар янындаки имениесинде яшай.

Баарьден та кузге къадар багъчада иш къайнай. Мында ишлемеге, тек къомшу койлерден дегилъ, атыта узакъ койлерден, хусусан ялы боюндан адамлар келелер. Багъчада ишлер биткен сонъ озьлерининъ койлерине къайталар. Бизлер, балалар да Алтынджынынъ багъчасында элимизден кельген ишлерни япамыз. Меселя, «шатырдавукълар»ны айландырып къувамыз, къушларны тереклерге къондырмаймыз, оларнынъ емишлерге зарар кетирмелерине ёл бермеймиз. Сонъра ерге тёкюльген алмаларны, армутларны сепетлерге джыйып, белли бир ерге алып барып тёкемиз, обалаймыз.

Алтынджы, бу ерлерде, озенлерде, кимерде сув эксильгенини козь огюне аларакъ, багъчаны мейдангъа кетиргенде, буюк бир авут да ясаткъан. Беш-алты десятина ерининъ четлерини дёрт-беш аршин теренликте къаздырып, къыш мевсиминде онынъ ичини сувгъа толдырта. Язда, озенчиклерде сув эксильгенде, багъчасы шу авуттан сув иче. Авутнынъ ортасында дюльбер бир эвчик къурылгъан. Эвчикке тахта копюрчиктен кечилип барыла. Авутта къыйметли джыныслы балыкълар да юзелер. Авутта дёрт-беш дане къайыкъ бар. Алтынджы мында къорантасынен баарьде ве язда келе, сарайда яшайлар.

Бизлер, балалар, язда авутта ялдаймыз. Ялдамакъны бизге ялы бою койлеринден кельген ыргъатлар огреттилер. Олар сувда озьлерини балыкъ киби ис этелер. Ама бизлерге эр вакъыт авутта ювунмагъа мусааде этильмей. Хусусан байрам-сейранларда помещикнинъ озю яхут къорантасы, тувгъанлары кельгенде, бизлерни авуткъа якъынлаштырмайлар.

1916 сенесининъ бааринде, биринджи джнан муаребесинде агъыр яраланып, лазаретте тедавийленип Асан агъам. 1917 сенесининъ къышында Абкелям агъам къайтып кельдилер. Бойле къуванчлы куньлернинъ биринде, бизим койде яшагъан Рефи къартбабайнынъ торуны Абселямнынъ къызы Себиянынъ тойы олды. Къомшу Азамат коюндеки бир яшкъа ходжагъа чыкъты.

Тойлар, эр вакъыттаки киби, о девирлерде де джемаат байрамына чевириле эди. Койининъ къарты, яшы, баласы-чагъасы тойларда фааль иштирак этелер. Той санбининъ фукъаре, ёкъса, бираз аллы-такъатлы олгъанына бакъмадан, эр кес бир якъадан баш чыкъарып, элинден кельген ярдымыны япа. Тойлар эсасен куев тарафта дёрт кунъ, келин тарафта учъ кунъ девам эте. Эки тарафта да бир куньде башлай. Къудалар учюнджи куню келинин куев тарафкъа алып кетелер. Той огълан тарафта бир кунъ даа девам. Эксери тойларны, Кърымда намь кеткен Къарасувбазар чингене чалгъыджылары чала эдилер. Эбет, чал-

гъыджылар арасында бири-дигеринден макътавлы сойлары да олгъан. Месея, Боразанджы Къуртий устанынь чалгъы такъымында давулджы Чорай, давулгъа чокъмарны ургъанда тавандакн лампадлар, чыракълар сёне экен. Шимди келин оладжакъ Себилянынь тойына шу усталарны чагъырттылар.

Той башлады. Давулнынь ве зурналарнынь сес-седасы тек бизим койге дегиль, къомшу койлерге де ишитиле. Зурнанынь сеси гуя къулагъынънынъ зарыны патлатаджакъ. Бизлер, балалар, той тарафкъа чапа, чалгъыджыларны сарып аламыз. Той саибининъ эвине, кой джемаатындан гъайры, бир чокъ ерлерден мусафирлер, тукъум-акърабалар да кельдилер. Шу куню башлагъан той гедже-куньдюз девам этти. Бизлер, чалгъыджылар къайда кетселер, оларнынъ пешинден кетемиз.

Адети узре, къыз тарафындаки тойнынъ биринджи кунюнден башлап, келининъ къомшу эвлерден бирине кирсетелер. Бунъа келин эви дейлер. Шимди Себиляны къомшунунъ эвине алып кеттилер. Койнинъ бутюн къызлары анда топландылар. Къызлар ойнайлар, йнгитлер исе оюнджы къызларнынъ эллерине пара туттыралар. Эр бир йнгит параны, севгили къызына туттырмагъа гъайрет эте. Бундан сонъра къызлар ве огъанлар, экишер-экишер олып, чынъ айтып башлайлар. Бизим койде чынъ вастасынен бири-бирине дертлерини, фикирлерини бильдирелер. Коюмизнинъ йнгитлери чынъ уйдурмагъа пек усталар. Олар чынълар ичинде къайсы къызгъа не вакъыт нишан ёллайджакъларыны, атъа тойлары не вакъыт оладжагъыны биле анылаталар. Къыз тарафындаки тойларгъа узакъ койлерден кельгенлер де чокъ ола ве чынъ саесинде бири-бирлерини бегенип, сонъундан къуда биле ёллайлар.

Бир меракълы вакъна ич де хатиримден чыкъмай. Халкъымызнынъ адетлерине бинаэн, къызлар озьлерининъ нишанлыларына, яхут севимлилерине бир такъым лезетли ашлар пиширип ёллайлар. Йнгитлер исе, бунъа джевабен, тюрлю багъышлар йиберелер. Себилянынъ тою энди эки куньден бери къызгъын кетмекте. Мен, къызларнен берабер отургъан келинининъ одасы янындам. Шу арада ичерицен Меръем деген къыз чыкъып, мени чагъырды. Янына бардым. О, элиме при явлукъкъа сарылы бир богъча туттырды: «Асан агъанъа бер!»— деди. Озю ичери кирди. Мен чокъ тюшюнип отурмадым, явлукъны чездим, аркъадашларымнен топланып, онынъ ичиндеки бутюн емеклерни ашадыкъ. Ондан сонъ, ич бир шей олмагъан киби озюмни сыкъмай юрьдим. Тувгъанларымыздан бир къыз богъча меселесини агъама айткъан. Агъам акъшам эвге ачувлы кельди. «Мени масхара эттинъ!»— деди манъа. Пек дарылды, лякни урмады. Урмагъанынынъ себеби, якъында солдатлыкътан кельгени... эди. Энъ муими шу ки, богъча ишнинъ бозылувы Меръем иле агъамнынъ арасыны бозмады. Аксине, олар нишанландылар ве 1920 сенесининъ кузюнде тойлары олды. Ама меним оларгъа якъкан дубарамны айтып битирамай эдилер.

Эр бир миллетте олгъаны киби, бизим халкъымызда да, асырларнен яшап кельген адетлер чокъ. Бойле адетлернинъ бири — талакъадыр. Кърымда талакъаны бильмеген адам ёкъ эди десем, япъылмам. Бизим тарафларда талакъалар чокъ ола ве олар байрам киби кече эдилер. Базы къоранталарда огъул, яхут къыз осип етише, яни эвленеджек кунълери якъынлай. Джемаат топланып, бойле къоранталаргъа эв къурмагъа ярдым эте. Айпы бунынъ киби, джемаат иши олгъан кимер къуруджылыкъ иншаатларыны да бирикте япалар. Бизим койде бойле талакъа усулынен мектеп къурулды.

Талакъалар, хусусан яз мевсиминде чокъ олалар. Тютюнджиликнен огърашкъан адамлар тютюн япракъларыны теменьге тизип, йипке чеккенде, яхут къышта тютюнлерни демет якъанда адамлар талакъагъа келелер. Талакъа мысырбогъдай къочанларыны арчыгъанда биле ола.

Бир кунъ бизим бабамыз бостанда етиштирилген мысырбогъдай-ымызны джыйып, азбарымызгъа алып кельди. Бундан сонъ коюмизинъ генчлери топланып кельди, мысырбогъдайны арчып башладылар. Азбарымыз зий-чув олды. Кызылар ве йигитлер экишер-экишер олып чынълайлар, манелер айталар. Билял акъай даре чала, базылары бир къач дакъкъагъа ишлерини токътатып, агъыр авагъа, къайтармагъа ойнайлар. Ама бугунъ меним планым башкъа. Башымдаки къалпагъым эскирген, затен онынъ не вакъыт енги олгъаныны да бильмейим. Бельки агъаларымдан манъа кечкен асабалыкътыр. Устюндеки териси бус-бутюн сыдырылгъан. Баягъы вакъыттан бери онынъ ичини тышкъа чевирип киём. Шимди энъ буюк аптеминъ огълу, менден еди яш буюк, Джелал манъа: «Къалпагъынны мысырбогъдай япракълары арасына къарыштырып йибер, шай этсенъ, бир даа тапалмаз, джарты къалпакътан къуртулырсынъ,— деди.— Бундан сонъ санъа янъы къалпакъ алырлар». Мен онынъ айткъаны киби яптым. Къалпагъымны мысырбогъдай япракъларына къарыштырып йибердим. Оны обалангъан япракълар арасындан бир даа тапамадыкъ.

Халкъымызнынъ урф-адети муджиби, аш ашагъанда, сув ичкенде — башынъда къалпагъынъ олмакъ шарт. Мен исе яланбаш къалдым. Софра башында башыма явлукъ багълайым. Затен кой ичинде де яланбаш юрьмек олмай. Меним бу вазнетим къорантамызны пек раатсызлады. Чокъ вакъыт кечмедим, манъа Къарасувбазардан кок орме бир къалпакъ кетирдилер. Бойледже, янъы къалпакълы олдым.

Мен бугунъ балалыгъымда корип-кечирдигим талакъларны хатырлар экеним, Ашхабад ве Ташкент зельзелелеринден сонъ бу республикаларымызнынъ эалисине ярдым эллерини узаткъан бутюн совет халкъы векиллерининъ алидженап хызметлерине юксек къыймет кесем. Озьбекстан ве Къазахстаннынъ къыртышларыны, Руснеде къаратопракъ эсап этильмеген ерлерни менимсегенлер, БАМ, КАМАЗ, газ-нефть ёлларыны къуруджылар хусусында буюк урьмет иле тюсюнем. Халкъларнынъ эмек тешеббюси, достлыгъы къадимий вакъытларда башлагъан.

Тагъай-Вакъуф койинде окъумагъа ве язмагъа бильген адам ёкъ. Аджы акъай энъ окъумышы сайылгъан. О ялынъыз окъумакъны биле, язмакъны-чызмакъны беджерип оламай эди. О девирлерде адамлар озь койлеринден ич бир якъкъа чыкъмай эдилер. Коюмиз Къарасувбазар шеэринден йигирми километр узакъта олгъаны алда, къадындар бир якъта турсын, атъа эрлерини чокъусы шеэрге барып, оны корип оламай эдилер. Иште, бойле бир вакъытта койдешимиз Абдульваап акъайнынъ Незире адлы къызы Семён коюне ходжагъа чыкъа. Семён кою бизим койден докъуз километр узакъта. Той вакъытында арабларнен келини Семёнге алып кеткенде элли беш яшында Рамазан акъай (о къуда олып кете): «Бу дюнья пек буюк экен. Шу къадар ёл юрьдик, дюньянынъ чети аля даа корюнмей!»— деп таджипленген. Рамазан акъай бу якъка келип, койден сифте чыкъкъан. Халкъымызнынъ медений, ахлякый вазнети о вакъытта бойле эди.

1915 сенеси джемаатнынъ гъайретинен (талакъа усулынен) коюмизде мектеп ичюн биана къурулды. Ама бойле кучюк койге оджа тапмакъ къыйын эди. Джемаат меселеини чезмек ичюн джамии огюнде топланды ве «Коюмизден он дёрт километр узакълыкътаки Татар Аблеши коюнден бир оджа тапып, коюмизге кетирмек, онъа лязим ишлемек ве яшамакъ ичюн шараит догъурмакъ» къарарына кельди. Татар Аблеши бу орталыкъта энъ буюк кой олып, ондаки иптидай мектепнинъ муаллимлеринден бири Джемиль Кеидже эди.

Джамии огюндеки фикирлешювден сонъ, бизим коюмизден эки адам, Татар Аблеши мектебини битирген Джемиль Мухтаров деген бир йигитни етеклеп алып кельдилер. Оджа кельгенге къадар коюмизнинъ адамлары мектепни, эллеринден кельгени къадар, тертипке чекти, допаттылар. Оджа учь одалыкъ мектеп бинасынен ве коюмизнинъ эалисинен таныш олды. Бизлер, балалар исе, мектепнинъ не экенини биль-

месек де, коюмизде мектеп ачыладжакъ деп къуванчымыз ичимизге сыгъмады.

Къыскъасы, мектеп ичюн зарур бутюн кедиклер азырланылды. Оджамыз Джемиль Мухтаров орта бойлу, эсмери черели, сытыкъ чырайлы, серт, аз лаф эткен бир адам. Бизлерни, балаларны мектепке топлады. Ерге джыйылгъан къасыр узерине сыралашып отурдыкъ. Джемиль оджа бизге огютлер берди. Дерске эр кунъ кельмек, берильген вазифелерни вакъытында эда этмек кереклигини сёйледди. Ондан сонъра, тенефус маалинде (о вакъытта джума раатлыкъ куню эди) куреш, топ, челик, ашыкъ, бельташ ве дигер оюнларны ясакъ этти. Барып да бир де-бир талебе онынъ айткъанларына рнает этмесе, амансыз дже-заланаджакъыны билъдирди. Биз Джемиль оджанынъ тенбелерини ишиткен сонъ, бабамызнынъ оджагъа: «Эти сизге, суеги бизге» дегенининъ манасыны билъдик. Демек, къуш киби сербест кунълеримиз битти. Мен хусусан ашыкъ оюны ясакъ этильгенине пек окюндим. Чюнки бу оюнда гъает уста эдим ве эвде ондан юткъан бир сепет ашыгъым бар эди. Ашыкъларымны сувда согъан къабугъынен къайнатып къызыл боягъа боягъан эдим. Энди ашыкъларымнынъ алы не оладжакъ?

Джемиль оджа озюнинъ эмирлеринден вазгечмедди. Дерслер вакъытында талебелерни котеклемеден де къачынмады. Ойле джезаларгъа, хусусан дерслерини азырламай кельген, тенбель суракълар, яхут балаларнынъ кутюр сойлары огърай эдилер. Оджа къолундаки чубукънен расткельген еринге ура. Бир дефа Музаффар адлы баланынъ башына чубукънен урып юзюни къанатты. Буны корьген Барий акъайнынъ огълу Усеин, оджа чубукънен онынъ башына ургъан киби олса, пек агъырмасын деп, кийизден тегерек-тегерек парчалар кесип, къалпагъы ичине къойгъан. Кунълернинъ биринде Джемиль оджа къабаат ишлеген Усеиннинъ башына чубугъыны эндиргенде, къалпагъы атылып кетти, ичиндеки кийиз парчалары о якъкъа-бу якъкъа сачылдылар. Оджамыз, оларны корьген сонъ, балаларнынъ эпсинини башларындан къалпакъларыны чыкъарттырып, ичлерини тешкерди.

Мен, оджамыздан къоркъкъанымдан олса керек, акъшамлары дерслеримни буюк гъайретнен азырлай эдим. Догърусы, дерслеримни вакъытында эда эткеним ичюн котек аз ашай эдим. Атыта ойле вакъытлар да олды ки, оджамыз мени башкъаларгъа ибрет деп косътерди.

Айлар, йыллар кечти. Элифбеден сонъра аптник окъудыкъ, ондан сонъра «Къуран» окъумагъа башладыкъ. Айны заманда язмагъа, китап окъумагъа огрендик. Эсап дерсинден къошмакъны, чыкъармакъны, дарп ве такъсим этмекни, мисаллерни чезмекни огрендик. Мектебимиз бизлерге шубэсиз, чокъ шейлерни огретти, илериде окъув юртуна кирмек ичюн манъа имкъан берди.

Кърымда совет акимieti къурулгъан сонъ мектепнинъ ролю, мундериджеси тамырындан денъишти. Белли программа муджиби тюрю илимлерни огренип башладыкъ. Яш несильни тербиелев иши янғы акиметнинъ энъ муим ве алидженап вазифелеринден бири олды. Орта ве алий окъув муэссеселерининъ оджалары бу шеревли ишке джан-гонъюльден, бутюн билги, истидатларыны къойып хызмет этилер. Олар айдын келеджегимиз ичюн мутехассыслар азырладылар.

Йыллар кечти, Мен Симферопольде оджалар техникумында окъугъан вакъытларымда, манъа биринджи оларакъ илим къапысыны ачып берген коюмизнинъ оджасы Джемиль агъаны расткетирдим. О, кенди Симферопольде партия мектебини битиргенини ве шимди партия ишлеринде чалышакъаныны сёйледди. Мен оджамны, биринджи мурекбийим олгъан Джемиль агъаны корьгениме юректен къувандым.

Бойледже, мен техникумда, институтта, аспирантурада окъудым. Алий малюматлы олдым. 1922 сенеси Ленин комсомолы сафына кирдим. 1927 сенеси Коммунист партиясына азалыкъкъа кандидат ве 1930 сенесинден азалыкъкъа къабул олундым. Партия тешкиятларында чалышып башладым.

Бир кунъ мени Кърым область партия комитетининъ кятиби Лященко озъ узюрине чагъыртты. Кятиб яш олса да, Москвада Къызыл профессураны битирген фельсфедеджи, юксек меденетли, гъает инсан-первер адам. Джемаатчылыкъ онъа буюк сайгъы ве севги косьтере. О мени энди чокъ сенелерден бери таный. Чюнки бизлер обкомнынъ авалесинен районларгъа чыккып партия активлерининъ огюнде, яхуд истисалларда, колхоз, совхоз ве МТС-лерде чешит мевзуларда лекциялар окъуймыз, район партия комитетлеринде семинарлар откеремиз.

Бир дефа мени обкомгъа чагъырдылар. Селям-келямдан сонъра Лященко меним КОМВУЗдаки оджалыкъ вазифесинден азат этилип, ВКП(б) Меркезий Комитетининъ янындаки кутълевий, гънябий институтнынъ Кърымдаки болюгине, ИМЗОгъа ишке ёлламакъ къарарына келлингенин сёйледи. ИМЗОнынъ директоры Усеинов тани этильген. Мени окъув ишлерин къысымы мудирин вазифесине ёллайлар. О закытларда ВКП(б) МК-нинъ хусусий къарары муджиби бутюн республикаларда, улъкелерде ВКП(б) Меркезий Комитетининъ янындаки кутълевий, гънябий окъув институтынынъ болюклерин мейдангъа кетирильген эди.

Мен КОМВУЗнынъ ректоры Файзиевнинъ узюрине кельдим. О мени, янъы вазифеге кечювим мунасебетинен хайырлады. «Лякин, сизни бус-бутюн азат этип оламаймыз,— деди о.— Эндидеи сонъ, бизде штатта олмасанъыз да, саат эсабынен сиясий икътисадият дерсини алып бараджакъсынъыз». Мен буиъа разы олдым. Усеинов иле корюшмек ичюн ИМЗОгъа бардым. Усеинов мени яхшы къабул этти, шу ерде булунгъан Ибраимов деген оджашен таныш этти. Мен бу янъы институтнынъ бир талай оджаларыны эвельден биле эдим. Лякин Ибраимовны сифте корем. Эсмериден кельген бу адам ялы бойлугъа бенъзей. Тарих оджасы экен.

— Мени таныйсынъызмы?— деп сорады Усеинов.

— Мен, бойле... сизни таныйым, лякин якъындан бильмейим,— дедим.

— Эвельде Кезлев шеэринде чалыша эдим,— деди о, кулюмси-реп.— Бир кунъ одама Къаратёпе мектебинден кельген бир къач яшлар кирдилер. Элиме Абдураман Эннанов оджанынъ язгъан мектюбин тутырдылар. Абдураман оджа озюннинъ мектюбинде бу яшларгъа партиягъа кирмелери ичюн тевсенаме бермемни риджа этмекте. Мектюбинде яшларны макътай, партия сафына кирмеге лайыкъ олгъанларыны яза. Шу Къаратёпе мектебинден кельген яшлар арасында сиз де бар эдинъиз. Мен о вакытта сизлернен бираз лакъырды эткен сонъ, эпинъизге тевсенаме язып берген эдим. Шимди корем ки, мен янъылмагъаным.

Усеинов мени институтнынъ вазифелеринен къыскъадан таныш этти. ВКП(б) Меркезий Комитетининъ янындаки кутълевий, сиясий, гънябий окъув институтынынъ Кърым болюгинде элли экп оджа топланды. Бизлер Кърымдаки бутюн район партия комитетлерин ве Севастополь, Керчь, Симферополь шеэр партия комитетлерин янында окъув курслары ачтыкъ. Бу курсларда айда учъ кунъ бутюн партия, совет активлерин топланыла, ВКП(б) Меркезий Комитетининъ ёллагъан программасы эсасында дерслер алынып барыла. Бу дерслер эсасен фельсфе, сиясий икътисадият ве партиямызнынъ тарихы боюнджа кече. Курслар учъ йыл девам эте. Сонъра окъув конференциялары откериле ве окъув сенесининъ нетиджелерин белгилене.

Хусусан, институтта низам-интизам яхшы эди. Аркъадашлар озьлерининъ алидженап вазифелерининъ эда этмек ичюн бутюн бильгилерини, истидатларыны къойып чалышалар. Область партия комитетин партия активининъ окъуву семсерели олмасы ичюн бутюн шарантин догъура.

Текрар айлар, йыллар кечти. 1937 сенеси кельди. Мен энди институтнынъ директоры вазифесинде булунам. Бир кунъ мен плькинги партия тешкилятынынъ кятиби Моноилов иле корюштим. О, шеэр пар-

тия комитетине меним акъкъымда ариза тюшкенини, аризада мени миллетчилернинъ къуйругъы деп къабаатлангъанымны сёйледди. Аризаны Ибраимов язгъан. Мен меселени анъладым. Ибраимов меним еримде, директорлыкъ вазифесинде чалышмакъ истегенини билем. Меселе джиддий. Чюнки, о вакъытларда буюк вазифелерде чалышкъан, эр кес тарафындаи урьмет къазангъан бир талай коммунистлер, ёлбашчы хадимлер, орта ве алий мектеплерде чалышкъан адамлар, намлы яздыжылар чешит ифтиралар саесинде ишинден чыкъарыла ве даа да къатты джезаларгъа огърагъан аллар ола эди.

Моноилов манъа: «Огюмиздеки партия топлашувунда сенинъ шахсий меселенъ бакъыладжакъ»— деди. Мен чокъ тюшюнип отурмай, область партия комитетининъ кятиби Лященкогъа кеттим. О мени къабул этти. Мен устюмден ариза тюшкенини ве миллетчилернинъ къуйругъы деп къабаатлангъанымны, ярын партия тешкиляты межлисинде бу меселе бакъыладжакъыны айттым ве топлашувгъа обкомдан бир векиль иштирак этмеси зарурлигини анълаттым. Лященко аризадаи хабери олгъаныны ве топлашувгъа озю келеджегини манъа билъдирди.

Институт партия тешкилятынынъ межлисине Лященко кельди. Кунъ тертибинде меним шахсий меселем бакъылды. Топлашувунинъ реиси аризаны окъуды. Ибраимов сёзге чыкъты. О, аризада язгъан сёзлерини текрарлады. Сонъра, Ибраимовкъа суаллер берильди. О атта меним къайсы райондан экенини айтып оламады. Онынъ нуткъы: «Козъачыкъ олмакъ керек, партиямызнынъ ве халкъымызнынъ душманларынынъ устюни ачмакъ керекмиз»— сёзлеринден ибарет олды.

Топлашувда сёзге чыкъкъан бутюн аркъадашлар, шу джумледен, Лященконынъ озю де Ибраимовны ифтираджы деп таныдылар ве къабаатладылар. Онынъ ким экенини билъмек ичюн учь коммунисттен ибарет махсус комиссия мейдангъа кетирильди. Эртеси куню Светков реислиги алтындаки комиссия Багъчасарай районына, Ибраимов догъгъан койге кетти. Нетиджеде Ибраимов кулак баласы экени анълашылды. Онынъ бабасы буюк тютюн тарлалары ве аранлары санби олып, даимий суретте ыргъатларны чалыштыра экен.

Арадан чокъ вакъыт кечмедди, мени ВКП(б) Меркезий Комитетининъ партия контроли комиссиясынынъ Кърымдаки векили, Кърым партия коллегиясынынъ кятиби Зотов чагъырды. Онынъ кабинет обком бинасында эди. Зотов мени, аякъкъа туруп къаршылап алды. О менимнен бираз лакъырды эткен сонъ, манъа къагъытлар берди.

— Бу анкеталарны толдырып, учь кунъден сонъ манъа кегиринъиз!— деди о,— Область партия комитетининъ теклифине бинаэн, биз сизни ВКП(б) Меркезий Комитети янындаки партия контроли комиссиясына, Кърым партия коллегиясына аза оларакъ тасдыкъ этильменъиз ичюн ёллайджакъмыз. Шимдизлик озь ишинъизни девам эттиринъиз. Москвагъа кетеджек вакъытынъызда сизни кене чагъырмамыз.

Мен, онынъ айткъаны киби, бутюн анкеталарны ве дигер къагъытларны толдырып бердим. Учь-дёрт кунъден сонъ Симферополь шеэр арбий комиссарлыгъы мени бир айгъа Днепропетровск шеэринде арбий командирлер эркъаныны гъайырыдан азырлав курсына ёллады. Курста окъугъан вакъытымда рефикъам Алимеден мектюп алдым. Мектюпте: «Фелян вакъытта азбарымызгъа енгиль машина кельди,— деп язды о,— Зотов сени чагъыртып ёллагъан».

Днепропетровсктен кельгенимининъ эртеси куню Зотовкъа бардым. О, меним акъкъымда бутюн материаллар Москвагъа ёлланылгъаныны билъдирди. «Сизинъ поездге билетте алып къойдыкъ,— деди Зотов,— Ярын акъшам кетмек керек. Иште, командировка весикъаларынъыз».

Бу — меним Москвагъа экинджи кере кетювим. Бир къач сене эвельси Кърым Коммунистлер университетинде оджалыкъ эткен вакъытымда кетип, ВКП(б) Меркезий Комитети янындаки учь айлыкъ курста окъугъан эдим. Шимди Москвагъа келип тюшкенимнен, дос-

догъру ВКП(б) Меркезий Комитетининъ янындаки партия контроли комиссиясы бинасына бардым. Онда весикъаларымны косътердим. Манъа Кърымдан энди Зотов телефон эткенини айттылар. Къыскъасы, мени яхшы къаршыладылар. Умумий ишлер болюгининъ мудир кимгедир телефон этти. «Сизни машинада «Москва» мусафирханесине алып-барырлар,— деди манъа,— анда сизниъ ичюн ода азыр. Бугунъ раатланынъыз, ярын саба мында келирсинъыз».

Эртеси куню саба партия контролине бардым. Мени тешкилятий ишлер болюги мудир къабул этти, мени меркезий партия контроли комиссиясы, партия коллегиясынынъ азасы Емельян Ярославский къабул этеджегини сёйледди.

Ве Ярославский мени къабул этти. Буюк оданынъ диварларындакп рафларда китаплар тизили. Балабан стол башында, сачлары бусбутюн агъаргъан, ачыкъ ве сонъ дередже муляйим черели къарт большевик, даиймиз Лениннинъ сафдашы Ярославский... эбет, онынъ озю отура. О мени самимий суретте, бабаджа къаршылап алды. Экимизининъ субетимиз бир бучукъ саат девам этти. Ярославский манъа бир талай мисаллер эсасында партиямызынынъ ве онынъ контроль комиссиясынынъ ишлерини анылатты. О меним акъкъымдаки малюматнен таныш олгъаныны, меним КПКнынъ Кърым боюнджа партия коллегиясынынъ азасы оларакъ тасдыкъ этиледжегини ве манъа косътерилген бу ишанчны акъала биледжегине эмин экенлигини билъдирди. Мен Ярославскийге, манъа бу ишанчы ичюн тешеккюр билъдирдим. Ама даа яш экенимни, партия контроль ишинде теджрибем ёкълугъыны, шу себептен бойле месулиетли вазифени беджерюв манъа къыйынлыкъ этеджегини айттым.

— Бизим де бир вакъытларда теджрибемиз аз эди,— деди о.— Сизге ярдым этермиз. Теджрибе иш саесинде эльде этиле. Энъ муим — партиявий принципке саип олув.

Мен разы олып, Ярославскийге, элимден кельгени къадар гъайрет этмеге сёз бердим. Эки кунъден сонъ поездге отуруп, эвге къайттым. Москвада булунгъан кунълеримде даиймиз В. И. Лениннинъ мавзолейини зиярет эттим. Шеэрде кезиндим, акъшамлары театрге бардым.

Симферопольге къайтып кельгеним бир къач кунъ олгъан сонъ, эвельки ишимден бошап, янъы вазифеге авуштым. Зотов биринджи кунълерде манъа партколлегиянынъ эркъаныны ве япылмасы керек ишлерини анылатты. Мен тезден янъы ишке кириштим. Лякин эки-учъ айдан сонъ, Зотовны Москвагъа чагъырдылар. ВКП(б) Меркезий Комитети янындаки партия контроли комиссиясы партия коллегиясынынъ къарарына бинаэн, Зотов башкъа республикагъа ишке ёлланылды. Онынъ ерине, яни кятиб оларакъ, мени тапп эттилер. Манъа авале этильген бу вазифе, шубэсиз, гъает шерефли ве сонъ дередже месулиетли эди.

О вакъытларда мемлекетимизининъ халкъ ходжалыгъы юксек суръатнен илерилей. Халкънынъ аяты кунъ-кунъден эйилеше. 1934 сенеси ВКП(б) Меркезий Комитети Пленумынынъ къарары муджиби, экмекке ве дигер ашайт маллары ичюн къулланылгъан карточка тертиби ёкъ этильди. Ишчи сыныфы иле койлюлер арасында багъ даа зияде къавийлешти. Койде кохоз къуруджылыгъы гъалип кельди. Партия ве халкъымыз огюнде тургъан муим вазифелерден бири — халкъ ходжалыгъыны техникий джеэттен реконструкциялау меселеси мувафакъиетли чезильди.

Халкъ ходжалыгъыны кадрларнен темни этиув меселесине партия айрыджа эмнет берди. «Эр шейини кадрлар чезе!»— деген партия ишары алтында янъы земаевий техниканы кутълевий суретте менимсев башлады. Эмекдарлар арасында Стаханов арекети, социалистик ярыш турмадан кенишледди. Чокъмиллетли Советлер Бирлиги халкъларынынъ интернациональ бирдемлиги, къардашларджа достлыгъы лекинди.

(Девамы бар).

Меним энишли-ёкъушлы ве чичекли ёлларым

Биз Эминенен о дередже достлаштыкъ ки, атыта шахсий «дуйгъулы» мектюп алсам, джевабыны ондан сорамайып язмаз эдим.

Куньлериниъ биринде шеэр багъчасына, тереклер салкъынында дерс азырламагъа баргъан эдим. Китабымны ачып, окъумагъа далып кеткеним. Партия мектебинде окъугъан таныш яшларымдан бири келип яныма чёккенини дуймай къалдым. О затен мусааде сорамадан, къаршыма чыкып отурды ве мени китабымдан айырып лакъырды этмеге, манъа севги хусусында бир такъым суаллер бермеге башлады. Мен онынъ айткъанларынынъ эписини атыта тамамынен анъламай эдим. Сонъра о бирден меним башымдан тутты да, озюне чекип, янагъымдан опыти. Мен неге огърагъанымны бильмедим. Биринджи кере олгъан бу яшлыкъ арекети мени пек шашырды. Лякин озюмни эльге алып, огъланнынъ юзюне гузель бир шамар ерлештирдим ве онынъ янындан къачып кеттим. Нефесим тутулып интернаткъа кельгенде, Эминне кроватында ята эди. Меним пек эеджанлы, атыта козьлерим яшлы экенини корип, еринден сычрап турды ве мени къучакълап багърына басты. Мен онынъ бойле анаджа севгисинден пек зияде тесирлендим ве башымны онынъ омузындан алмайып, онъа багъчада олгъан ишини айттым. Сёзюмни битирип, даа зияде солкъылдап агъламагъа башлагъанда, Эминне мени озюнден айырды ве «мына санъа бир шамар да менден» деп, янагъыма къуветнен урды. Мен даа зияде агълап башладым. Башкъа къызлар да меним агълагъанымны ишитип, себебини сорамагъа ве Эминени тазирлемеге башладылар. Эминне кимсеге сёз бермейип:— Ишинъиз олмасын, шамарны не ичюн ашагъаныны о биле,— деди ве мени огютлей башлады. «Шимди сени урмагъа акъкъым бар, чюнки сен манъа «аптем» дейсинъ. Эгер сен шимди менден шамар ашамасанъ, кене шу огълан яхут даа бириси багъчада къаранлыкъ тюшкен сонъ «лафкъа чагъыргъанда» ве сени белькиде къучагъына отурткъанда, сен балалыгъынъа барып «къазагъа» да къала билесинъ. Шуны биль ки, сен киби къызларгъа «къазагъа» къалмакъ къыйын шей дегиль. Анъладынъмы? Бу куньден сонъ менсиз бир ерге кетмейджегинъе сёз бер» деди. Мен бу «дерс»ни эбедий унутмадым.

Бундан сонъ къызлардан да, огъланлардан да чокъ достларым олды. Оларнынъ чокъусы аджаип инсанлар эдилер. Лякин мунасебетлеримизде мени чокъ худжур алларгъа къалдыргъан «достларым» да олды. Озюни самимий дост косьтерип, эбедий хиянет юрекли сойлары да олды. Буны мен чокътан сезсем де, эр кесни озюм киби зан этиюв табиатым денъишмегенинден, оларгъа ич бир вакъыт сен манъа дост дегильсинъ деп оламадым. Гонъюльден узакълаштым, лякин ара-сыра корюшмек, атыта достане лакъырдылар этмек сырасы келе. Бойле ал-

лар, эбет, эр кесте оладыр. Лякин насыл олса да, чокъ адий олмакъ керекмей экен, яни инсанди озыджесине менлик де олмакъ шарт экен. Хатрине озы менлигини танымакъ хусур сайылмагъан бир факт кельди; яни инсан керек вакътында озы къадрини ве озюнинъ дереджесини, къыйметини бильмек ве керек олгъан ерде оны бильмегенге бильдирмек керектир. Менним айтаджагъым эльбет, озюмни бу буюк шахсларнен къыясламакъ дегиль, лякин шойле шейлер барлыгъыны тасдыкъламакъ истейним. Меселя, улу Пушкин «Мен озюме ич ольмейджек эйкель яптым» шириинде озюнинъ къыйметни акъта ачыкъ айта. Буны ич ким яман менлик деп сая бильмез. Экинджи мисаль. Бир кунъ Берлинде сокъакъ бою Бетховен или Гёте кете экенлер. Қъаршыларына падишалары Людвиг каретанен кельмекте экен. Людвиг даа оларгъа якъынлашмаз эвель Гёте шляпасыны чыкъарып онынъ каретасы кечип кеткенге къадар башыны эгильтип тура. Бетховен исе шляпасыны биле чыкъармай, башыны да эгмей, Людвигге селям бермейип кете. Экинджи куню Людвиг Бетховенни озы сарайына чагъырта ве ондан не ичюн Гёте мени керги киби селямлады, сен исе башыгъны юксек тутуп кечип кеттинъ?— деп сорай. Бетховен кулюмсиреп: «Мен, Гёте шаирлернинъ падишасы беллей эдим, ама о падишалар шаирин экен» деп джевап бере. Бойле мисаллер атыта эр бир адамгъа да озы хасиятлерининъ къыйметини бильмеге эсас бере деп таныйым.

Мен энди алтынджи сыныфта эдим. Драмтеатрде Сара Байкинанынъ он беш йыллыкъ юбилейи кечириледжек ве онда «Боз йигит» пьесасы ойналаджакъ эди. Театр артисти, истидатлы балетмейстр Ибраим Халилов (о заман Қъазандан тасиль алып кельген эди) ве Ибадулла Грабов «Боз йигит»те ойнамакъ ичюн яшлар ве къызларны сайламагъа бизим мектепке кельдилер. Мени де шу талебелернен сечип алдылар. Санада бир сырагъа тизилгенде, режиссёр Джелял Мешнов меним яныма келип:— Я бу чипчени де неге сайладыгъыз?— деди. Эр кес кульди. Сонъ менден, къач яшындасынъ къызым,— деп сорайды. Мен 16-гъа кирем дегенде, кене эписи кулюштилер. Джесаретимни топладым да:— Мен «Некеджан ханым»да хорда йырлагъан эдим,— дедим. Джелял агъа, о вакъыт мени затен эслемесе керек, бирден: «О-го!— деди.— Демек, сен йырлайсынъ. Я сесинъ бармы?— деди. Кене кулюштилер. Мен индемедим. Не ичюн кульгенлерини анъламадым. Пек кичкене корюнсем керек. Ёкъса затен, «балагъа» ошагъан къияфетим бар эдим? Шимди де шу кунълер хатрине тюшкенде языджи Раим Тынчеров озюнинъ Озбекстанда меним яратыджылыгъым акъкъында «Эеджан чокърагъы» адлы очеркинде «сабий бетли бу къадын» деп язгъан эди. Эбет, мен бельки балалыкътан бу яшларыма кельгендже «сабий бетли» олып къалгъандырым. Белли ки, къадын халкъы ичюн яш корюмек эльверилши экенлигини билип, Раимге дарылмагъа биле себеп тапамадым. Лякин, эй-ат!.. Не къадар «сабий бетли» олсанъ да, омюрнинъ насыл къарсанбаларындан кечкенинъ, аятнынъ къачынджи басамагында тургъаныгъыннъ излери мытлакъа инсан юзюнде акс олуна.

Қыскъасы, шу вакъытта Сара аптенинъ юбилейинде ойналгъан «Боз йигит» драмасынынъ хорында мен гузель бир йырчыкънынъ соло къысымыны йырлагъан эдим. Ама, не ичюндир, о хатиримден чыкъкъан. Лякин пьесанынъ фаджиалы мундериджеси ве алельхусус Сара апте ве Ибадулла Грабов, бугунъки киби козюмнинъ огюнделер. Пек буюк истидаткъа малик шу намы артистлерни залда насыл алгъышлагъанларыны корип, мен шу адамларнынъ бахтына сукъланып, интернаткъа кельген сонъ ёргъан тюбюне башымны сокъуп агълагъан эдим. Чюнки артистлик «севдасы» мени верем киби кемире эди. Затен Сара аптеге бакъып, санагъа севда олмамакъ мумкюн дегиль эди. О озюнинъ тыпкъы бульбуль киби сесинен, буюк артистлик истидаты иле тазе ачкъан гулыш, даа бильмем бир сырлы кобелекин, яхут бир «ури» къызыны анъдыра эди. Онынъ къыясы ёкъ эди, шунынъ ичюн меним бутюн варлыгъым, арзум мытлакъа Сара апте киби артист олмакъ

эди... Лякин озь хаялларымны биревлерге айтмагъа утана эдим. Чюнки артист демек, бу гъайры табий муджизели адамлар, деп эсап эте эдим. Сара апте озюнинъ кийиннов одасында чыкъкъанда, олгъа дуйдырмадан, артында етип, я этегине я да белпнедже саркъкъан зумбуль киби къара сачларына токъуна эдим. Атъта о сачларнынъ парик олгъаныны да билмей эдим. Парик такъкъанларыны биринджи кере корьгенде, языкъсынып козьлерим яшланды. Менним озь сачларым о вакъытта Сара аптенинъ «паригинден» узун эди. Мен оларны кыызгъанмай Сара аптеге берип эдим, «тек мени эслесе де, менден сораса да, мени эвине, ич олмаса, хызмет этмеге чагъырса да», дей эдим... Сана ичюн мен эр шейге разы эдим. Лякин шу кучюклгим, шу «сабий бетли»гим менним санада пейда олмамны беш-алты йыл кеч къалдыргъандыр.

Затен бизим Кърым театри артистлерининъ аман-аман сексен файызы пек истидатлы адамлар эдилер. Меселя, та шу йылларда артист олып сонъундан эм режиссёр, эм буюк драматургъымыз, языджымыз Умер Ипчин ким унутыр. Онынъ ады татар санъаты ве драматургиясында, эдебиятында буюк ер ишгъаль этти. Умер агъа чешит мундеридже ве мевзуларда он беш пьеса яратты. Олардан «Ненкеджан ханым», «Пичен базары», «Айлан, айлан джелътирмен», «Шани-Герай», «Фаише», «Душман» ве иляхри пьесалар орта яшлы ве эсли-башлы адамларнынъ хатириндедир. Яшнынъ ве къартнынъ юрегинде терен излер къалдыргъан «Куреш» пьесасы киби эсерлерни ким унутыр? Яхут да «Зейнеб тизени» окъуп, гонъюль козь яшлары текмеген «ана» олгъандырмы?

Бизим «санъат» адамларымызны хатырлагъанда, менним яшлыгъым девириндеки гъаст истидатлы санъаткярларымызны анъмай кечалмайым. Меселя, халкъымызнынъ энъ намлы, энъ севимли артистлери агъа-къардаш Париковлар, яшлардан Зоре Бплялова, Майнур Ишпиназова, Айше Диттанова, Желиль Абдураман, Мурат Изманлов, Мерьем Ибраимова ве Фатма Аметова, Ватан огърунда къурбан кеткен Решид Асанов, Али Темнидар киби буюк истидатлар, Сервер Джетере, Гъани Мурат, Нурне Джетере, Халид Гурджи ве башкъалар.

Бизим санъатымызнынъ акъикъатен гъуруры сайылгъан бойле адамларымыз кечмишни ве келеджегимизни айдыплатыджы, инсанлыкъ борджуны акълагъан буюк истидатлар олгъаныны яшларымызгъа хатырлатмакъ истейим. Озюм де шойле адамлар иле озь вакътында якъын мунасебетте, сыкы алякъада булунгъанымны хатырлап, оларнынъ азиз хатирелери огюнде баш эгем.

Лякин мен бу адамлар арасына кеч къошулдым. Чюнки «Нумюне мектеби»ни битирип, комсомол ёлланмасы иле койге оджалыкъкъа тайин этильген эдим. Ама оджалыкъ иши, бала тербиеи гъаст муим хызмет олдыгъыны билсем де, менним юрегим, бутюн хаялларым санада эди. Мектеп йылларында аз вакъыт белли артистлер арасында аралашып юрювим мени шу санагъа йипсиз багълады...

Мектепин битирген кушом хатиримде энъ шеревли куньлерден бири олып къалды. Шу куно элимизге оджалыкъ «дестур»и алып, белли дереджеде билъги санби мутехассыслар сыфатында омюрге ильки адым атмагъа акъ къазандыкъ.

Мен мектепин гузель битиргенлер сырасында эдим. Айны вакъытта, бутюн мектепте «белли йырджы» намыны да алгъан эдим. Шунунъ ичюн мектепин битиринджилер шеревлине авескярлар концертине азырлыкъ корюгенде, «Джемилева, (меним кызылыкъ фамилиям ойле эди) бугунъ акъшам сен де йырлайджакътырсынъ, эбет» дегенлер чокъ эдилер.

Тантаналы акъшамнынъ биринджи кысмы биткен сонъ, талсбелерининъ иштирак иле концерт оладжагъы илян этильди. Концертни алып бармакъ ичюн санагъа мектепининъ энъ дюльбер ве истидатлы талесеси Усени Фанкъ чыккыты. (Усени Фанкъ яшлыгъында санъатны севгени ве истидады барлыгъы ичюн нумюне мектебинин битирген сонъ

Москвага барып санъат окъув юртунда окъуды ве кинорежиссёр олды. Дженктен сонъ чокъ йыллардан бери Къазахстан киностудиясында режиссёр олып чалыша. Къазахстанда нам къазагъан артист унванына малик олды).

Усеин санагъа чыкъкъанынен, залда енгиль гурюльти, эеджап асыл олды. Бунынъ себеби, Усеин озюнинъ дюльберлигинен чокъ къызларнынъ дикъкъатыны джелъп эткен эди. Атыта бу себептен, бир кунъ дивар газетасында Усеинге бенъзетилип дюльбер огълан ве онынъ этрафында бир такъым къызларнынъ ресми ясалгъан эди. Ресимнинъ тюбюне «Усеин Фаикъ — къызларгъа ляйыкъ» сёзлер язылгъан эди. Шу кунъден сонъ чокъ вакъыткъадже бу эки сатыр онынъ лагъабы олып къалгъан эди.

Концерт башланды. О вакъытларда концертлерни мытлакъа хорнен башлар эдилер. Хор исе башта «Ешилъ ада» адлы марш иле башланыр эди. Шу маршнынъ музыкасы ве сёзлери инсанларны къараманлыкъкъа, эемекке, гъайретке чагъыра эди. Меним акълымда бир бейити къалгъан:

Ешилъ ада къараман йигитлери,
Дагълары ашмакъдыр, эп дилеклери.
Кучюк, буюк чалышмалыйыз,
Истер гъайрет, шанлы юрдумыз».

Бундан сонъ оюнлар, йырлар, бир перделик кучюк комедия ойналды. Эр вакъыттаки киби, мени санагъа энъ сонъунда чыкъардылар. Бунынъ себеби шу олса керек ки, мен чыкъкъан сонъ ёрулмакъ бильмей йырлай бере эдим. Мен санада ич утанмай ве чекинмей эдим. Тек юрегим чападжакъ атчыкъ киби коксюме сыгъмай чапалана ве тез-тез башласам да, дей эдим. Мен чыкъышымынъ «Арафат дагъы»ндан башладым. Чокъ йырладым. Энъ сонъунда, о вакъыт мот олгъан, «Эльва» деген шакъа йырыны йырладым:

«Сачларыны тараюрлар,
Къашларыны якъаюрлар,
Энди дюльбер араюрлар,
Ах, зеваллы гъарип къызлар».

Бу йыры да иджра эткен сонъ мектеп мудири санагъа чыкъып, мени мектебимизнинъ унутылмайджакъ къызларындан бири сифатында макътады ве омузума денъиз тюсте мас-мавы сачакълы шарф ташлады. Севинчимден башым кокке тийди. Юрегимни кене мытлакъа артист олув авеслиги къаплады. Лякин не япмалы? Мен бу гедже артист дегиль де, оджалыкъ шаадетнамесини алгъан эдим.

Иште, бойлеликле, мен Тав-Бадракъ койине едн йыллыкъ мектепте 3-нджи ве 4-нджи сыныфларгъа дерс бермеге ёлланылдым. Бу мектепнинъ директоры меним бабам Керим оджа эди.

Бабам озь ишини пек севген ве пек гузель бсджерген адам эди. Лякин энди къыркъ йылгъа якъын оджалыкъ эткен, бедендже зайыфлангъан, ачлыкътан ве анамнынъ олюминден сонъ, бус-бутюн денъишкен, зайыфлашкъан эди. Бабам мени бир кунъ иш одасына чагъырды ве сексен дереден сув кетирип, озюнинъ хасталыгъы агъырлашкъаныны (о рактан ольди) ве мытлакъа меним «тойымны коръмек» истегенини айтты. «Сени эвлendirген сонъ, сагъ олсам, сен не десенъ шуны япарым, атыта алий мектенке, институткъа да кирменъе разы олурым. Тек башта мени севиндир. Эвли олгъанынъны корейим. Мен сагъа киев сайладым ве онъа сёз бердим» деди. Мен эсимни джойгъан киби, тилим тутулып къалдым. Сонъ эсимни тоглап:— Киев де сайладынъызмы?— дедим.

Бабам: «Эбет сайладым, чюнки сен даа севги не олгъаныны ве атыта аят не олгъаныны бильмейсинъ», деди. Мен бабамны теджрибели, бильгили адам деп биле эдим, лякин не ичюн меним шахсетимни менден сорамадан озю чезгенине акъылым етмедн. Ёкъса бу агъыр хасталыкъынъ укюми экемни дедим. Бабам манъа сен даа «севги»

недир бильмейсинъ деди. Лякин о янъылды. Мен энди эки йылдан бери севги атешинде яна эдим.

Бундан эки йыл эвель яз татилинде койге кельген эдим. Къомшумыз балджы къарт, музыканы пек севгенинден, онынъ огълунынъ досту колхознынъ бухгалтери олып чалышкъан йигит кеманесини алып оларгъа сыкъ-сыкъ келе экен. Бир куль азбарда, онынъле раст келишти. Къолунда кеманеси бар эди. О манъа бакъты да:— Гузель кызы! Сен энди балабаи олгъансынъ, тек агъанъ чалгъан трубаны динълеме, кель меним кеманемни де динъле, бельки санъа янъы бир йыр огретирим,— деди. Яш артыкъ кемалында олып, тышкъы корюниши де тюзгюн, дюльбер, сачлары къувырчыкъ, узун бойлу эди. Манъа бирден санада корюльген «джесюрлер»нинъ бирини хатырлатты ве бутюн вуджудымда ильки кере насылдыр, анълашылмаз хош дуйгъу асыл олды. Атъта тизлерим кучьсизленген киби олды. Мен бир сёз айтмай-аякъ устюнде къатып къалдым. Яш исе джесаретли экен, риджасыны текрарлады ве манъа догъру юрп, «къоркъма, гузель, мен адам ашамайым» деп шенъликле кульди. Мен биринджи кере ойле татлы кулькю ишиттим ве балджынынъ софасына насыл этип баргъанымны озюм де дуймадым.

Яш деръал кеманесининъ къулакъларыны бурып, манъа бакъып кулюмспреди де «бунынъ къулакъларыны бурмасанъ ялан айта, сен отур» деп, сет устюнден ер косътерди. Бу арада балджы къарт чыкъты. Мени корип, «отур кызым бираз музыка динъле, мен шимди сизге бал да чыкъарырым» деп, ичери кирип кетти. Лякин къапысындан ичери киргенде кеманеджининъ козюне ойле бакъты ки, козьлеринде «мен пек тез келип сизге кедер этмем» деген мана бар эди. Яш кемане чалды. Мен озюмни туталмадым, йырлап йнбердим. Яш исе чалувыны токътатып, тили тутулгъан адам киби манъа тиклип, бакъып къалды. Бу бакъышны котералмай еримден турып, эвнимизге къачып кеттим.

Экинджи куню саба, мен яткъан одамнынъ ачыкъ пенджересинден яныма такъ этип къагъыткъа чырмалгъан таш тюшти. Бу меним севги бостаныма тюшкен биринджи таш эди. Биринджи кере энъ саф, энъ хафиф эль иле язылгъан севги сёзлерини окъудым. О мектюпте мен дюньянынъ энъ дюльбер, мелянке кызы, энъ татлы сесли бульбули, энъ къокузлы зумбули, акъбардагъы, мелевшеси, энъ юксек учкъан къарылгъачы, энъ гузель къатмерли гулю олып тасвирлениле эдим. Бундан сонъ биз кеманеджим иле кунде дегиль бир кере, атъта секиз он кере мектюп языштыкъ. Бизим азбарымыздан бир къач адым кенарда, озен четиндеки къалын къавакъ тереги ве онынъ тюбюнде буюк бир безаз кесме таш бар эди. Ташнынъ тюбюнде кимсеге корюмгеген ве кимсенинъ акъылына кельмейджек ерде къувуш бар эди. Иште шу къувуш бизим «почта къутумыз» олды. Биз экимиз де айры-айры де мен, де кеманеджи шу ташнынъ устюне барып отурыр, «почта»да яткъан мектюпни яваштаи алып, онынъ ерине джевабыны къойып кеткенимизни кимсе бильмей эди. Бу иш манъа санки муджизе киби тесир эте эди. Шуны хатырлайым ки, мен учъ ай койде олгъанымда бир кунъ «почта» бош олмады.

Кеманеджи эбет, кой яшы эди. О язда берекет топлангъан вакъытта идареде отурмай, даима чёльде, багъчада, бостанда яхут арманда юрп, ёрулгъанына бакъмадан, уйле емеги вакътында «почтагъа» келип кетмеге ара тапа эди. Базан бир мектюп ерине, эки мектюп ташлап «бельки бир къач саат келип оламам, буларны окъуп тур» деп яза эди. Не вакъыт чалыша, узун-узун севги мектюплери не вакъыт яза, анълап оламай эдим. Мен исе эвде анама ярдым этем, азбарда бостаны чапалайым, эв хызметини де битирем, сонъ отурып мектюплерге джевап язам, энди чокътан латин элифбесине кечильсе де, арабча пек тез язмага бильгенимден ич бир мектюпни джевапсыз къалдырмай эдим. Бу тарафта исе бабам мен ичюн азырлагъан «киевни» эвнимизге сыкъча кельмесини тенбилесе керек ки, о адам бизге эр кунъ

келе эди. Лякин о бабамнен чокъ лакъырды эте ве озю де колхознынъ ренси олгъаны ичюн мен онынъ бизге чокъ кельгенининъ себебини затен анъламай эдим. Менимле муамелеси гузель эди. Базан кулюмси-рер, базан насыл китаплар окъугъанымны сорар эди. Албуки о мени энди «парасы берильген» малы эсап этип, «эшья менимки» деп бакъа экен. Бу мунасебетни мен, тап той олгъангъа къадар анъламадым.

Бабам манъа той хусусында кесен-кес къарарыны айткъан сонъ мен той геджеси къачарым деген къатты къараргъа кельген эдим. Лякин бу фикримни кеманеджиге насыл бильдирейим? Бизге мытлакъа козь-козьге корюшмек керек эди. Мен, асыл эвленмек фикринден узакъ эдим. «Бираз теджрибе коръсем, бабамнынъ сагълыгъы тюзельсе, институткъа кирерим деп хаяллана, атыта кеманеджимни де окъутмагъа меджбур этерим» дей эдим.

Бизим козь-козьге корюшмемиз, бир кунъ озьлюгинден олды. Бир кунъ манъа яшлар ве къызлар дагъгъа емнш джыймагъа кетеджеклерини айттылар. Тав-Бадракъ дагъларында бутюн яз бою кийик джилек, фындыкъ, къызылчыкъ, ювез, аджджы алма, ахлап ве даа чокъ емнш-лер пишип турар эди. Мен де къызларнен дагъгъа кеттим. Эр кес гуя пек муим ишнен мешгъуль: биревлер емнш къыдырып юре, севгилилер ойнаша, кулюше, чапышалар, чокъракътан бири-бирини суваралар, яшлыкънынъ бахты кунылерини кечирелер. Лякин мейва джыймакъны да унутмаз эдилер. Сентябрь айы эди. Энди къызылчыкъ тамам къувамына келип пишкен, атыта къызылчыкъ тереклерининъ тюплери гуя къырмызы атлас тешельген киби. Биз кеманеджим иле чокътан тереклерининъ сыкъча еринде тена бир ер тапып отурдыкъ. Энди торбаларымызда къышлыкъ татлыгъа етеджек къадар къызылчыкъ топлангъан эди.

Меним орюльген сачларым отургъанда ерге тие, тургъанда белимден чокъ ашагъы саркъа эдилер. Къошулып багълангъан сачларымнынъ ерге токъунгъаныны корьген «ашыкъ кеманеджи» даяналмаса керек, кеманесини четке ташлап сачымнынъ бирини элине алды ве озюнинъ бойнуна сарды. Сонъ атешли козьлеринен манъа бакъып, «мына энди эбедий манъа багъландынъ» деди. Мен онынъ бакъышын-дан къоркътым. Мен деръал сачымны чекип алдым да, аякъкъа туруп, емишини котералмай эгилип тургъан армут теречигинден узанып армутлар узьмеге башладым. Бу арекетимде узун сачым эбет, ерге узанып, салланып кеманеджининъ козю огюнде «ойнагъан» бу дакъикъа-да о, джебинден чакъысыны чыкъарып меним сачымдан бир топчыкъ кесип алгъан. Мен бир далдан экинджиге авушып талгъын сеснен йырлагъанда, буны дуймай къалгъаным. Бираздан кеманесининъ давушы ишитильди.

— Артыкъ отурмакъ мумкюн, эеджаным сакинленди,— деди кеманеджи. Айланып бакъсам, о узанып яткъан еринде чала эди.

— Санъа не олды я, эеджаным кечти дейсинъ?— дедим.

— Бильмейим, сени коръсем ойле эеджанланам, юрегим ярамай ола, сонъ кече,— деди. Мен бу намуслы яшнынъ генчлик атешини анъламай кульдим.

Бизлер бираз къапынгъан сонъ, чичек джыймагъа башладыкъ. Бу дагъларда баарьден башлап акъбардакъ, мелевше, пейгъамбер дегмеси, лялелер, келин чичек, пападне ве даа пек чокъ чичеклер ача ве бу ерлер ялан дюньянынъ дженнетине чевириле эди. Бундан да гъайры мында кийик балкъурт ювалары тапылып ве олар чокъ койлюлерни къышлыкъ бедава балнен темин этер эдилер. Затен Тав-Бадракъ халкъынынъ къышлыкъ якъары ве атыта эр кесини эвиндеки «къыйма тахтасы» да бу дагъларда оськен къарт джеviz тереклеринден ясала эди. Къыйма тахтасы мытлакъа джеviz агъачындан олур эди, чюнки джеviz агъачыны тегерек этип пычып алсанъ, онынъ асла ярчыгъы чыкъмай эди. Иште, бу акъикъый ве табиий «дженнет»те мен ве кеманеджи акъшам къаш къараргъаныны дуймадан эп келеджек омюрини «плантарыны» къурдыкъ. Бизлер койге къайтып кельгенде атыта пат-

рач джыйгъанлар биле къайткъан эдилер. Патрач ойле бир терек япракълары ки, озьлери къырмызыджа олып, айва япрагъы киби тегерекче келелер. Бу япракъны топлар, къурутыр, сонъра Багъчасарайгъа алып кетип «табанаджы» артеллеринне териджилерге теслим этер эдилер. О япракълар иле тери боялай эдилер. Олар эм дюльбер, атлас киби ялтырай ве озюне махсус бир къокъу иле къокъур эдилер. Бизлер койге киреяткъанда, кузь пичени юклеп къайткъан арабаларгъа раст кельдик.

Арабаларгъа раст кельдик ама, олар да бизлерни коръди ве эльбетте «сырымызны» анълап кулюмсиредилер. Саба даа янъы бульбуллар йырлашмагъа башлагъанда дагъгъа кирип, чыкълы отлар, оленлер арасында, этеклеримизни, аякъларымызны сылатып, шень-шерамет башлагъан кунюмизиниъ сонъу меним ичюн къоркъунчлы, атьта телюкели олып чыкъты. «Я шимди бабам я да агъам бильселер, меним алым не олур» дедим кеманеджиме. О кене кеманесини чыкътарып, «Къаным сагъа эял олсун, гизли сырлар беян олсун» тюркюсини айтты.

Яш юрегим темиз еринден къопты, сачларым сыланып тап энъсеме япштылар. Кеманеджи магъа джебинден меним сачымдан кесип алгъан бир къач тель сачны чыкъарды да, оларны тель-тель айырып, кеманесиниъ къулакъларына сармагъа башлады. Мен тааджип иле бакъып турдым. «Ана, энди сен менимле эбедий бир ердесинъ, энди меним кеманем тек сенинъ сесинъ иле ве тек меним ичюн йырлар» деп, озь кеманесини опыти. Онынъ козьлери яш толу эди. Бизлер той геджеси Акъяргъа, онынъ аптесининъ эвине къачмагъа ве бу иш ичюн тойдан эвель поездгъа Алма станциясындан билет алмагъа, тойнынъ энъ гуръдели вакътында кимсеге дуйдырмай къачмакъ ичюн анълашып (чюнки кеманеджи де той чалмагъа келеджек эди), бири-биримизге кесен-кес сёз бердик. Эвимизиниъ тёпесиндеки къая устюне кельгенде, кеманеджи мени бирден къучакълап котерип алды ве бир къач кере фырландырды. Сонъ мени бошап, ярын «почтагъа» бармагъа унутма деп, козьден гъайып олды.

Мен азбаргъа киргенде, энди къаранлыкъ олса да, анам гъарипчик мердивен устюнде мени беклеп тура эди. Мени коръгени киби, сёгип башлады:

— Вай сени тербиесиз, недир бу япкъанынъ, сонъу намуссызлыкъ олып чыкъмасын, сени ольдюрпрлер. Сен энди нишанлы къызсынъ, танъда кетип, ятсыда къайткъан къыз бу не демек? Бабанъа, Сюндюс достуна кетти дедим. Агъанъ исе эр шейни биле, ат минип сени дагъгъа къыдырмагъа кетти. Эгер биревнен коръсем, олюсини кетирприм деп кетти,— деди о.

Мен пек къоркътым, анама сарылып агъладым. Анам, «тез кир де еринъе ят, агъанъа чокътан кельди, Сундюсте экен» дерим. «Индемей ят, бельки къолайлы кечер. Лякин энди эвден бойле ялынъыз кетишинъ сонъки кере олсун, етер энди», деди.

Яныма отурып козьлеримни сюртти, башымны сыйпады. «Дердинъни айт къызым, менден гизлеме, кимни севесинъ?» деп сорады анам. Мен агъладым, бабам бергенге бармам дедим.

Бу арада къапыдан агъам кирип кельди ве бир сёз айтмай къулакътозыма ойле бир шамар ерлештирди ки, козьлеримден атеш кельгенине бельки чыдар эдим, лякин бурнумдан ал къан фышкъырды. Анам мени къучакълап ашханагъа алып чыкъты. Агъама айланып:— Етер, бабанъ дуймасын, балалыгъына баргъан, тюшюнирлер деменген, Сундюсте отурып къалгъан,— деди.

Мен учь кульгедже къавакъ терекке баралмадым. Бабам бир шей бильмей, лякин меним зняде махсунлигимни дуя эди. Сонъ «почтамыздан» бир кереден он мектюп алдым. Лякин бизим сырымызны пичен топлап къайткъан арабаджылар анълап, бабама, агъама, атьта нишанлыма бильдиргенлер. Манъа айтмайып, бирден «той» илян этильди. Мен кеманеджини бир даа не тойда, не ёлда коралмадым. Бабам

онынъ бабасына риджа эткен ве оны Багъчасарайгъа «тютюн» юклю арабанен йибергенлер. Шу куню мени «той» япып, севмегениме бердилер. Той менден зияде, алельхусус менликли киев ичюн буюк шадлыкъ эди.

Меним азаплы омюрим башлады. Мен артыкъ агъыр аякълы эдим. Бабам бус-бутюн ятып къалды. Мектеп манъа ве Мензе оджапчеге къалды. Экимиз де яш эдик, пек къыйын эди. Бабам январда вефат этти. Меним севгим дегиль сѣмек, атыта даа зияде азапкъа чевирильди. Мен кеманеджини ич олмаса, узакътан корьмек ичюн къыш, сувукъ, къар демей, эки къопкъа алып узакъ къуюгъа сувгъа бара эдим. Лякки оны бир кере коралмадым. Къавакъ тереги почтасы да гъайып олды. Ондаки ташны кимдир о ерден ъкъ эткен...

Бир баарь куню эди. Пенджере ачыкъ. Мен энди аналыкъ беклеп чалышмай, халкътан утанып ългъа да чыкъмай эвде отура эдим. Къоджам саба эрте турып колхоз идаресине кеткен. Серин танъ ельчиги мени де уянтты. Козюмни ачып пенджерге бакътым. Пенджерде балабан бир топ гуль ве гуллер арасында къалын бир конверт кѳрюнип тура эди. Мен севинчимден эр дердимни унуттым. Мектюпини акъикъий севдалыкъ козь яшлары иле окъуп, эр сатырыны опьтим. Лякки, эй-ят!.. Не файда? Севгилим манъа, кене де «къачмакъ»ны теклиф эте. Эр шейге разы экенлигини билъдире. Мен исе артыкъ къачмакъ файдасыз олгъаныны анълагъан эдим. Чюнки энди апа-бабасы оны да зорлап эвлендирген эдилер.

Бойледже, меним севгисиз къоранта омюрим девам этти. Къайнанам мени чокъ север эди, энди бираз огълуна да алышкъан эдим. Бабам ольген сонъ аналыгъым да чокъ балаларнен къалды. Оларгъа ярдым керек эди. Тезден биз Багъчасарайгъа кочьтук. Огълум анда догъды. Сонъра Симферопольге кочьмек керек олды, чюнки къоджам комвузгъа окъумагъа кирди. Мен шеэр четиндеки Битакъ кою мектебинде оджалыкъ яптым. Эвде баланы бакъмакъ ичюн ярдымджы оларакъ аналыгъымнынъ огей къызыны янымызгъа алдыкъ. Онынъле апте-къардаш киби яшармыз сандым. О менден он яш буюк эди. Бизнен бир йыл къадар яшады. Баланы яслиге алып бара, эвде емек пишире, мен исе оджалыгъымны девам этем. Куньлерининъ биринде иштен къайтып кельгенде, эвде ич кимсе ъкъ эди. Бала бир озю кровать устюнде ята эди. Эвде исе ич бир эшья къалмагъан. Бала бакъкъан «аптемиз» де эвде ъкъ. Мен гъает бичаре алда чаптым-чапкъаладым, къомшулардан сораптырдым, кимсе бир шей корьмеген. Къоджам дерстен кельгенде, мен шашкъын алда бош ода ичинде агълап отура эдим. «Хырсызны» чокъ къыдырдыкъ. О куньден сонъ «аптемиз» Айше къайтып кельмеди. Меселе анълашылды, лякки онынъ не ичюн бойле ханлики япкъаныны анълап оламадыкъ. Биз бу адамы агъыр куньлеринде эвмизге алып «апте» сайдыкъ. Барымыз, ъкъумыз иле болюштук. Бу насыл алчакълыкъ ки, атыта баланынъ юргъанчыгъыны биле алып кеткен?! Бу ишке алам шашты.

Арадан бир къач ай кечти. Мен сувукъланып агъыр хасталандым. Юксек дередже арарет иле зайыф алда тѳшекте ятам. Балам да, меним хаста сютюмни эмгенинден олса керек, сыджагъы юксек эди. Бирден къапы ачылды ве ичериге бизим «аптемиз» кирди. Мен козьлериме иппамадым, абдырадым. Шимди бу къадын мени ольдюрив кетсе де, мен озюмни къорчалап оламам деп къоркътым. Хырсыз исе, санки бизим огюмизде сучсыз бир адам киби, келип мени къучакълары ве агълап менден афу сорамагъа тутунды. Манъа устю-башы урьян-пурьян олгъаныны, озю ъллар ичинде къалгъаныны ве мени зорнен къыдырып тапып, менден эяллыкъ истеп кельгенини, омюрде бир кере янъылгъаныны исбатламагъа тырышты. Мен оны акъикъатен аджылым ве эвмизде бир гедже ятмасына мусааде эттим. Лякки баланынъ бабасы бу ишке насыл бакъар деп тюшюндим. Хырсыз манъа озь азапларыны анълатып отургъанда, къапыдан къоджам кирип кельди. О

«мусафирни» корип пек шашты ве деръал оны эвден къуваджакъ олды. Лякин мен токътаттым. О шимди бу къыш геджесниде, бу боранда, къаранлыкъта къайда бараджакъ? Токъунма, саба турып озю кетер. Бадам: «Къомшунъ сени ташнен урса, сен оны ашнен ур» дей эди. Айды, тюшюнмей бир алчакълыкъ япты, биз оны багъышлайыкъ, дедим.

Къоджам саба кетеджекте:— Мен бугунъ дерстен сонъ Тав-Бад-ракъкъа барып аяны кетирейим. Сенинъ хасталыгъынъ узайджакъкъа бенъзей. Лякин бу алчакъ къадын бизим къапыны унутсып, буны анъла, деди. Бираздан сонъ «аптемиз» юкъудан уялды. Меним яныма келип, муляим сеснен: «Сабрие, сиз экинъиз де манъа инанынъыз. Мен энди озъ намусызлыгъымдан видждан азабы чекем. Бер манъа Марленни, ич олмаса, консультациягъа алып барайым. Сенинъ хаста сютюнъни эмип, о да хасталангъандыр», деди. Мен деръал инсанларда эрте-кеч видждан дуйгъусы уяна экен деп севинип, яткъан еримде баламны ешилъ атлас юргъанчыгъына сарып, ханн аллякъ къадыннынъ къолуна озъ элимнен туттырдым ве тез къайтып кельмесинни риджа эттим. Чюнки бала бир къач саат эммесе, меним даа зияде сыджагъым кетирлир, даа зияде хаста олурым, дедим.

Къадын, баланы алып кеткен сонъ, бираз раатланыр киби, юкълал къалгъаным. Эки-учъ саат юкълал уялдым, лякин эвнинъ ичинде насылдыр титислик, сувукъ сезиле. Соба сенип къалгъан, эвнининъ шырныгъы хаста бебейим де янымда ёкъ. Саатке чевирилип бакъсам, энди учъ саат кечкен. Олар чокътан кельмек кереклер. Аджеба не олды? Бутюн вуджудымны къоркъу басты. Турайым кетейим десем, еримден къыбырдап оламайым, козьлеримни къапыгъа тикип ятам. Энди акъшам къаранлыгъы басты, балам да ёкъ, «хырсыз» къадын да ёкъ. Ёкъ, ёкъ, ич кимсе ёкъ! Пахыл киби, бир къомшу биле шу куню къапымны ачып бакъмады. Мен артыкъ эсимни джойгъан киби олам, чаресизим, бир чаре коръмектен аджизим. Бутюн гедже бойле азаплар иле кечти. Саба ачылды, мен эп агълай-агълай имдат беклеп ятам. Не тюшюнмеге билмейим. Ниает, къомшу къадынлардан бири хатыр сорап кельди. Ич бир ерде корюльмеген ве ич кимседе олмагъан бойле алгъа о да шашты. Бу дешетли фаджна бир афта девам этти. Мен бутюнлей эсимни джойып ятып къалгъаным. Бутюн тувгъанларым, дост-эшлерим башымнынъ уджунда мына-мына оледжек деп, яныкълап отура экенлер. Мен о вакъытта йигирми яшында даа олюмге ляйыкъ олмагъан яш инсан эдим. Агъам, къардашым ве къоджам бутюн койлерни, шеэрлерни долангъанлар, газета ве радиода илян берильген. Не къазадан ольгеилер, не де айдутча ольдюрильгенлер арасында бала ве къадын джеседи ёкъ экен. Шу куньлерде манъа белли психиатор доктор Балабанны кетиргенлер ве о эссиз яткъаным меним файдама олгъаныны айтып, этрафдакилернинъ гонъюллеринни алып, тынчландыргъан.

Мен исе яры эссиз алда ята эдим, яни базы вакъыт этрафымдаки сеслерни ишитем, лякин нелер айтылгъаныны анълап фикир эталмайым. Бутюн вакъыт козюмнинъ огюнде балачыгъымны озъ къолларымнен ешилъ атлас юргъанчыгъына чырмагъаным ве шу дакъыкъада бебегимнинъ манъа шашып-шашып бакъкъан эки юзюм козъчиги, бедениндеки юксек дередже сыджакътан гуль киби къызаргъан япачыкълары, кираз киби къырмызы, оймакъ киби кичкене агъызчыгъы бе эльчиклерининъ юргъан тюбюне къойгъанымда истемейип эки-учъ кере юргъандан тартып чыкъаргъаны ве оны чырмалгъан алда «тез къайтып кель джаным» сёзлери иле ханн, алчакъ, мераметсиз, видждансыз шу джанавар къадыннынъ элине бергеним ич бир дакъыкъа козь огюмден кетмей тура эди. Демек, мен яры эссиз бейут алда ята эдим. Иште, бойле ал, инанынъыз, еди кунъ девам этти! Буны айтмасы ве язмасы къолай, лякин оны чекмек?!

Лякин инсан эр чешит агъырлыкъкъа, эр азапкъа даяна экен. Ниает, такъдир манъа текрар кулип бакъты.

Дешетли вакъананынъ едиджи геджеси эди. Бирден къулагъыма «Сабрие, балаң, балаң, сенинъ балаң» деген кескин сес ишитилди. Мен, гуя бир афта яры эссиз алда булунмагъаным, яткъан еримден сычрап турып, насылдыр умуот этильмеген къувет иле къапыгъа атылдым. Янымдакилер затен не олгъаныны аңламадан, мени колымекнен азбаргъа чыкъып къачадакъ ве энди керчектен де актылыны ойнаткъан беллеп, къапы янында мени къучакълап арткъа чектилер. Мен исе, шу сесни текрар ишитип, янымдакилерине айтып етиштиралмадым, къапы ачылып къучагъында чулларгъа чырмавлы бала киби богъча иле флгъан къопарып къомшу къадын кирди. Эр кес абдырады, мен исе бирден онынъ элинен «богъчаны» чекип алдым ве кирли чуллары ачып онынъ ичинден козъчиклери юмукъ, бетчинги патильджан киби мораргъан арыкълыкътан бети, тени бурюшкен бебегимни чыкъарып алдым. Онынъ азгъын яначыкъларыны корьгенде, балам ольген беллеп кескин сеснен багъырып текрар эсимни джойып йыкъылып къалгъаным. Не къадар вакъыт кечкен билмейим, козълеримни ачкъанда, эр кес балачыгъымнынъ башында «агъызы къыбырдай башлады, энди юта, мына бакъынъыз» деп, баланынъ агъызына чай къашыгъы иле татлы чай юттыра эдилер. Мегер бала еди куньгедже бир шей ютмагъан, ялынъыз агъызынынъ кенарларында къара отъмек буртуклери къатып къалгъаны ве дудакълары этрафында бир къара алкъа асыл олгъанындан аңлашылды ки, о ханн къадын бир парча чавдар отъмегини без парчасына чырмап оны соска киби багълап, баланынъ агъызына эмизлик этип къаптыргъан. Сабийим бир афтагъадже тек шу шекильде гъыдаланып олжум алына кельген ки, бир кунь бир гедже затен козъчиклерини ачалмады.

Меним къорантамнынъ севинчи сынъырсыз эди. Лякин бу къадар буюк джннаетини джезасыны чекмеге лайыкъ шу чапкъын къадыннынъ тапылмасы шарт эди. Шунунъчюн агъам ве баланынъ бабасы, бала тапылгъанынен сокъакъкъа чапып чыкъып, о къадынны къыдыргъанлар. Баланынъ бедени даа сыджакъ олгъанындан джннаетчи къадын шу къомшу эвден пек узакъ кеталмагъандыр деп, шу этрафтан къыдыраракъ, сокъакънынъ башындаки «Ширкет къавеси» деңильген мусафирханенинъ азбарына кирип, джннаетчининъ акыкъатен шу азбарнынъ араба къапысы артындан тапып, милициягъа теслим эткенлер.

Меним бу агъыр алымдан хабердар олгъан мектебимнинъ мемуриети манъа баламнен берабер раатланмакъ ичюн, профсоюз тарафындан Симензге эки айлыкъ санаториягъа путёвка бердилер.

Чокъкъа бармай махкеме олды. Анда эр шей ачыкъ-айдын аңлашылды. Бизим «аптеге» бенъзеген айры унсурлар озьлери ичюн Москва, Ленинград киби буюк шеэрлерге барып, андан орталыкъта къыт олгъан темиз къаве, зейтун, пирнич ве иляхри малларны алып спекуляция япувны хауфсызлаштырмакъ макъсадынен бир яшына къадар кучюк баланы хырсызлап, гуя яш балалы ана киби ёлгъа чыкъа экенлер. Демек, олар писанларгъа хас энъ азиз хаснеттен яни балагъа, балалы анагъа айрыджа урьмет ве итибардан, эйи муамеледен озьлерининъ пис макъсадлары ичюн файдалана экенлер. Эбет, хырсыз къадыннынъ элинде бала олса, не онынъ озю ве не де янындаки мал толу сепетлери, торбалары ич кимседе, хусусан милицияда шек-шубе догъурмай ве атыта онъа поездгъа невбетсиз билет алмагъа ярдым этелер, рыкъма-рыкъ вагонларда онъа ер тапып берелер ве иляхри. Бойлелик-ле, хырсыз, спекулянт къадын ёлларда ич бир хауфсыз ве атыта итибар иле юре. Иште, бизим «аптемиз» Айше де мисли корюльмез бу алчакъ, джннанй усулдан файдаланмакъ ичюн меним къозучыгъымны хырсызлагъан.

Мен затен, омюримде бойле джннает, бойле махкеме биринджи кере корьгенимден, махкемеджи манъа сёз бергенде не демеге билмейдим. Бала шукюр, янымда, озюм де тюзельдим деп, «о энди озю рухий азап джезасыны чеккендир, йиберинъиз оны козюмден ёкъ олсун» дегенде, махкеме залында отургъанлардан бирининъ «гъарипчик, баласы

ёкъ олгъанда делирген, аля даа акъылыны топлап оламай» деп фысылдагъаныны ишиттим.

Джинаетчиге сёз берильгенде, о догърудан-догъру хырсызлыкъ ве спекуляция иле огърашкъаныны ве бу эди экинджи кере бала хырсызлагъаныны айтты. Сонъ онъа текрар суаль бердилер. «Ие ичюн сен, бу къадынъа бир кере ойле буюк джинает яптынъ, яни эвнин темизлеп кеттинъ де, сонъ насыл этип бир даа къоркъмайып онынъ баласыны да хырсызламагъа джесарет эттинъ?» дедилер.

Джинаетчи аякъкъа турды да: «Эгер дюньяда шу баласы хырсызлангъан къадынлар киби, эр кеске ишангъан, эр къалпакълыгъа бабам деген адамлар чокъ олса эди, меним киби теджрибели хырсызлар асла къолгъа тюшмез эдилер» деп, озъ зенаатынен гъурурланыр киби кулюмспреп ерине отурды.

Махкеме онъа еди йыл апсхане джезасыны берюв къарарыны чыкарды.

Мен шу дакъикъада онынъ юзюне бакътым ве юрегимде бир ынджынув ис эттим. Бабам да, аналыгъым да пек яхшы адамлар эдилер, инсанларгъа тек яхшылыкъ япар эдилер. Бу джинаетчи къадынны исе якъын танышынынъ оксюз баласы олгъаны ичюн аналыгъым эвимизге алып, озъ баласы киби бакъкъан, осьтюрген эди. Ама сонъунда о бойле джинаетчи олды. Мен «не ичюн омюрде, табиятта бойле акъсызлыкълар ола аджеба, аналыгъым ве бабам олип кеттилер, ама бойле унсурлар яшай ве ким биле даа кимлерге ве не къадар зарар кетирирлер» деп, тюшюнджели алда агъыр дуйгъулар иле балачыгъымны алып эвге къайттым.

Бала хырсызланув фаджиасындан сонъ, бизим анле яшайышымызда пек анълашылмаз «аллар» ола башлады. Къоджам эвге пек кеч къайтып келе ве затен кельмеген вакъытлар да ола. Мегер о меним устюме башкъа бир къадыннен кезе ве онынъле яшай экен. Бу алны ишитмек мен ичюн пек агъыр эди. Бу адам меним биринджи саф севгимни парчалап, таптап, мени озъ омюрине багълады. Мен оны севип оламасам да, баламнынъ хатири ичюн такъдириме табий олгъан эдим.

Куньлерден биринде къоджамнынъ мусафирханеде озюнден чокъ буюк яшта бир къадын иле «зевкъ» кечиргенини озъ козюмнен корип рухий азаплар чекерек, козь яш тёкип кельдим ве баланы алып эвден кетмеге къарар бердим. Мен эвден чыкъаджакъта къоджам къайтып кельди ве:— Сен не япасынъ?! Акъылынъны джойма, мен сени ич бир якъкъа йибермем. Кель, анълашайыкъ, унут бу акъылсыз ишмни,— деп, мени къандырмагъа башлады. Эбет, манъа буны унутмакъ къолай дегиль эди. Лякин даа янъы джеэннем азапларындан къуртулып, балачыгъымы тапып, оны осьтюрге башлагъанда айырылмакъ не къадар агъыр ве чиркин иш. Бойле шей яш комсомол ве совет оджасынынъ шанына келишмегенини анълап, къорантамны бозмамагъа къарар бердим. Бойлеликле, омюр озъ ёлунен кете башлады.

Бир кунъ иштен къайткъанда Субхи кинотеатри диварында дюльбер илян корьдим. Илянда буюк арифлернен «Татар концерти» деп язылгъан эди. Бир шейге бакъмайып, деръал, концертке билет алдым. Эвге кельгенде къоджамнен арамызда буюк дава чыкъты. «Мен сени концертке йибермем, озюм де бармам» деди о. Меним ичюн исе бу концерт гуя, янъы башлайджакъ омюримнинъ къапысыны ачаджакъ ве шунынъчюн мен анда мытлакъа бармакъ кереким деген кучлю сезги манъа къанатлар такъты ве мисильсиз джесарет берди. Мен къоджамнынъ айткъанына бакъмайып, огълумны къомшугъа быракъып концертке кеттим. Биринджи кере санада татар тилинде концерт кореджегим. Озюм концерт демек не олгъаныны да бильмейим. Сабырсызлыкънен беклейим.

Ниает, перде яваштан эки тарафкъа чекильди ве санагъа узун бойлу йигит чыкъты. О, залны девамлы козьден кечирди ве джиддий, ачыкъ, муляйим сеснен сейирджилерге хытап этип:

— Бугунь сизинь огюнъизде санъатта биринджи адымларыны япакъан артистлеримиз чыкъаджакълар. Бу концерт миллий санъатымыз ичюн буюк мувафакъиеттир. Бу ишлернинь тешкилятчысы бизим яш истидатлы композиторымыз Яъя Шерфединов аркъадаштыр!— деди ве пешинден санагъа чыкъкъан Шерфединовны халкъкъа такъдим этти. Композитор демек не олгъаныны мен нумюне мектебинде окъугъанда, музыка дерсинде чокъ ишиткен эдим. Шимди исе козюмнинь огюнде, санада джанлы композиторны корьмек меним ичюн буюк бир вакъиа эди. Мен агъызымны ачып, тааджиб иле онъа бакъып къалдым. Шерфединовнынь элинде кемане бар эди. Кеманени корьгенде, меним бутюн тенним чимирдеди, ильки севгимнинь кеманесини хатырлап, бир тюрлю олдым. Шерфединов исе кеманесини котерип классик татар аваларындан «Тым-тым»ны чалды. Бу макъамны биринджи кере ишитим ве шу татлы кемане эгиси меним гонълюмде ойле бир ис догъурды ки, гуя дюньяда затен «Тым-тым»дан башкъа музыка ёкъ...

Концерт девам эте. Бир къач яш къызлар ве огълаплар «Къара сувнынь дёрт кошеси» оюныны ойнадылар. Сонъ шиирлер окъулды. Хатиримде, концертни алып баргъан яш студент Мемет Нузэгнинь «Иджрет» шиирини ве Маяковскийден Ленин шиирини окъугъан эди. Сонъра санагъа узакълардан учып кельген дженнет къушу киби, гъает шырныкълы, дюльбер юзьлю, узун бойлу, мыхлама фес кийген, онынь устюне индже ялтыравукъ пуллар иле нагъышлангъан ве «пуллы бурюмчик» денильген ешилъ фырланта ташлангъан оюнджы чыкъты. Устюнде гульгули атлас антер, аягъында тап къартаналар кунюнден къалгъан, телли терликлер (эвельде келин-къызлар ичюн элын нагъышланып махсус тикильген атлас яхут къадифе аякъкъапплар, оларнынь окчеси олмай, артлары ачыкъ, лякин бурунлары къапавлы олып, сюйрю уджлары тёпеге котерилип, къайыкънынь буруныны анъдыралар) бар эди. Атыта бойле терликлер хусусында йыр биле бар эди.

«Терликлер телли олсун, ля, ля, ля.

Табанчасы ал олсун, ля, ля, ля.

Буны кийген къызларнынь ля, ля, ля.

Гонъюллери шад олсун» ве иляхри.

Иште, шу терликлер, назик белинде исе йипишли къушагъы ве къушагъыннь кумюш шерти устюнде тизилип тургъан он эки дане сулюклерни оюнджынынь дюльберлигине дюльберлик къоша эди. Эбет, мен бойле кийпинген оюнджы къызны да биринджи кере корьдим. Бирден сананынъ артында давул, зурна иджрасында акъай авасы янгъырады, ве санагъа перилерге бенъзеген Сафие Шерфединова ханым чыкъты. О бираз ойнагъан сонъ, агъыр ава енгиль, шенъ «къайтарма»гъа чевирильди. Сонъ сананы айланып, усталыкъ иле ойнагъан «ури къызларны» киби дюльбер оюнджы хаял киби санадан ойнап чыкъты.

Мен о дередже джошкъун эдим ки, атыта, халкъкъа къошулып эль чырпмагъа биле унуткъаным. Бойле алда булушгъаным дакъыкъа да санагъа узун бойлу, гъает гузель эндамлы, эсмери юзьлю, узун, лякин устюне пек уйдурюлып тикильген къырмызы къадифе антерли яш къыз чыкъты. Чыкъты ама, мен энди озь еримде отурып оламадым, аякъкъа къалкътым. Чюнки зал тюз олып, меним огюмде отургъан адамларнынъ башларындан сананы заметнен корем. Шимди санагъа чыкъкъан къыз йырджы олгъаны ичюн мен аякъ устюнде сабагъа къадар турмагъа разы эдим. Ама шу мелянкени якъындан корьмек арзусы юрегимни къаплады. Мен атыта сананынъ энъ огюне барып, ерде чёмелеп отургъан бир чокъ балаларнынъ арасына къарышып чёмельдим ве йырджыгъа тикилип къалдым. Санагъа чыкъкъан Эльмаз Алиева эди.

Эльмаз Алиева 1912 сенеси Симферопольде демирджилер къорантасында догъгъан. Агъа-къардашлары чокъ экен. Энъ буюклерни Рамазан Алиев курешчи пельван экен. Къорантада бала чокъ олып, яшавлары агъыр олгъанындан Эльмазны оджалар техникумына интернаткъа бергенлер. Лякин Эльмазда чокъ дюльбер, гурь, татлы сес бар-

лыггы анълашылгъан сонъ 1930—31 сенелери Радиокомитет мейдангъа кетирильгенде, оны радиога йырджы этип алгъанлар. Эльмаз Алневанынъ энъ яхшы йырджылардан олып, биринджи кере ачыкъ санада халкъ огюнде япкъан чыккышына, энъ бахтияр адамлардан бириси оларакъ мен де расткельдим. Эльмаз башта «Джельтирмен» сонъ «Эки кийик» ве энъ сонъунда, Шерфеддиновнынъ о вакъытта даа яш шаир Ыргъат Къадыр сёзлерине язгъан «Комсомолка» йырыны йырлады. Залда ойле кучлю эльчирпмалар, ойле алгъышлар котерильди ки, буны сёз иле тариф этек мумкюн дегилъ. Меним атыта козьлерим яшланды. Санагъа композитор Шерфеддинов ве шаир Ыргъатны чагъырдылар. Олар Эльмазнынъ элини опытилер. Мен исе бойле юксек истидаткъа малик адамларгъа сукъланып, озюмнинъ де шу санагъа чыккып бир йырчыкъ айтып агъламакъ истегенимни айтмагъа янымда балалардан гъайры кимсе ёкъ эди.

Алгъышлар чокъ девам этти. Мени исе ойле дуйгъулар сарып алды ки, шу дакъикъаларда баламны да, къорантамны да, атыта оджа оларакъ ярынки дерслерге азырламакъ кереклигини де унуткъаным. Ялынъыз санадаки бахтияр адамларнынъ не къадар кыйметли, дюньяда бутюн зенгинликлерден устюн байлыккъа менсюп экенликлерине сукъланып авес эттим. Озюм де санагъа чапып чыккыаджакъ къараргъа кельдим. Лякин, не япайым? О буюк адамларнынъ огюне барып, мен де бираз йырламагъа билем деп насыл айтайым? Олар бельки йырламакъ, ойнамакъ, чалмакъ ичюн махсус мектеплер битиргендирлер? Ёкъ, энъ яхшысы мен эвге къайтайым да, ярын шу Эльмаз деген кызыны тапып шу «Комсомолка» йырынынъ сёзлерини алып огренейим, дедим. Ыырынъ макъамыны шу дакъкъада огренген эдим. Мен затен музыканы эр даим бир-эки кере динълегенде огренем. Сёзлерини де тез огренем. Мектепте шиир окъувда аман-аман эр кестен устюн чыкка эдим.

Мектепте окъугъанда Абдураим эфенди деген тиль дерси оджамыз бар эди. О бизге сыкъ-сыкъ шиир окъута эди. Бир кунъ о бизге кеше шиир окъумакъны теклиф этти. Башта Акъманайлы ногъай баласы Ферит Батыров окъуды. О, шиирини ифадесиз тарзда пек анълыш окъуды. Эр кес кулюшти. Сонъ оджа мени чагъырды. Мен шиирини котеринки сес иле гузель этип окъудым. Оджа пек макътап, манъа аля ишарети къойды ве Феритке бакъып, «тек севги шиирлери язып, окъуп юрьме де, Джемилевадан нумюне ал» деди. Ферит мугъайды, талебелер кульдилер. Мен севиндим, лякин Феритни аджыдым. О, пек тереи маналы олмаса да, гузель къафисли сатырлар тизмеге биле эди. Бир кунъ о манъа севгисини шиирий шекильде анълатмагъа истеп, шойле чыгълар уйдургъан эди:

Меним адым Периттир, фамилиям Батыр,
Башымдаки чачларым, тим-тик джатыр,
(сачлары серт олып ич таралмай эди).
Аштан-сувдан къалдырды меджбуриет,
Сенсиъ бунынъ себеби, бер уриет.
Манъа илле пикринъ (фикринъ) айт, ич болмаса,
Кеч боладжакъ певральге, марткъа къалса.

Иште ойле, кечмишни хатырлап ве бугунъки ильки татар концертинден алгъан теэсуратымны, яхшы-яман не олса да омюрдешим иле болюшмеге ашыккып эвге кельдим. Эйат!.. Эвде мени, акъайына севгиси олмаса да, айлеге итаат эткен аджиз яш къадынны бир фаджиа даа — айрылыкъ беклей эди. Бунынъ да устюне о манъа баламны бермедим. Меним энъ агъыр кунълерде азаплар чеккен юречигим парча-парча олды. Энди юрьген ёлумны козьлерим кормей. Чюнки гедже-кунъдюз, эвде, ёлда, атыта мектепте дерс вакътында биле балаларгъа бакъып агълап йибере эдим.

Бу ал алты ай девам этти. Сонъ совет къануны боюнджа биз ресмий суретте айрылдыкъ. Баланы эбет, манъа бердилер. Бахтым къолума къайтып кельди. Кене къавуштыкъ. Кичкене сабниичигим о къадар

азаплар чекти ве пек асабий олып осьмекте эди. Оджалыкъ девам эте. Баланы сабалары балалар багъчасына алып кетем, андан мектепке дерске чапам. Сонъ кене балалар багъчасына, кене эвге. Иште ойле.

Меним аман-аман эр дерсиминиъ сонъунда «йыр дакъыкъасы» ола эди. Балаларнен берабер мектеп йырлары йырлар эдик. Озюм джографияны эр дерстен зняде севе эдим. Балаларны харита янына чыкъарып шеэрлерни косьтериниъиз ве шу шеэрлер акъкъында нелер билъениниъизни айтынъыз, дей эдим. Бир кунъ талебелерден бирини харитагъа чыкъаргъанда, манъа бакъты да: «Оджам, Багъчасарайдан башлайыммы?» деди. Мен баланынъ макъсадыны анъламасам да, башла дедим.

— «Биринджи, Багъчасарайда Пушкин булунгъан, «Козьяш чешмеси» акъкъында дестан язгъан. Экинджи, багъчасарайлылар тюркю айтмагъа пек уста экенлер»,— деди о. Мен баланынъ бойле анълатувына шашып «я бойле фикирни санъа ким айтты, мен, гъалиба, сизге багъчасарайлылар яхшы йырлайлар демеген эдим де», дедим. Бала «манъа бабам айтты, сиз Багъчасарайлы экениниъиз ве онынъ ичюн эр кунъ дерстен чыкъаджакъта бизге тюркю айттырмай, сыныфтан чыкъармайсынъыз» деди. Баланынъ сёзлери мыскылмы, шакъамы, ёкъса макътавмы — не деп тюшюммеге билъмедим. Балаларгъа исе мен багъчасарайлы олгъаным ичюн дегиль де, дюньяда йырламакъ яхшы шей, бу инсан ичюн буюк рухий байлыкътыр, дедим. Ве шу ерде анамнынъ «Отъме бульбули»ни хатырладым. Дерстен сонъ багъчагъа кирип баланы алып къайттым. Собасы чокътан сёнген эвиниъ ичи гъает сувукъ, титис эди. Пенджеренинъ джамларында аяздан асыл олгъан бузлы орынеклерге хайли вакъыт бакъып къалдым ве озь-озюме: «Меним яшайышым бойле къаладжакъмы, бу баламны мен бир озюм насыл осьтюрип экеним?» дедим. Озюм пек янъгъызсырай эдим. Сокъакъта сувукътан улугъан копейкнинъ сеси биле манъа «ахмакъча адий табнатынъ ичюн, эр кеске ишангъанынъ, ишангъанынъ ичюн бу такъдир санъа ляйыкътыр, акъылсыз къадынчыкъ» деген киби келе эди. Санки эр увулды манъа «ох чала» эди. Мен баламны коксюме бастым да, йырладым:

«Бир къуш эдим, аман, учар эдим авада,
Залым авджы, урды мени, къавурылдым тавада.
Гогерджиним, гогерджин, агъларым ичин-ичин,
Мен бу къадар бахтсыз олып, ничюн догъдым, ах ничюн?»

Агълап-агълап тойгъан сонъ, озюмни эльге алдым ве козьлерим янъы дюнья коръген киби бирден къурудылар. Шу арада беклемеден къапы ачылып, баламнынъ бабасы кирип кельди. О энди дефаларджа барышмакъны теклиф эткен эди. Кене шу теклифнен кельген. Бу хусту мен чокъ тюшюндим. Мен оны чокъ дефа афу эттим. Не япмалы, кене де багъышламакъ керек олды. Барыштыкъ. Омюр бираз енгиллешти. Инает, бир къарар турмуш къурып башладыкъ. Гъайретли, яш оджалардан олгъаным ичюн мени Швейпром профсоюзына авуштырдылар. Алтынджи едиджи сыныфларда дерс бердим. Айлыгъым да артты.

Шу вакъытта пек меракълы, истидатлы бир къызчыкъкъа раст кельдим. Онынъ бутюн арекетлеринден, данма йырлап юрьгенинден мытлакъа артистка оладжакъы белли эди. Қызчыкыны мен пек севдим ве дерстен сонъ къалып онъа йырлар огреттим. Бир къач йылдан сонъ о керчектен де артистка олды ве Қырымда, Бакуда, Москвада ве даа пек чокъ шеэрлерде концертлер берип, озюни о вакъытта янъы чыкъкъан ойнап йырламакъ жанры иле танытты. О къыз багъчасарайлы олып, белли шаиримиз Энвер Селяметиниъ аптеси, гъает истидатлы оюнджи Лютфие хапым Селяметова эди. Онынъ буюк артистка олмасына дженк кедер этти. Лютфие шимди Бакуда яшай.

Мен озюмнинъ санъат алемине адым аткъан ильки йылларымда пек чокъ аджап адамларнен, акъикъий санъаткярларнен корюштим,

олар иле чалыштым. Бу ал меним бутюн илеридеки санъат иле сыкъы багълы такъдириме буюк тесир быракъты. Бойле санъатпервер шахслардан бири профессиональ музыкаджы пианистка Варвара Карповна Ханбекова эди. О, докъсан яш яшап, даа якъынларда Москвада вефат этти. Меракълы ери шу ки, бу сынъырсыз музыка севдасы узакъ омюрининиң соңъуна къадар эр кунъ саба турып, пианино башына кечерек, бир ава чалмаса я да бир татар йыры йырламаса, саба емегине маддеси олмаз эди. Чюнки бу къадын затен музыка атеми шараптинде, яни Москвада та Римский-Корсаков девиринде консерватория битирген ве эрмени халкъынынъ белли санъаткъары Ханбековнынъ анлесинде догъа. Табий ки, кичкене Варячыкъ да ильки адымларыны аткъанда, пианиногъа догъру адымлагъандыр. Истидатлы музыкаджы Ханбеков та о вакъытлардан башлап, бизим халкъ музыкамызны джандан севген ве онынъле джиддий огърашкъан, чокъ татар йырлары ве аваларыны топлап ишлеген ве оларны эр вакъыт чала экен. Онынъ гъайры ишлеген бир чокъ халкъ авалары ноталарынынъ эльязмалары ала даа сакълы турмакъта.

Вакъты келип, Варвара Карповна да Москва консерваториясыны битире ве уста пианино чалыджы ола. О да бабасындан данма ишитип тургъан татар халкъ аваларыны юректен севе ве халкъ музыкасынынъ инджеликлерини, бутюн сырларыны огрене. Оларнынъ эвинде эрмени аваларынен бир сырада, бутюн вакъыт татар музыкасы да чалына, мусафирлер кельгенде исе бутюн акъшам концерт бериле. Варвара Карповна бабасы ве бутюн къорантасы киби, темиз татар тилинде лакъырды эте эди. О татар мектеплеринде музыка ве хор дерслери бере эди. Мени элимден тутып, санъат багъчасына ильки адымлар аттыргъан, шу аджанп багъчанынъ емишлерининъ ильки дадыны таттыргъан биринджи музыка оджам Варвара Карповнанен мен 1926 селеси нумюне мектебинде раст келиштим. Онъа къадар мен музыка дерси, музыка китабы ве атьта нота не экеними билъмей эдим.

Меним пек хатиримде, балалыгъымда анам ольген сонъ, бабам бир кунъ грампластинка кетирди. Сонъ барып койнинъ фельдшеринден «грамофон» деген ве трубасы балабан замбакъ чичегини анъдыргъан буюк къуту алып кельди. Онынъ устюне шу къара табакъка бенъзеген тегерек пластинканы къойды ве манъа:—Мына къызым, бакъ, шимди трубанынъ пчинден бу къара табакънынъ устюне язылгъан тюркю ишитиледжек. Буны пек гузель сесли эркек йырлай, шу йырны яхшы динъле. Оны бир къач кере чалдырмакъ мумкюн. Бу шей акъшамгъа къадар бизде тураджакъ. Эгер йырны яхшы огренсенъ, санъа йипек антер алырым,—деди. Пластинка айланып башлагъанынен трубадан музыка ишитильди. Бу мен пчюн бир муждизе, тасвирленильмеси кучъ, анълашылмаз севинч эди. Трубадан инсаннынъ вуджудыны чмирдетиджи, козлерини яшландырыджи татлы сес йырлай эди. Лякин йырнынъ макъамы шу дередже муреккеп ки, мен асла шу йырны огренип олурым беллемедим.

Мен о вакъытта он учъ яшында олып, энди чокъ шей анълай эдим. Лякин йырнынъ сёзлерининъ манасыны анъламадым. Бабам йырнынъ сёзлерини язып алды ве маналарыны аяплатты. Сонъ яваш-яваш пластинканынъ артындан йырламагъа, огренмеге башладым. Энди мен йырлап токътагъан пластинканы озюм кочюрмеге огренген сонъ, бабам, иште, акъшамгъа къадар чал, динъле, огрен деди ве одадан чыккып кетти.

Меним огюмде араб арифлери иле язылы шу сёзлер тура эди.

Шу къаршуки дагъда, бир къозы мелер,
 Къозынынъ феръяды багърымы делер.
 Эшинден айрылан бойлеми мелер?
 Кель къозым, агълама, мелеме, вазгеч эшинъден.
 Эшинден айрылан, бойлеми мелер?
 Кель къозым, агълама, мелеме, мелеме, мелеме.
 Вазгеч эшинъден, вазгеч эшинъден...

Бу йыр анасындан айрылган, оксюз кьалган кьозынын агълавы, ферьяды эди. Эбет, мен бу йырнын мапасыны, озюмнин оксюз кьалып агъладыгым, «меледигим» кунге бенъзеттим. О вакытта, анам ольген куню эр кес дженазеден кьайткан ве «джанаш» берильген сонъ, савутлар ювулган арада мен бабама, битама дуйдырмадан эвден кьачып, устюмде ешилъ антерчик, аякъларымда галошлар иле анамнын кьабрини барып, онын устюнде фигъан кьопарып агълап, серилип кьалганым. Къышнын дешети, ерде яткан кьалын кьар ве кучлю боран мени токтаталмады.

Иште, шу «Къозы» йырыны бойле авеслик иле огрендим ки, бабам эки сааттан сонъ манъа чанакънен шорба кетирип кельгенде, мен козьлерим яшкьа толып бабама «Къозы»ны йырладым. Бабам да агълады... Мени анълады. Бундан сонъ о манъа ишандырган антер ерине грамофон алган эди.

Иште, о вакытта Варвара Карповнанын музыка оджасы экенлигини апълагъанымнен ашыктып онын янына бардым да: «Сиз нота билесинъизми?» дедим. Оджа манъа дикъкъатнен бакъты ве меним суалиме джевап ерине «я сен билесинъми?» деп сорады. Мен бираз кьызарсам керек, Варвара Карповна шимди мен эр шейни айтырым, бар ралеге отур, деди. Шу куню мен ильки кере къара тахта устюнде бор иле беш сыра этип сызылган сызыкъларны корьдим ве шу сызыкъларнын устуне, тюбуне ве арасына ясалган чокъмарчыкъларгъа «нота» денильгеннин анъладым. Пек тааджиб эттим. Оджа дерстен кеткен сонъ, сыныфта бир озюм кьалып, тахта устуне борнен пек чокъ бешер-бешер сызыкълар сызып, оджа язган киби оларнын устуне, тюбуне ве орталарына ноталар язып огрендим.

Экинджи кере музыка дерси башлайджакъта, мен ичимден «оджам мени чагъырса да, ноталарны язып косьтерир эдим» деп ашыктым. Оджа сыныфкьа кирди. Башындаки шляпасыны чыкьаргъанынен гуя меним истегимни ишиткен адам киби манъа бакъып:— Джемилева, кель бу якъкьа,— деди. Мен эм севиндим, эм бираз кьоркьтым. Я догъру язалмасам... Боюм да тахтагъа зорнен ете эди. Оджам хытап этип:— Айт бакъайым, «до» нотасы не ерде языла, ондан сонъки нотанын ады недир?— деп сорады. Мен айттым. Сонъ, сыранен чызыкълар чызып, араларына ноталарны ве оларнын адларыны яза билесинъми, деди. Бутюн сыныф манъа дикъкъатнен бакъып турды. «Эгер мен шимди язалмасам, сонъ манъа оджа бир шей огретмез ве бутюн сыныф мени кулер, дедим де, тахтада беш сыра чызыкъ чыздым. Биринджи чызыкънын тюбуне нохут киби ортасы ачыкъ бир тегерек ясап, онын ортасына чызыкъ кьойып, оджагъа бакътым. «Мына бу «до» деп нотанын тюбуне адыны яздым. Оджам турып яныма кельди ве: «Аферин, Джемилева, башкъларыны да яза билесинъми?»— деди. Мен бутюн еди нотанын ерлери ве адларыны там догъру язып, текрар «аферин» къазанып ерime отурдым.

Шу кунден сонъ мен Варвара Карповнаны юректен севдим, о да мени пек бегенди. Сыныфымызда исе мен музыка дерсинин «билимлиси» деп танылдым. Оджамыз бизге музыка хусусында чокъ меракълары дерслер берди. Варвара Карповна меним сесимни бегенип, озю пианода чаларакъ, чокъ йырлата ве озю де манъа билген йырларыны огрете эди.

Иште, о девир мени санъат алемине якъыплаткан ильки басамакъ олды.

Мектепни битиреджек йылым кельди. Яз татилинде кене Тав-Бадракъкьа бардым. Багъчасарайда дервиша оладжагъыны ишиткен эр кес онъа азырланмакъта эди. Мен бабама, биз де мытлакъа барайыкъ, деп ялвардым. Эвеля Къазбиельге Аблязиз эмдженге барайыкъ, ондан сонъ не оладжагъыны анда бакъармыз, деди бабам. Къазбиель коюнде яшаган эмджем эр вакыт дервизаларда ат кьошусында иштирак ете эди. Биз дервизадан учъ кунъ огуне эмджемнин эвинде мусафир олдыкъ. Эмджем меним оськениме, энди етишкен кьыз ол-

гъаныма шашып къалды. Бабам къопайып: «Бу йыл, къысмет этсе, къызымыз оджапче оладжакъ», деди Эмджем бираз ал-хатир сорапкъан сонъ, бизлерни юрегине сыгъмаз къуванчы — Акътабанны косъ-термеге алып чыкъты. Эмджемнинъ, Акътабандан гъайры, эки аты, арабасы, леленкасы да бар эди. Лякин Акътабан ахырда о атлардан айры больмеде тура. Ахырнынъ диварында онынъ джугени ве хусусий япынджасы асувлы. Меним козюме бирден япынджа чалынды, о вишне реикли къадифеде олып, устуне чешит тюсте гуллер, чичеклер нагъышлангъан, кенарларында узун сагы йипек сачакълары бар. Япынджаны бабам да пек бегенди, макътады.

— Бойле япынджалы ат къошуда озмаса, айып олур! — деди.

— Бильмейим, агъа! Лякин озюни ярым йылдан бери къошугъа азырлайым. Эр кунъ ишимни быракъып, базан ашымны-сувумны биле унутып, саатлернен Акътабаннен огърашам.

Эмджем атнынъ йипек киби йылтыравукъ къара, узун ялыларыны сыйпады. Ат, акъикъатен, къокъла киби эди. Тюси торы, манълайы къашкъа, тобукъларында, махсус япылгъан къыска чорапчыкълар киби безъ ёлакълар бар. Атнынъ озю чокъ буюк ве юксек дегиль, лякин аякълары юксек, башы пек дюльбер. Акътабанны бегенмемек мумкюн дегиль. Эм бутюн Къазбнелъ кою къошуны кене бу ат алмасына дуаджы. Биз эмджемнен эки кунъ девамында чалгъы-чагъана, эглендже, йырлар огренюв иле мешгъуль олдыкъ. Бу сефер эмджем манъа «Къайынымъ санъа эял олсун» тюркиюсини огретти. Озю эм кемане чалды, эм аджаип сеснен йырлады.

Ниает, дервиза куню кельди. Эмджем, саба бизлер тешектен тургъанджа, Акътабан иле койнинъ этрафыны айланып кельген, атны энди кереги киби эгерлеген, яраштыргъан. Арабалар койлюлер, балалар, къадышлар, эркеклернен толук, эр кес тойдаки киби кийинген-къушангъан, базыларынынъ эллеринде сепетлернен емиш, ашайт. Яш къадышлар келинлер киби кийинген, арабаларгъа толушып, эмджемнинъ къапысы огюндеки топракъ ёлдан Багъчасарай бетке кетелер. Бизлер де леленкагъа отурдыкъ. Эмджем Акътабаннынъ устю булашыр деп, устуне минмейип, бизим леленканынъ аркъасына багълады, озю бизим янымызда ерлешти. Саба ели юзьлерни охшай, сачларны сыйпай. Ёл исе о дередже дюльбер, дерсинъ махсус той арабалары юрьмек ичюн ясалгъан. Эки якълап юксек сельбилер джыйынгъа ойнамагъа чыккъан къызларны анъдыралар. Артымыздаки арабада кельген деликъанлы яшлар: «Меним атым Акътабан, мен атымны макътамам, мен атымны макътасам, къошуны алмай токътамам» деп йырлайлар. Мен де халкъкъа къошулып, «Акътабан»ны йырлайым. Эмджем башымны сыйпап: «Ах, сен не ичюн огълан олып догъмадынъ» дей. Онынъ озюнинъ де учъ къызы бар. — «Огълан олгъан олсанъ, сени Акътабангъа минип чапмагъа огретир эдим» деп, эпимизни кульдюре.

Энди узакътан, дервиза майданындан, чалгъы сеслери ишитильди. Ниает, Багъчасарайгъа кельдик. Алма бою койлеринден баргъанда, Багъчасарайгъа эки ёлнен кирмек мумкюн: «Кемеркъапы»дан ве «Дарагъач»тан. Бизлер дарагъач тарафтан кельдик, чюнки дервиза майданы о тарафта эди. Этрафта адамлар чокъ. Оджакъларда ашлар пишмекте, чешит кебап, сарма, долма къокъулары чыкъа, къадайыф саанлерни тютемекте. Бизлер де шу инсан дерьясына къарыштыкъ. Бабам манъа: «Чачи, сени сербест быракъам, лякин халкъ дагъылып башлагъанда шу балабан чюкюн къазанлар башындаки ашчылар янында мени беклерсинъ. Ач олсанъ да о ерге бар, санъа аш берирлер, — деди.

Мен бугунъ бойле буюк «той»ны биринджи кере кореджегим. Озюмнинъ бойле сербест быракъылгъаныма пек севиндим. Демек, мен энди акъикъатен «етишке» къыз экеним, дедим.

Дервиза къошудан башлады. Эр кес аякъта, къошуда чападжакъ атларгъа япынджалар орьтюльген, ат чапарлары устьлерине минген алда, ёлнынъ уфугъына бакъып туралар. Къошуда иштирак этеджеклернинъ эр бириси мытлакъа биринджи кельмеге истей. Эм инсаннынъ

бу кунъджилик, ярышчылыкъ дуйгъусыны атлар да сезселер керек. Эгер сезмеселер, башларыны созып, къулакъларыны яткъызып, терге пишип, олюмден къачкъан къурбан киби, огге чапмаз эдилер. Дженкте кавалерияда олгъанлардан ишиткен эдим, анда да атлар, къаршыдан ургъан атеш, топ ве къуршунларгъа бакъмадан, устюнде отургъан адамны эп огге алып бармагъа, телюкеден алып чыкъмагъа ынтыла экенлер. Къошуда чапкъан атлар да эписи шойле дуйгъуда олсалар керек. Иште, энди атлар корюне, тоз чангъытып келелер ве халкъ эки якъкъа болюнип, атларгъа кечип кетмек ичюн ёл бермеге тырыша. Бу дервизанынъ энъ шаматалы бир дакъыкълары эди ки, кимсе-кимсени коръмей, эр кес огге, энъ огге сырагъа чыкъмагъа истей. Мен де ич артта къалмагъа севмейим. Эм боюм да кичкене. Онынъ ичюн, мен илле чаресини тапып, халкънынъ гурьлигинден-сыкълыгъындан зор иле кечип энъ огге чыкътым. Энди корем, эр кес къычыра: «Ана, апа, Акътабан огде! Кене Акътабан огде!» «Ёкъ, бу Акътабан дегиль!» Атлар терлеп, эписи беяз олгъанлар, устылеринде къар тюсте копюк. Керчектен де, Акътабан огде. Дигер эки-учъ ат да Акътабаннынъ аман-аман янында, башма-баш кельгендай корюне, лякин бир къур-сакъ, яхут бир баш артталар. Акътабаннынъ устюнде Аблязиз эмджем затен озюне ошамай, о, атнынъ устюне йылан киби созулып, къулакълары арасына башыны къойгъан, тек башындаки къырмызы гакъне корюне, аякълары исе бутюн атнынъ боюнджа, эллеринде джугеннинъ къыскъа тизгини, Акътабанны ялынъыз къара йипек ялынларындан бир де ярысындан тепеге котерилип багълангъан къара, гурь къуйругъындан танымакъ мумкюн.

Анълашылмагъан шамата, алгъышлар, чалгъы сеслерни, бала да-вушлары ичинде Акътабан биринджи келип, эки къязыккъа багълы ешилъ лентаны узип, ель киби кечип кетти. Онынъ артындан, башкъа атлар да кечтилер. Сонъ, халкъ топары кене бир ерге къошулып, инсан дерьясына чевирилди. Атлылар бир-эки верст даа кетип, сонъ япынджалары аркъаларында, акъырын юрюш иле халкъкъа якъынлашкъангъа къадар дервиза, низамы бозулгъан сербест бир джемнет олды ки, шу вакъыт бала-чагъа, ана-баба — эр кес бири-бирлерини къыдырды, багъырышты, ашады, сув ичтилер.

Мен де энди ач олдым. Эм де бабамны корип, эмджемнинъ Акътабаны енъгенише, эр кестен зияде севингенинин айтмакъ истедим. Ашчы аджи-анамнынъ, балабан къазан башында долангъаныны корип, янына бардым ве онъа якълашып: «Мен Керим оджанынъ къызы олам» деген эдим, артымдан бириси сачымдан тутты: «Керчекми!» — деди шакъанен. Бу бабам эди.

Бизлер бабамнен аш ашагъанда, эмджемнинъ атыны бири-бирни-мизге макътап битиралмадыкъ.

Ниает, халкъ дервиза мейданынынъ этрафыны сарып алды. Насылдыр адам Акътабанны етеклеп ве эмджемни де къолундан тутуп, мейданнынъ ортасына чыкъарды. О, Акътабаннынъ энди экинджи дервизада къошуны алгъаныны ве даа озю учъ яшында ат олса да, ондаки дюльберлик, джуйрюклик аз атларда раст кельгенини айтты. Биринджи ер ичюн устюне ады язылы къол саатн ве бир де «Фахрий ярлыкъ» беремиз деди о адам ве эмджемнинъ элне мукаяфатларны туттырды. Чалгъыджылар онъа ава чалдылар.

Энди бутюн халкънынъ дикъкъатыны буюк куреш джелъп этти. Бундан сонъ, дервизанынъ энъ меракълы, меним ичюн атьта, Акътабандан да къыйметли ери кельди. Дервизанынъ эглендже къысымы башлады. Мейдангъа намлы оюнджы Хайри Эмир-Заде чыкъты.

Мен, Хайрини «Алим» адлы фильм чыкъарылгъанда, бизим мектепке келип шу фильмде кучюк бир эпизодлы ролни ойнамакъ ичюн алтынджы сыныфта окъугъан алчакъ бойлу, лякин дюльбер юзьлю Якъуб Мемет деген огъланны сечип алгъан вакъытта корьген эдим. Шимди о, эллерини джайып ортагъа чыкъты ве озь оюнларынен эр

САБРИЕ ЭРЕДЖЕПОВА ВЕ КОМПОЗИТОР ЯЯ ШЕРФЕДИНОВ.

кесни мефтун этти. Узун бою, атлетик эндамы, чокъ дюльбер эркеклик сынлары, при козьлерн, гурь къашлары, къара сачлары, кок къалнагъы, устюнде чобан урбасы, сантырач кольмек, къара шалвар, аягъында чарыкълар, къара къайышларнен йылан киби сарытгъан беяз чылгъавлар, омузларындаки узун чобан таягъы козюмнинъ оюнде эбедий къалды. Шимди ойнагъан «Чобан оюны»ны Хайри Эмир-заде озю иджат этти, биринджи кере Симферопольде ве сонъра бутюн дервизаларда ойнагъан эди. Ойле дюльбер, ойле эеджаплы, ойле чебер ойнады ки, буны тасвир этмек мумкюн дегиль. Бу аджанп оюнны баягъы йыллар кечкен сонъ экинджи несиль оюнджылардан Усени Бакъкъал текрарлады. Усени Бакъкъал Хайри Эмир-заде киби эль намлы оюнджыларымыздан бири сыфатында бутюн омюрини санагъа, халкъ санъатына багъышлады. О, кърым миллий оюнларындан «Агъыр ава ве къайтарма», «Чобан оюны» иле 1926 сенеси Берлинге барып, бутюндюнъ яшлар фестивалниде иштирак эткен адам эди. Хайри дервизада «Чобан оюны»ндан сонъ кепе озю иджат эткен «Эшкыня» оюныны ойнады. Бу оюн исе «Чобан оюны»ндан мундеридже ве шекильдже бус-бутюн айрылгъан джесюр оюн эди. Бу оюнгъа да, эр кес айретте къалды ве Хайри Эмир-заденинъ мамюр истидадына девамлы эльчырмалар иле буюк къыймет кесильди. Мен шу куню дервиза мейданынынъ ортасына чанып чыккып, бир тюркю айتماгъаныма пек яндым.

Иште, шу миллий спорт байрамы — дервиза пек айдын бир омюр парчасы оларакъ данмий хатримде къалды. Бу дервизаны айрыджа

хатырлагъанымныъ себеби шу ки, о вакъытта Хайри Эмир-заденинъ ойнагъаныны озъ козюмнен корип, артистликке текрар ве текрар авес эткен эдим. Чюнки къоранта омюримдеки уйгъунсызлыкълар, башыма кельген шахсий фаджналар баягъы вакъыткъадже мени эр шейден сувундыргъан эдилер. Лякин омюрде бойле истидатлы адамларгъа сыкъ-сыкъ раст келювим мени, кеч олса да, санъат ёлуна минмеме се-беп олгъандыр беллейим.

Варвара Карповна Ханбекованен 1932 сенеси тесадюфен ёлда ко-рюштим. Корюштик ама, мен Варвара Карповна иле, музыка иле багълы мектеп йылларымны хатырлап, гуя анамны корьген киби, оны чапып барып къучакъларым. Озюм мектептен дерстен къайта эдим. Чабик-чабик барып яслиден баланы алмагъа ашыкъам. Оджамны корьгенимнен эписини унуттым. Оджам да мени корип севинди: «Дже-милева, сен къайда ёкъ олып кеттинъ я, мен сени эки йылдан бери сораштырып юрем»—деди. «Мен де сизни чокъ хатырлай эдим»—де-дим ве Варвара Карповнагъа башыма кельгенлерни бир-эки сёзнен къыскадан айттым. Оджам меним аджыныкълы омюриме шашты ве манъа: «Сен билмейсинъ, мында Симферопольде радиокомитет ачыл-ды, шимди анда яш йырджыларыны, чалгъыджыларыны алалар, сени чокъ араштырдым, энди бир якъкъа йибермем. Юрь, шимди берабер радиогъа барайыкъ, сени анда динълеп бакъсынлар»—деди.

Мен пек севиндим ве шу дакъыкъасы хатрима «Субхи» кинотеат-ринде корьген концертим тюшти. «Бизде, бизим халкъта, артистлер бар экен, мен анда насыл барайым? Менден асыл артист олурмы? Ля-кин шу «Субхи»де корьген адамларым киби артистлер янында булун-сам, бельки бир шейлер огрешир эдим. Тек тюркю айтув артистик сайылса эди, мен къоркъмаз эдим»—деп тюшюндим. Чюнки мен се-симнинъ къуветли олгъаныны ве не къадар йырласам да ёрулмагъа-нымны биле эдим. Затен меним индимде артист демек, табнаттан тыш бир шахс эди.

Эр алда, мен оджамнынъ теклифини ред этип оламадым ве онынъле берабер Гоголь сокъагъында буюк бинадаки радиокомитетке бардыкъ. Анда, студияда бизни ильки корьген адам Ягъя Шерфединов олды. Студияда ондан башкъа Эльмаз Алиева, Мемет Абселямов ве Бадахян деген эрмени йигити бар эди. Мен Шерфединов ве Эльмаз Алиева къаршымда тургъанларыны корип, бус-бутюн шашмаладым. Къызардым, утандым, не япайым экен деп, атыта терледим. Иште, бой-ле алымда Варвара Карповна мени Шерфединовнен таныш этип:—Мына сизлерге бир къач кере сесини макътагъан къызым Джемилева будыр, лякин о энди Джемилева дегиль, Эреджепова олгъан ве атыта ана олып да етиштирген,—деди. Эписи кулюшти. Ягъя агъа манъа му-раджаат этип:—Керчекми, Эреджепова? Къана, ойле олса, бизге бир йырлап косътерчи. Варвара Карповна сени бизге пек макътады, бир динълейикчи,—деди. Мен утантып, оджама бакътым, о манъа козюни къыпып, рояльни косътерди ве къулагъыма эгилип: «Сабрие, мектепте йырлагъанынъ киби, къоркъмай, чекинмей йырла. Мен эминим, сен мени масхара этмезсинъ»,—деди. Мен утана-утана, бир къач йыр йыр-ладым. Ама озюм бутюнлей йыргъа берильгеним. Рояльнинъ сеси тын-гъан сонъ, озюме кельгенде, ильки корьген адамларым къарардан зияде айретте къалып, манъа бакъып тургъанларыны корьдим. Бу бакъышлардан меним йырлагъанымны бегенгенлерини дуйдым. Вар-вара Карповна исе, «иште мен борджымны эда эттим, сизге къыйметли «хам-мал» таптым, энди онынъле озюнъиз ишлепъиз» деген киби, оларгъа бакъып турды. Бундан сонъ бир къач саат ичинде меним омрюмде бекленильмеген шейлер олып кечти. Мен озюмни саргъуш киби дуйдым. Нелер айтылгъаныны, неге сёз бергенимни биле анълап оламадым. Мени радиокомитетнинъ реиси Суфьян Бекиров да динъ-леди ве шу ерде, музыка ребери Ягъя Шерфединов иле анълашып, ра-диогъа йырды вазифесине ишке алмакъ къарарына кельдилер. Ве шу куню акъшам манъа яш темашаджылар театри бинасында ачыкъ

концертте йырламакыны теклиф эттилер. Деръал тюкяндан меним пчюм мелевше тюсте мот антер ве юксек окчели аяккъап алдылар. Мен оларны кийип, сахнагъа чыктым.

О вакъытта йигирми яшта эдим. Устюмде мелевше тюр антер, къюю кестане тюр сачларым белимден ашагъы саркъалар, аягъымда мот аяккъаплар. Бойлелikle, мен баламнынъ яслиде къалгъаныны унутуп, юкъярыда айткъаным киби, гуя саргъуш бир алда Варвара Карповна иле догъру яшлар театри бинасына барып кирдим. Зал буюк эди. Атыта балконы да халкъ иле толук, залгъа киргенде айран къалдым. «Субхи» киносынынъ темашаджылар залына белъзей. «Екъса, мен де энди артист олдыммы?»— деп, озюмни тюш корьгенге белъзеттим. Концерт башлады. Мында Сафие ханум, Усени Бакъкъал ойнадылар. Усени агъанынынъ алты яшында къызчыгъы «Томачыкъ» аджанп ойнады, сонъра Эльмаз Алиева чыкты, кене шойле алгъышлар иле «Комсомолка»ны, «Эки пугъу», «Дегирменджи» йырларыны йырлады, ойнады. Мен исе дуду-къуш киби кийинген алда, эеджанланып, къоркъып, бугунъ бутюн кунъ башымдан кечкенлерни хатырлап, «балам не олды экен, эвде не бар экен, ходжам не дер экен»— киби фикирлер мени азаплап тургъанда, бирден конференсье келип:— Эреджепова, юриннъиз, спзинъ чыкышынынъиз,— деди. Меним юрегим «Акътабанынынъ юреги киби урды. Санагъа насыл чыккъанымны билмейим. Варвара Карповнанынынъ чалгъаны, арды-сыра пек чокъ йырлар айткъаным, халкънынъ шу геджеси мангъа къостерген юксек севги дереджеси, мени акъикъий артистка оларакъ къаршылагъанлары, мени санадан йибермек истемегенлерни, текрар-текрар санагъа чагъыргъанлары ве, ннает, конференсье чыкып:—«Яваш олунъыз, достлар! Бу къызчыкъ артыкъ бизимки, ве келеджек музыка ве йыр санъатымызнынъ пионерлеринден бири олып, илериде, ким биле, белькиде, санъат йылдызы оладжакъ»,— деген сёзлерни зенимде эбедий къалды. Санъат ёлумдаки ильки адымымда бойле юксек шурет къазангъаныма гонълюм къарарсыз шадланды. Бойлелikle, о акъшам—меним сана омрюмнинъ биринджи басамагъы олды.

Ходжам, эр не къадар яш, совет адамы олса да, озюмнинъ «мен акъайым» деген адетлерини ташлап оламады, бизлер, чокъкъа бармай, текрар ве бутюнлей айырылышмагъа меджбур олдыкъ. О меним огюме: «Я сахна, я мен»— деген меселени къойды. Мен исе бу къадар вакъыт хаялымда ташыдыгъым санагъа къавушкъан вакъытымда, мени энди андан чекип алмакъ мумкюн дегиль эди.

Меним радиогъа киргенимни халкъ пек тез билди. О вакъытта радиода йырламакъ—янъылыкъ эди. Чюнки Кърымда радио ялыпъыз 1930 сенеси чалышып башлады ве биринджи ярым йылы штатсыз олып, ялыпъыз Амет Озенбашлы ве Исмаиль Али радиода «Янъы дюнья» газетасындан хаберлер окъуй эдилер. Радионынъ не олгъаныны ве бир ерде сёйленген адамнынъ сеси насыл этип эр ерге ишитилгенини анъламагъан адамлар пек чокъ эди. Мен озюм де радио студиясыны биринджи корьгенде козьлериме инанмадым; кичкене бир демир къутучыкъ, ама сеси алемге ишители. Буны анъламакъ зор эди. Башта радиодан тек хаберлер окъулгъан олса, сонъра ондан Эльмаз Алиева йырлады, Мамут Рефатов сантыр ве базан Эннан Керменчикли къавал чалды.

Радио сесини биринджи кере ишитип башлагъан халкъ, чешит суаллер иле чокъ мектюплер язды. Мен 1932 сенеси радиокомитетке ишке киргенде, базы койлерде радиолар пейда олып башлагъан эди. Меним ишимде шу вакъытта пек зевкълы бир ал олып кечкен эди. О алгъа бизлер чокъ вакъыт кулип юрьдик. Куньлерининъ биринде Къапсихор койинден махсус бир колхоз азасыны Симферопольге ёллап, шу радиокомитет деген ерни, анда йырлагъан адамларны тапып, озь козюпънен корь де, олар анда керчектен йырлайлармы, ёкъса бу бир муджиземи, билип кель, дейлер. Кельген адам джесаретли, киргин улса керек, радиокомитетни тапа, мында радиодан татарджа окъугъан

адамны манъа косътеринъиз дей. Онъа радио дикторларындан Эсире Шемъи-заде ве Ильяс Бахшышны косътерелер. Адам кене къанмай, манъа оларнынъ шу тюркю айткъан сойыны да косътеринъиз, дей. Шу ерде биз студияда Варвара Карповна иле репетиция япып тура эдик. Адамгъа, мына бу Эреджепова, радиодан онынъ сесини ишитесинъиз, иште, йырлагъанларнынъ бириси одыр, таныш олунъыз, дедилер. Адам эвеле манъа диккъатнен бакъты, сонъра:— Къызым, я сен анги трубадынъ ичине кирип йырлайсынъ да, сесинъ бутюн Хрыма ишитиле?— деди. Бизлер кульдик, онъа микрофонны косътердик. О кене де ишанмады. «Манъа колхозджылар дедилер, вар да, шу трубадан озюнь эки агъыз сёз сёйле, биз де билейнх дедилер»— деп инатланды койлю. Шу Къапсихор колхозындан кельген адамы сонъки хаберлерге къошып озьлерининъ колхозы акъкъында, бир къач сёз айттырмагъа къарар берилди. Бизлер эпимиз меракънен бу адамынъ чыкъышыны динълемеге азырландыкъ. Башта диктор озюнинъ сёзлерини айтты, сонъра: «Шимди Къапсихор колхозджысы Осман агъа сёзге чыкъаджакъ. Диккъат! Динъленъиз!» деп, о адамгъа микрофонны косътерип элинен ишмар этти. Осман, бирден эеджанланды, озюне айтмакъ ичюн азырланылгъан сёзлерин бус-бутюн унутты: «Ахайлар, бу меним, хабысхорлы Османым. Машина ичюн копчеклер алдым, раат олун»— деди. Диктор Осман агъанынъ айтылмайджакъ сёзлерин айткъаныны анълап, микрофонны къапатты. Эр кеснинъ кулъмектен ичлери-бавурлары къатты. Осман агъа исе бираз мугъайып, бизлерге бакъты да:— Не гулейсиъ? Я мен кендим ойле сёйлемеген олсам, олар инанаджахлар ёхса, эр кес мана трубадан кендинъ сёйле деди, колхоз ренси де, колхоз машинасына мытлах копчек тапып гель, деп тенбиледилер. Студияда булунгъанлар даа да гуръделди кулюшти. Осман агъа исе радио не олгъаныны корип ве анда бир тюрлю балабан труба олмагъанына инаньп, Къапсихоргъа къайтты.

Иште, радио бойле этип бизим кърымлыларгъа буюк бир янъылыкъ илим-техника енъиши олып кельген эди.

Мен шу биринджи концерттен ве эр кунъ бериле башлагъан чыкъышлардан сонъ динълейиджилерден пек чокъ макътавлы мектюплер алдым, атыта ёлда биле мени пек чокъ адамлар токътатып, суаллер берип, радиодан озьлерининъ истеген йырларыны йырламамы риджа эте эдилер. Бойле ал, эльбетте, сахнагъа ильки адым аткъан яш санъаткар ичюн пек татлы ис. Лякин бу макътавлардан меним ич «башым айланмады», менликке, къопайлыккъа къапылмадым. Мен энди мутехассыс йырджы олмакъ ичюн, мытлакъа йырлав къанунларыны билъмек, теджрибелли рус йырджыларындан огренмек ашкъына къапылдым. Тамам шу вакъытта, радиокомитет янында яш йырджылардан хор тешкиль этильгенде, Москвадан бир группа санъат мутехассысы кельди. Олар радио янында топлангъан йырджыларны динъледилер. Бу джумледен мени де динълеп, «бу къызы хоргъа къошмай, ялынъыз музыканынъ ве йырнынъ къанунларыны огретмек ве онынъле айрыджа чалышмакъ керек, чюнки онда табиий кучлю сес бар»— деген хуляса чыкъардылар. Иште, шу кунъден башлап, мен профессор Черновкъа, профессор Бегараткъа къатнап, музыка дерслери алдым, нота огрендим. Сонъра мени Москвадан кельген йыр оджасы Винарскаянен таныш эттилер. О манъа махсус дерслер, мешгулнетлер тайинледи, йыр къанунларыны огретти. Мен ондан хусусан догъру нефес алув къанделерини огрендим. Албу исе догъру нефес ала билюв йырджы ичюн энъ эсас шейлерден бири экен. Нефеси етишмеген, сёзни олмайджакъ эджаларгъа болип йырлагъан адам даа йырджы дегиль экен. Иште, бойле йыр къанунларыны аз олса да, огренмейиндже, дегиль операларнынъ арняларыны, адий халкъ йырларыны биле кереги киби йырламакъ къыйын экен. Демек, сени олгъан киши эр шейни йырлар деген фикир, къатнен янълыш фикир. Онынъ ичюн, йырламагъа авесли ве акъикъатен сени бар адам, мытлакъа йырлав къанунларыны менимсе-

мек керек. Бильмейим, меним шимди эсиме кельген бу кянделер илериде оладжакъ йырджыларгъа файда берирми, ёкъмы? Берсе, лек мемнун олур эдим. Музыка, йыр алемн затен дюньяда энъ кучлю ишлерден биридир. Лякин чокъ языкъ ки, бу ишке аля енгильден бакъкъанлар ве санъаткярлыкъ инсангъа табнат тарафындан берильген энъ буюк, энъ кыйметли бахшыш олгъаныны анъламагъанлар Сарлар.

Бу ерде мен бираз огге кетип, 1965 сенеси Ташкентте олгъан бир вакъианы хатырламакъ истейим.

Бир кунъ эвде кяпым кыакъылды. Ачсам, кяршымда таныш олмагъан бир кядын тура. Мен тааджиПЛЕНМЕДИМ, чюнки манъа чокъ адам келе, танымагъанлар танымакъ ичюн, таныгъанлар субетлешмек ичюн, базы яшлар, кызылар айры йырларны язып алмакъ ичюн келелер. Меним кяпым даима ачыкъ, тёрюм бош. Селямлаштыкъ. Кири-нъиз, буюрынъыз, дедим. Кядын орта яшлы, орта дередже кийимли, эр шейи орта, лякин ялынъыз бильги данреси недендир пек тар олгъаныны мен бираздан сонъ анъладым.— Узун сёзнинъ кыыскъасы,— деди кядын,— мен буюк риджанен кельдим. Халкънынъ бир белли адамы-сынъыз,— деп макътап ташлады. Мен макъсат не олгъаныны аля анълап оламайым. Чюнки базан ойле адамлар ола, атыта меним ич алып береджегим олмагъан саадан биле менден фикир сорайлар. Не япмалы, имкяныма коре, дюньягъа бакъышымнынъ севнесине коре, ойле суаллерге де джевап бермеге тырышам. «Меним бирден-бир кызым бар,— деп башлады кядын,— энди он алты яшында. Мектепте окъуп оламады, эп сыныфта кялды, ниает, балабан кыыз олды. Энди мектепке бармагъа утана, эм барса да, файдасыз, сонъра оны, бир зенаат огренсин деп, тикиш фабрикасына тикиджилликке ерлештирдим, джаным, тувгъаным, не беллейсинъиз? Анда да чул тутмады. Бир шей огреналмады, иштен чыкъардылар. Андан сонъ бельки алыш-вериш ишини огренир деп, элине базы бир уфакъ-тюфек алып берип базаргъа чыкъардым. Тувгъаным, акъыз, халкънынъ еди-секиз яшында баласы отура, бабасынен, даа десенъ, бабасыз да, помидор сата, бу меним серсемим оны да беджералмады. Шунынъ ичюн, сизни буюк артистка сайып, огюнъизге кельдим. Кызымны артистликке алмаз экенсинъизми?» Мен ачувымны зорнен туттым да, ондан сорадым:— Онынъ артист олгъаныны ничюн истейсинъиз, талантлымы ёкъса?— дедим. Кядын озюни сыкъмадан: «Ёкъ, талант чарпсын, Мен онынъ талантыны-малантыны анъламайым. Сизлер, тувгъаным, чокъ шеэрлерде, койлерде, аман-аман дюньянынъ ярасыны корип, ойнай, йырлай юресинъиз. Шунынъ ичюн айлыкъ да аласынъыз, дюньяда сизден раат адам ёкъ»— деди. Меним энди ачувланмагъа да, дарылмагъа да икътидарым кялмады. Бу лакъырды энди эвимде олмагъан олса, бельки бир лайлыкъ сёз тапалай, кядыннынъ яшыннан кетер эдим, лякин бу адам меним эвимде... не япайым? Кядын манъа козылерини тикип, джевап бекледи. Мен бираз озюме кельдим, озюнъиз кяйда чалышасынъыз, деп сорадым. «Мен чамашыр ювам, анда пек зарарлы, яш кызынынъ сабун бувында терлегеннин истемейим»— деди. Мен бираз тюшондим де, кядынгъа не айтмагъа бильмейим:— Ойле олгъанда, сиз эки йыл даа бекленъиз де, кызынъызны озюне бенъзеген эркекке беринъиз, деп сёзюмни кестим. Кядын кетти. Лякин мен шу геджеси юкълап оламадым. Арасы чокъ кечмедиди, дигер кядын иле расткелиштик. Сокъакъ бою одыр-будыр лакъырды этип кете эдик. О бирден сёзюни кести де:— Эреджепова, сорамакъ айып олмасын, сизинъ эсас ишинъиз кяйда?— деп сорады. Мен бойле суальни ич ишитмеген эдим. Чюнки меним отуз беш йылдан бери йырджы экенимни энди эр кес биле беллей эдим. «Эгер бу кядын мени асыл да танымаса, фамилиямны кяйдан биле? Фамилиямны биле экен, йырджы экенимни ничюн бильмей? Бильмесе — бильмей да, мени мытлакъа эр кес бильмеге борджлы дегиль»— деп тюшондим. Кядынгъа бакътым да: «Багъышланъыз, сиз мени танымайсынъыз, гъалиба»— дедим. Кядын бирден:— Не ичюн, яхшы танийым, апсамблде йырлайсынъыз да»—

деди. «Ойле олса, меним эсас ишим къайда экенини не ичюн сорай-сынъыз?»— дедим. Къадын пек сыкъылмады. Тефтишини девам этип:— «Айлыкъ алгъан еринъыз къайда, деп сорайым да»— деди.

Мен текрар бойле къолайсыз алда къалгъаныма тааджиллендим: «Куньдюзлери текстильде чалышам, акъшамлары санагъа чыкъып, сизлерге йырлайым»— дедим. «Я эр кунъ чешит шеэрлерге насыл бар-ып етиштиресинъыз?» Бу кулюнчли шей олып чыкъты. «Шукюр, самолётлар бар, эр ерге учып барам»— дедим. Иште, санъат ишинде бойле вакъиаларгъа да расткеллине, не япмалы? Бойле вакъиалар акъкъында дюньяджа белли италян йырджысы Тоти Дальмонте: «Эр бир йырджы, яхуд артист аятынынъ бир де-бир фасылында озюне бир образ къыдырмакъ ве яратмакъ керек»— деген. Онынъ ичюн, бойле буюк артистлер энъ худжур аллардан биле озюне дерс алгъанда, меним киби кучюк бир шахснынъ затен такъдирге шикъает этмеге акъкъым да ёкъ. Ялынъыз аяттан дерс, данма дерс алмакъ керек.

Бойледже, мен яваш-яваш йыр къауунларыны менимсемеге ве эски халкъ йырларыны мукеммель йырламагъа огрене башладым. Бизлер яваш-яваш радио янында баягъы адам олдыкъ. Эльмаз, мен кельген сонъ, кетти. Сонъ Алиме Сулеймапова, Муневвер Алнева, Зейнеп Люмапова, Эдне Топчы кельдилер. Эркеклерден исе солист оларакъ ялынъыз Мемет Абселям бар эди. Сонъ радио янында хор мейдангъа кетирильди, хорда эркеклер ве къадын сеслери чокъ эди. Музыка мединетимиз котерилип башлады. Хорнен артыкъ рус классик йырлары йырланылды. Композиторлардан Яъя Шерфединов, Ильяс Бахшъш ве истидатлы яш авескар Абибулла Каври сонъ вакъытларда земаневий музыка байлыгъымызны куньден-куньге юксельттилер. Мен исе озь репертуарымны данма кенишлетмеге ве зенгунлештирмеге, оны чешит миллетлернинъ йырлары иле зийнетлемеге тырыша эдим. Бундан башкъа, рус композиторларындан ве чет мемлекет классиклеринден йырлар, романслар алып, ана тилимизге чевирип йырлай эдим. Месея, биринджиде, Чайковскийнинъ «Меним атешим» йырыны, Моцартнынъ «Айнени», Шубертнинъ «Латарна»сыны, Бетховеннинъ «Дагъ сычаны» йырыны, азербайджан, эрмени, озьбек, къазах, къазан татар йырларыны да иджра эттим.

О вакъытта радиода музыка редакторы олып чалышкъан Решат Рефатов (композитор Асан Рефатовнынъ агъасы) бир кунъ: «Санъа гъает кучъ бир шаркъ йыры йырлайым, эгер шу йыры Варвара Карповна иле бир геджеде огренип кельсенъ, сенинъ истидадынъа ляйыкъ къыймет кесерим»— деди. Мен озюмде истидат олгъаныны, яхут олмагъаныны исбат этмеге ич бир вакъыт ынтылмадым. Решат Рефатовнынъ теклиф эткен йыры акъыкъатен меракълы эди. Мен деръал онгъа ашыкъ олдым ве Варвара Карповнагъа бу тюркю иле мешгъуль олмакъны риджа эттим. О йырынъ нотасыны язып алды. Сёзлерини Решат агъа озю язып берди.

ШЕВКЪЫНЪЛЕ ХАЯЛЫНЪ

Шевкъынъле хаялынъ, бонджа бедри шад, аман, аман,
Куньлердже факъат агъладыгъым, бонджа гъамым, бар.
Олмаз, оламаз, сенинъки киби бир даа,
Эр дерди унуттым да, сенинъ ашкъынъа дюшдим,
Эр дерди унуттым да, сенинъ дердинъе дюшдим.

Бутюн гедже оджамнынъ эвинде, юкъламадан, агъыр макъамлы бу йыры огрендим. Саба Рефатовкъа «имтиан» береджек эдим. Ниает, саба ачылды, Варвара Карповна да турды. Меним юкъламагъанымны корип:— Сен уяндынъмы? Сонъ насыл, йырынъ макъамы хатиринъде къалдымы,— деди. Мен севинчнен йыры бутюнлей йырлап чыкътым. Оджам мени кене макътады, затен йиргъа ниаетсиз авеслигинъ сенинъ гъайретинъе гъайрет къоша, шунынъ ичюн сен ёрулмагъа бильмейсинъ,

деди. Сонъ мени Решат агъа динъледи. Онынъ мемнун къалгъаныны, турып мени опыкенниден аңлады. Шундан сонъ «Шевктынъле хаялынъ» сымарыш концертлериинден ич тюшмеди. Бу йыр затен эркек адам адындан йырланылгъаны ичюн, опынъ мундериджесине кирмек, шу йырда образ догъурмакъ меним ичюн гъает кучъ эди. Лякин эр тюрлю йырны тамамиле огренип йырламакъ ичюн бойле зорлукъны енъип, озюнье рухий гъыда алып, чокъ чытырманлыкъларны кечмек керек ола. Четтен бакъкъанда, козге къолай корюнген йырджылыкъ бойле бир иш. Лякин бизим миллий музыкамызнынъ табиий зенгинлиги, эльбетте, йырларнынъ гузель йырланылмасына озю гъайрет бере.

О девирде манъа чокъ ярдымы тийген Решат агъанынъ къорантасы — бабасы Мамут эфенди, къардашы Асан Рефатов бизим миллий музыка медениетимиз тарихында муим ер туталар. Решат агъа озю гъает истидатлы адам олып, бутюн кърым йырларыны, аелъхусус Багъчасарай ёлагъы йырларыны, мукеммель биле эди. Озю лек гузель мандолина чала ве йырлай эди. Меним йырлагъап йырларымнынъ ишленильмесинде онынъ чокъ файдасы олды. Биринджиде, Решат агъа бизим эдебий тилимизини яхшы биле эди. Меним тилимни ве дикциямны тюзетювде буюк ярдымы олды. Мен Решат агъадан баягъы Багъчасарай йыры огрендим. Решат агъанынъ бабасы Кърымнынъ энъ уста сантырджысы эди. Сантыр озьбек халкъынынъ «чанга» деген музыка аleti. Мамут эфенди (лагъабы «такъа-тукъа» эди) сантырны ойле чала эди ки, ишиткенлер онынъ усталыгъыны ич бир вакъыт унутмай эдилер. Ойле аиледе догъгъан Асан Рефатов Бакуда консерватория битирип, йигирминджи ве отузунджи йылларда чокъ музыка эсерлери яраткъан биринджи алий малюматлы композиторымыз олды.

Онынъ «Чора батыр» адлы опера шекилли музыка эсери, «Янгъара батыр» музыкалы драмасы ве дигер эсерлери о девирде татар театрининъ эсас репертуарыны тешкиль эттилер. О вакъытларда Решат Рефатов, Айше Рефатова, Хайри Эмир-заде, Асан Нагаев там манада санъат усталары олдылар. Сонъундан Асан Рефатов «Арзы къыз» драмасыны да язып башлагъан эди, лякин сонъуна чыкъалмай, фаджиалы вефат этти.

Меним сесиме о «Эки пугъу» адлы халкъ йырыны виолончель ве пианино ичюн ишлеген эди. 1936-нджи йылда, мен Москвагъа Бутюн-союз радио фестивалине Кърымдан йырджы оларакъ кеттим. Анда мукаяфатлангъанлар сырасында эдим. Шу вакъыт радиотестивальнинъ екюнлейинджи концерти Чайковский адына концерт залында олды. Концертте мен, Асан Рефатовнынъ виолончель, пианино ве меним сесим ичюн ишлеген «Эки пугъу» йырыны ве «Ногъай бейитлери»ни йырладым. Шу концерт меним хатрымда эбедий къалды. Биринджиде, шу мешур концерт залындан бинълернен козылернинъ манъа бакъып тургъаны меним ичюн буюк мукаяфат эди. Экинджиде, шу залда Буюк опера театрининъ дирижеры Голованов, халкъымызнынъ энъ медений, алий табакъасына менсюп адамлардан Мамут Недим, Асан ве Решат Рефатов ве дигерлер бар эди. Сахнада исе о вакъытларнынъ санъат йылдызлары, дюньяджа белли эрмени йырджысы Ирма Яунзем, Шараталъан киби артистлер арасында мен, яш татар къызы йырладым. Шу акъшам шахсен меним алгъан алгъышларым, меним ичюн залны титреткен эльчырпмалар ве мени текрар-текрар чагъырып, атыа конференсьеге сёзюни девам эттирмей меним йырларымнынъ текрар йырланылмасы ве сананынъ артына Голованов озю келип, меним къолумны опип: «Бу Кърымнынъ анги багъынынъ бульбули, бу баланынъ сесини бойле ким яратты?» — демеси меним ичюн эбедий унутылмайджакъ адисе эди. Шу концертнинъ мувафакъиети, меним къазангъан шуретим, зан этсем, шу йылларда бизим музыкамызнынъ да, башкъа миллетлернинъки киби, эфир вастасынен бутюн мемлекетке ве атыа Ватанымыз сынъырларындан кечип, узакъ мемлекетлерде биле музыка севиджилерининъ къулагъына етишмесине себеп олды. Бизим музыкамызнынъ зенгинлиги, дюльберлиги акъкъында белли композитор Спен-

диаровнынъ къызы язгъан китабындаки сатырлар юрекни гъурурландыра, текрар-текрар музыкагъа, алельхусус бизим халкъ санъатымызгъа тюкенмез севги догъура. Китапта Спендиаровнынъ анасы Кефеде ходжагъа чыкъкъанда, тойда мешур рессам Айвазовский де бар экен. Той геджесинде келли фортепиано чалып, татар йырларыны иджра этюви, атыта татар тилини тильмеген мусафирлерни айретте къалдыргъаны хусусында языла.

Бизим гъает зенгин халкъ йырларымыз затен умумий бир музыка медениетини тешкиль этселер де, базы йырлар озюнинъ тили; мундериджеси, ритми джеэтинден бири-биринден чокъ айырылалар. Бунунъ себеби, Кърымда халкъ тилининъ учъ эсас шивеге: ялы бою, орта ёлакъ ве чёль тараф шивелерине болюнювидир. Ялы бою музыкасына ве йырларына тюрк ве балкъан мемлекетлери музыкасынынъ буюк тесири олгъан. О йырлардаки сёзлернинъ де чокъусы тюркчеден кечип, адийлешип, ерли шивеге кирип къалгъан. Месея, ялы бою макъамынен иджра этильген манелерни алайыкъ.

Къая диби саз олур,
Гуль ачылса, яз олур,
Мен санъа гуль деялмам,
Гульнинъ омрю аз олур.

Къаядан эндим бугунъ,
Элимде алтын гугюм,
Эр кунъ корьген яреми,
Не дюнь корьдим, не бугунъ.

Ялы бою йырлары эсасен чокъ созулмай, эксери аллар ойналмагъа мумкюн шекильде йырланалар. «Ёсмам», «Эмишем мантар топлаюр», «Къамуш», «Бир топ гуль», «Шиннай», «Эдием» ве дигерлер шу джумледендир. Затен музыка ве йыр халкънынъ хусусий чизгилерини акс этиджи кузью. Иште, ялы боюнынъ дюльберлиги, табиний гузеллиги музыкада ойле акс этильген, яни оларда шенълик ве оюн ритми чокъ олгъан.

Орта ёлакъта кениш даркъагъан йырлар ве оюн ритмлери де башкъалар. «Къайтарма»лар биле бири-биринден фаркълылар. «Арафат дагълары», «Меджбур олдым» киби йырларнынъ тиль хусусиети ялы боюна якъын, лякин макъамлары бутюнлей башкъа. «Эй, гъазылар», «Керем», «Умер оджа» ве даа пек чокъ йырлар шу ёлакънынъ махсус хусусиетлери иле айдын-ачыкъ багълылар.

Чёль тарафыны алсакъ, мында да эр йыр шу тарафнынъ хусусиетини акс эттирмекте. Бу тарафнынъ йырлары тиль джеэтинден ялы бою ве орта ёлакъ йырларындан къатнен айырды этилелер.

Узакъ джолдан келемен дердинъни джуклеп,
Башыма ястыкъ этийим чачынъны буклеп.

Сувда корьдим суретинъ, дуваргъа яздым,
Сарардым-солдым дердинъден, олеяздым.

Ай джанында бир йылдыз — айгъа тартыкъ,
Бай баласы болгъанчюн кимден артыкъ.

Бу чынъларнынъ макъамлары да, сёзлери киби, гъает терен маналыдыр. «Акътабан», «Орнынъ ёлу», «Джелътирмен», «Босторгъай», «Тайым аткъа денъишмем», «Джанай» киби пек чокъ чёль тараф йырларынынъ да озьджесини пек дюльбер, гъает зенгин музыка инджелликлери бар.

Бойлеликле, бизим бойле чешитли, зенгин музыка санъатымызнынъ энъ намлы меркези Багъчасарай эди. Багъчасарай затен, кучюк шеър олгъанына бакъмадан, анда яшагъанлар пек чокъ зенаатлар эльде этип, пек чокъ унер санби олгъанлар. Месея, энъ юксек къуйымджылыкъ Багъчасарайда башлагъан ве чокъусы андан тёреп, Симферополь, Кезлев ве дигер ерлерге даркъагъан. Териджиллик (табанаджылыкъ), аякъкъапчылыкъ, къалайджылыкъ ве дигер эснаф ишлерининъ,

чешит миллий емеклериниң иджат ери де Багъчасарай олгъан. Бунинъ себеpleri чокъ, эльбетте. Лякин эсас себеби — Кърымнынъ эр бир кошесинден зенаат усталарынынъ, эснафларнынъ мында топлангъаныдыр. Атыта къадынлар биле къол ишлери чеберлигинде — кетен токъув, нагъыш ишлев, килим токъув, мыкълама киби къадын унерлерини менимсевде чокъ илери кеткенлер.

Бутюн буларны козь огюне алгъанда, юкъарыда сёйледигимиз киби, чалгъыджылыкъ ве йырджылыкъ саасында да Багъчасарай башкъа ерлерден айырылып тургъан, мешур чалгъы усталары меканы эсап этилир.

Малюм ки, эвель вакъытларда халкъымызда чалгъы чалмакъ, ресим япмакъ ве дигер унерлер дин тарафындап ясакъ этильген, гуних сайылгъан. Бунъа бакъмадан, истидатле догъгъан адамлар мытлакъа чалмагъа, йырламагъа, ойнамагъа билъгенлер. Ама энъ аджыныкълы ери шу ки, къадынларгъа йырламакъ, ойнамакъ, яхут чалмакъ — ич акъылгъа сыгъмагъап гуних деп биллинген. Кунълерден бир кунъ, къартбабам, битам ве амам гедже арабанен тойдап къайта экенлер. Къартбабам затен амамынъ, яни къызынынъ йырлагъаныны пек севе ве эвинде кимсе олмагъанда оны йырлатып зевкълана экен. Тойдан къайткъанда, гедже ай ярыкъ, ёл бош, кимсе ёкъ, арабада ялынъыз озъ къорантасы олгъаны ичюн къызына:— Санде, бир «Дерт ичюн чыктым лукъмане, бир чаре булмадым, кездим» десе, къызым,— дей. Амам деръал йырны юксектен туттыра, пек эеджанланып йырлай. Лякин артларындан байнынъ бири фазтоннен келе экен. Бойле дюльбер къадын сесини ич бир вакъыт ишитмегенинден, пек тааджилленип, арабанынъ артындан еткен ве озю фазтондан тюшип, арабанынъ огюне чыкъаракъ, атларнынъ башыны тутып токътаткъан. Эеджаплы алда къартбабама якъын келип, саргъуш сесиле сат манъа бу къадынны, санъа юз алтын берирум, деген. Амам ве битам деръал юзълерини сакълагъанлар. Къартбабам арабадан тюшип, бир шей демей, байнынъ къулакъ тозына бир шамар ерлештирген. Бай бекленильмеген юмрукътан ерге юварлангъан. О, ерден семиз кевдесини котерип, турдып, неге огърагъаныны аълагъандже, арабанынъ изи ёлдан гъаип олгъан. Бундан сонъ къартбабам къызына тенби этип: «Мукъайт ол, къызым, бу сес сени белягъа къалдырмасын»— дей экен. Иште, шу девирлерде, табиий, ким биле не къадар истидатлар озъ халкъынынъ санъатыны котерювден, дюньянынъ энъ къыйметли байлыкъларындан бири олгъап музыка ве йыр иле халкънынъ рухий дюньясыны зенгинлештирювден марум олгъанлар.

Улу Октябрь инкылябы, ниает, санъатымызнынъ бу фаджиалы алына сынъыр чекти, халкъ яратыджылыгъына, санъаткъа, шу джумледен, йырджы къадынларгъа да кениш ёл ачты. Симферопольде миллий драма театри мейдангъа кетирильген сонъ, халкъ ильки артист къадынлардан Ава Кълычева, Эмине Челебиева, Мелишеванынъ сеслерини ишиткен. 1930 сенеси радиода ресмий оларакъ илькиде Эльмаз Алиева йырлап башлай. 1932 сенеси мен пейда олдым. Шу вакъытларда мен чокътап халкъ арасында белли олгъан Багъчасарайлы усталарнен, пек музыкаль ве яхшы сесли кеманеджи Аппаз-Уста ве онынъ чалгъы такъымы, аджайип кларнетчи Исманль Меджит, Сулейман Мемиш, трубаджы Ахтем киби адамларгъа къошулдым. Меним йырджылыкъ усталыгъымда, халкъ фольклорыны пек яхшы билъген аджайип классик йырларымызны темелинден билъген Аппаз устанынъ пек буюк ярдымы олды. О мени севди ве манъа чокъ йырлар огретти.

Олар, яни Багъчасарай чалгъыджылары, радиода афтада бир кере махсус сымарыш концертлерине келе эдилер. Шу чалгъыджыларнынъ келеджек кунълерини мен дёрт козьнен беклей эдим. Чюнки эр кельгенде, Аппаз агъаны базан эвиме алып келем, базан догърудан догъру студиянынъ софасында, я да азбар ичинде къайда бош ер тапсам, шу ерде оны якъалап, манъа бир янъы йыр огретмесини риджа эте эдим.

Бойле куньлерден биринде Аппаз уста:

Чыкып, юксеклерден бакъма,
Мени атешлере якъма,
Сагъ янынъа гуллер такъма,
Халкъ ичинде нам олмазмы!

деп чалды ве йырлады. Мен айретте къалдым. Аппаз устанынъ янынъда отура эдим, оны къучакълап оптым де, деръал бейитлерни язып алдым ве онынъ артындан йырнынъ макъамыны огрендим. Бу йыр Аппаз агъанынъ агъызындан шу къадар дюльбер чыкъа эди ки, мен оны шу гедже эр сеферки киби, севда олып огрендим.

Бундан бираз вакъыт сонъра, Аппаз устанынъ чалгъы такъымынен берабер Москвагъа ильки кере пластинка яздырмагъа кеттик. Москвагъа радиокомитетнинъ бутюн йырджылары: Муневвер Алиева, Алиме Сулейманова, Зейнеп Лёманова, Эдие Топчы, Мемет Абселямов ве мен кеттик. Не ичюн бильмем, бизим халкъымызда йырлагъан къадынлар — йырлагъан эркеклерден чокъ эди. Эркеклерден ялынъыз Мемет йырлай ве онынъ гуръ ве татлы (тепор) сеси бар эди. Лякин ильки йылларда, сес оджасы Меметнинъ сесининъ диапазоныны ве тембрини яхшы анъламайып, онынънен янълыш дерс алып барып, сесини баягъы бозды. О вакъытларда буны кимсе фаркъламады, лякин Мемет баргъан сайын яхшы йырлайджагъы ерде, ярамай йырлап башлады. Сонъра бу меселе анълашылды ве Меметнинъ сес оджасы денъштирилди. Бир къач ай ичинде Меметнинъ сеси тюзельди, сонъра пек чокъ рус классик йырларыны иджра этти. Чайковскийнинъ «Евгений Онегин» операсындан Ленскийнинъ ариясыны йырлады, онъа «татарларнынъ Лемешевни» дегенлер олды.

Ондан сонъ драмтеатрде Умер Эмиров, Асан Джелалов, Мурат Измайлов киби эркек йырджылар да пейда олдылар. Лякин, не ичюндир, шу вакъытларда театр артистлери иле радио арасында багъ пек аз эди. Гузель сесли адамлардан файдаланмагъа билинмей эди. Театрде чокъ гузель сесли къадынлар да бар эди. Фатма Аметова, Реан Арифова, Санне Налбандова ве дигерлер. Чокъ языкъ ки, шу адамларнынъ музыкадаки истидатлары вакъытында танылмады, бу меселеге эмнет берильмейип, олардан кереги киби файдаланылмады. Меселя, азербайджан композиторынынъ «Аршын мал алаи» музыкалы комедиясы бизим драма театримизде шу къадар гузель ойналды ки, бу акъта эр ерде гузель фикирлер язылды. Анда Гульчехренни ойнагъан Реан Арифова, Аснени ойнагъан Фатма Аметова, Теллинни ойнагъан Зоре Билялова, Аскерни ойнагъан Асан Джелалов, Сулейман бейни ойнагъан Мурат Измайлов, Велини ойнагъан Билял Париков, халашы ойнагъан Айше Пармакъсызова, Султан бейни ойнагъан Эдем Ниметулла ве даа чокъларынынъ чыкышлары газеталарда шерейленди, макъталды, халкъ севгисини къазандылар. Ама оларнынъ йырлары радиода язылмады, пластинкаларгъа кечирильмеди. Бунынъ киби, гъайып олып кеткен талантлар бизде чокъ олды. Бизим буюк бир хусурумыз шунда ки, меденнетни юксек халкълардан упер алмагъа бильмеймиз, озъ истидатларымызнынъ къадирине етмеймиз, истидатсыз адамлар киби олып къаламыз. Ве бунынъле сапъатымызгъа, меденнетимизге чокъ зарар кетиремиз. Меселя, радиода йырлагъан артистлерни алайыкъ. Алиме Сулейманованынъ гузель сеси бар эди. Халкъ оны бегене эди. Ондан сонъ кельгенлерден Мунире Алчеванынъ яхшы сопрано сеси бар эди. Зейнеп Лёманованынъ сеси де гъает хош олып, халкъ йырларыны гъает мукеммель биле ве там инджеликлеринен йырлай эди ве аля йырламакъта. Бундан сонъра гузель сесли Эдиемиз кельди. Эдие озюни халкъкъа илькиде радио концертлеринде танытты ве севдирди. Эдиенинъ сеси пек юксек, къудретли ве гуръ эди. Москвагъа пластинка яздырмагъа баргъан вакъытымызда онынъ сесине де гузель къыймет кесильген эди.

Бизлерге меденнет реберлери тарафындан, ичюндир, кереги къадар эмнет берильмей эди. Бизим киби яшларгъа джиддий ёл косьте-

рильмеди. Москвагъа, Ленинградкъа барып окъумакъ мумкюн эди. Лякин кимсе ёлланып окъутылмады, ама башкъа ерлерден кетип окъудылар. Меселя, Азербайджан озюнинъ Мамедовыны Италиягъа ёллап, окъутты. О андан «Бульбуль Мамедов» олып кельди, сонъундан улу артист олды.

Истидатле догъгъан балаларны озь истидады бойынджа окъутмагъа тырышмагъан ана-баба, озь баласынынъ къайдыны чекмей, деп эсап этиле. Кърымлы къыз Гульсюм Сейдаметова консерваторияны окъуп битирди, лякин халкъкъа белли олмай, башкъа ерлерде ишлеп юрди, озь халкъынынъ меденieti ичюн белли бир хызмет косътерип оламады.

Ильки сефер пластинкада озь сесинъни ишитюв инсан ичюн анълашылмаз тесир догъура. Инсан атыта озюнинъ сесини таныймай, башкъасы йырлагъан киби келе, лякин гонълюнъ котериле, озюнде татлы бир гъурур, анълашылмагъан менлик сезесинъ. Иште, бойле, биринджи кере озь сесини динълеген Аппаз уста Москвада, студия ичинде «тешеккюр козьяшлары» иле агълагъан эди.

Мен онынъ янына чапып баргъанда, Аппаз агъанынъ козьлери яшлы, озю де кулюмспремекте эди. «Балам, бакъса сен бу муджиэеге! Бир демирджи огълуны Багъчасарайдан бойле аджанп сарайларгъа чагъыртып, онынъ йырлагъаныны пластинкагъа язып алып, бутюн дюньягъа ишиттирюв, бу ялынъыз Советлер мемлекетинде мумкюн олгъаныны мен шимди анъладым. Севинчимни кимнен болюшмеге бильмейим, сен де къуванасынъмы, къызым?»— деди о. Мен озюм де тыпкъы ойле дуйгъулар ичинде эдим. Бу биз ичюн, эльбетте, пек буюк иш, пек буюк севинч, Ленин миллий сиясетининъ бир енъиши даа. Бундан сонъ биз Аппаз агъалар иле, Москвада ве Симферопольде чокъ керелер ленталаргъа йырлар яздырдыкъ.

Бизнъ докъуз юз отуз докъузынджы йылда, Аппаз агъаларнен ильки кере «телевизорда» концертлернен чыкъышта булундыкъ. Бу даа бир муджиэели вакъиа эди ки, бизлер затен, «телевидение» не экенини бильмей эдик. Шу концертте буюк эрмени халкъ артисти 1936 сенеси Чайковский адына концерт залында корюштигимиз йырджи Шаратальян, кене Ирма Яунзен ве мен эдик. Мен кучюк экранда Шаратальянны кинода корем белледим. Манъа шу ерде булунгъан техниклер бунынъ кино олмагъаныны ве тезден мен де, Шаратальян киби, кичкене экранда корюнеджегимни айттылар. Пек худжур шей... Тааджиппленмемек мумкюн дегиль. Шу телевизор концертинде (о вакъытта телевизор эр кес ичюн дегиль эди) Аппаз уста чалды, Нурие Джетере исе «Тым-тым»ны ойнады.

Биз дженкке къадар Багъчасарай чалгъыджылары саесинде музыка санъатымызны кениш алемге чыкъара бильдик.

Телевизорда концертимиз гузель кечкени ичюн бизлерни экинджи куню Буюк театрге, «Багъчасарай чешмеси» балетини бакъмагъа давет эттилер. Озюмиз «Киев» мусафирханесинде яшай эдик. Мен Аппаз агъаларнынъ эписинден «ачыкъ-козь» адам оларакъ оларны метрогъа алып бардым. Аппаз агъа, гъарип, «бу поезд пек тез юре, меним юрегим онъа даянмаз»— деп кетмейджек олды. «Бир шей олмаз... тек къапыгъа якъын отурынъыз, тюшменъиз онъайтлы олсун!»— дедим. Тюшеджек еримизге кельдик. Къапы ачылды, эпимиз тюштик, энъ сонъунда Аппаз агъа тюшеяткъанда, быджагъынынъ этегин къапы арасында къысылып къалды. Аппаз агъа, зеваллы, пек къоркъты, быджагъынынъ енълеринден эллерини тез-тез чыкъарып етиштирди, лякин илдже саде басмадан тикильген эски быджакъ эр кесиннъ козю огюнде кетяйткъан поездиннъ къапысы арасында «къара байракъ» киби ельпиреп козьден гъайып олды. Станцияда олгъаппалар эписи кулюштилер. Аппаз агъа, гъарип, къычыра-къычыра, вагоннынъ пешинден баягъы багъырып чапты. Биз экинджи станциягъа барып, быджакъны алып, текрар арткъа къайттыкъ ве ёлумызны девам эттик. Ниает, Буюк театрге кельдик. Оладжакъ шейге чаре ёкъ, дегенлери догъру экен.

Бизге берильген алты билетнинъ учю партерге, учю учюнджи ярускъа экен. Аппаз агъа, Исмаиль агъа, мен — учюмиз партерде отурдыкъ, дареджи Сулейман, Ахмет ве Мемниш юкъары чыкътылар. Бильген киши киби, мен озюмдже оларны тенбиледим, «Янъычыкъ быджакъ белясындан къуртулдыкъ, анда юкъарыда, тегин отурыпъыз, бир шейлер даа чыкъарманъыз» — дедим. Сёз берип кеттилер. Кеттилер ама, олар бойле театр залыны, бойле балетни биринджи кере корелер де. Бираздап балет башлады, зал чым-чырт, эр кес дикъкъатпен сахнагъа бакъа. Затен, бу мешур балетни севмемек мумкюн дегиль. Темашанынъ энъ дюльбер, энъ меракълы дакъикъаларынынъ биринде, пек худжур ал олтып кечти.

Тыпч зал ичинде, юксектен, учюнджи ярустан дареджи Сулейманынъ сеси янъгъырады. «Аппаз, ал мынавы быджакъны, къапыгъа чыкъ мен бездим, къайтам энди!» — деп къычырды, быджагъыны учюнджи ярустан ашагъы, партерге, бизим устюмизге атты.

Бир кунъде эки кере «быджакъ белясы». Экинджи сеферкиси метродаки «комедия»ны бастырды. Залда аджизлик арекетлери, кийик садалар котерильди, чюнки эски быджакъ авада ельпиреп, ялдап, этеклери джайылып, юксек мода иле кийинген-къушангъан ханымларнынъ устуне къара парашют киби саркъып тюшти. Мен неге огърагъанымны бильмедим. Аппаз уста аякъкъа туруп, адамларнынъ башлары узери не тюшеяткан быджакъны узанып тутты. Бу ишке бутюн зал шапты. Мен, сахнада не олгъаныны биле корип етиштиралмай масхара олып, утанып, вестибюльге чапып чыкътым.

Мусафирханеге кельген сонъ, зеваллы Сулейман агъаны чокъ тазирледик. Онъа дарылдыкъ. Гъарип, шашмалап: «Я бездим де, къызым, бир шей анъламайым да, къызлар аякъларыны котере берелер... башкъа шей ёкъ!» Дейджегим, балет де ойле битти.

Гъарип Сулейман агъаны къабаатламагъа акъкъымыз да ёкъ эди. О заваллылар инкыляптан чокъ вакъытлар эвель догъып, чаризм вакъытында джаилликтен ве факъырлыкътан башкъа бир шей бильмегенлер, ялынъыз озьлерининъ чалгъыджылыкъ истидады иле яшагъан, кечингенлер. Эбет, етмишке кельген адамы мен, даа янъ йигирми едини толдыргъан къадын насыл анълап олурым?

О йылларда Ялтада тешкиль этильген махсус оюн ве йыр ансамбли аз вакъыт ичинде чокъ шейлер япты. Ансамбль Кърымнынъ эр еринде, хусусан курорт шеэрлеринде аджаип концертлер бере эди. Анда пек чокъ оюнджылар, йырджылар, чалгъыджылар ве буюк хор бар эди. Оларнынъ программасында кърым халкъ йырлары, авалары, оюнлары олмакънен берабер, мемлекетимиз халкъларынынъ оюн ве йырлары да бар эди. Шу вакъытларда нам берген оюнджылар Рустем Гъазиев, Рефат Асанов, Нусрет Шабанов, къадындардан Анифе Чолакъова, Селиме Аблаева (Челебиева), Саиде Турупчы, йырджылардан энъ дюльбер, бульбуль сесли Джумазие Турупчы ве дигерлер бар эди. Башымызгъа апаисыздан дженк дешети тюшмеген олса, шу ансамбль сонърадан гъает парлакъ меденнет одагъы оладжакъ эди. Анда пек истидатлы яшлар ве къызлар топлангъан эди, дженк чокъ умютлерни телеф этти. Санъатта омюрлерини шу ансамбльде башлагъан ве тап къартлыгъына къадар санъаткъа садыкъ къалып хызмет эткенлерден кларнетчи Мемет-уста Абибуллаев, оюнджы Селиме Челебиева, Нусрет Шабанов миллий музыка ве оюн санъатымызынъ пионерлери ве ветеранлары олып къалдылар. Хусусан, менимле он беш йыл айырылмай чалышкан, сахнада озюни пек истидатлы оюнджы оларакъ косьтерген Селиме Челебиева, озюнинъ табиятындаки иш северлигинен, ёрулмазлыгъы ве даима озь оюнларынынъ инджелиги, дюльберлиги устюнде усанмадан чалышувинен озюни халкъкъа севдирген гъает эеджанлы, темпераментли оюнджы олды. Селименинъ аджаип «Тым-тым» оюныны, онынъ къуш къанаты киби къалтырагъан пармакъларыны, йылан киби майышкъан, сылджыргъан къолларыны санада корип де, джошмагъан сейирджи ёкъ эди.

Сайгылы окъуйджым! Мен элиме къалемни, куню-кунюнен тиклип кеткен мемуар язам деп алмадым, чюнки онъа кучюм етмейдженни яхшы билем. Лякин озюмннн бир дереджеде олса да, санъатымызнен багълы муреккеп омюримдеки айры вакъиалар, адиселер, чешит санъат адамларынен корюшювлерим, оларнен бирликте чалышувым хусусында шахсий хатырлавларым, теэссуратларым ве фикирлерим яш несильге бельки файдалы олур деп, акъылымда къалгъан адиселерни кягъыткъа алмагъа гъайрет этем. Эбет, мен санъатымызгъа, озь ишине мунасебетни олмагъан бир чокъ шахсий рухтаки делилдерни язип, сизлерннн башынъызны кутъмек истемейим. Ама барып да, базы ерлерде керексиз, яхут эмнетиш сатырлар язгъан олсам, буны буюк хусур саймазсынъыз беллейим. Чюнки меним затеп чокъ сёйленген ве кечмиш вакъиаларгъа, оларны хатырлавларгъа айрыджа эмнет берген бир нукъсаным бар, бунынъ ичюм мени афу этинъиз. Бойле нукъсаным олмаса эди, бу язылар да пейда олмаз эди.

Инсан бир хатырлап башласа, кечмиш омюрден акъылына чокъ шейлер тюше экен. Ашагъыда икяе этмек истеген вакъиам кене меним санъатымнен багълы бир кесечик. Мен мектепннн бешинджи сыныфында окъугъан вакъытымда Симферопольде «Баян» кинотеатринде биринджи кере кино коръгенде, театрге ве йыргъа авесленгенним киби, кино артисти олмагъа да пек арзу этип, чокъ «севдалыкъ» чеккен эдим. Лякин насип олмады. Бутюн омюрим ялынъыз йыргъа берильди. Башкъа истеклерим ерине кельмедилер. Зан этсем, 1935 сенеси олса керек, Ялта киностудиясына Одесса киностудиясындан «Запорожъялы Донай артында» фильми чыкъармагъа кельген эдилер. Бунынъ себеби, мында Хансарайдан ве Ялы бою корюнишлеринден файдаланмакъ ве ханлыкъ омюринден бир эпизод чыкъармакъ зарурлигинде экен. Шу эпизодда бир къадын сеси эки татар йыры йырламакъ керек олгъаны ичюм мени шу фильмге йырламагъа чагъыргъан эдилер. Менним ролюм ве вазифем Хансарайнынъ сыкъ пармакълыгъы артындан йырламакътан ибарет эди. Анда менним сийам затен сечильмей. Лякин сесимннн о вакъыттаки яшлыкъ къувети иле «Меджбур олдым» ве «Пенджерден къар гелир» йырларыны юректен йырагъан эдим. Манъа Яъя Шерфединовнынъ ёлбашчылыгъы алтында Аппаз-устанынъ чалгъы такъымы зиль туткъан эди. Кинофильмннн баш режиссёры меним сесимни пек бегенип, менде киноартист икътидары барлыгъыны къайд этти ве мени Одесса киностудиясына ишке кирмеге давет этти. Табний, бу фурсат да эльден къачты, чюнки ходжамнынъ хатирини къыймакъ истемейип, бу теклифтен ред этмеге меджбур олдым. Лякин о вакъытта бир ай буюк санъат усталарынен бир ерде чалышып, оларнынъ озь ишине не къадар юксек севги ве садыкълыкъ иле янашкъанларыны корип, озюме чокъ дерс алдым. Олар бир къач сатырны ве атыта бир сёзни онлардже дефа текрарламакътан, яни эр кересинде сеслерине башкъа-башкъа аэиклер бермектен къачынмайып, ниаат, озь макъсатларына ирише эдилер. Яни артист, йырджы бир кучюк эпизодны там догъру иджра этмек, яхут бир кучюк йыры кереги киби йырламакъ, оны динълейинджилерннн юрегине еткизмек ичюм чокъ эмек сарф этмек керек ола эди. Биз де ойле япса эдик, санъатымызны даа зияде юксельте билир эдик. Айгиди сени, денбеллик ве джидднетсизлик! Санъаткъа дикъкъатсызлыкъ! Олар меденнетимиз ичюм пек зарарлы.

«Запорожъялы Донай артында» фильми экрангъа чыкъкъан сонъ мен пек чокъ адамлардан, шу джумледен Ирма Яунземден хайырлав мектюплери алдым. О мектюплерни хатырлап, кино артисти олмакъ ичюм окъумагъа кетмегенниме чокъ языкъсынып юрген эдим.

Халкъымызнынъ музыкагъа олгъан севгисини исбатлагъан мисаллерден хатириме бир адисе даа кельди. Кунълерннн биринде биз Къапсихор койине Берекет байрамы мунасебетни иле концерт бермеге чагъырылдыкъ. Багъчасарай чалгъыджылары ве Эреджепова мытлакъа кельсинлер деп, махсус сымарыш олгъан. О вакъытта автобус деген шей ёкъ эди, гастроллерге юк машинасы иле барыла эди. Симфе-

ропольден Къапсихоргъадже юз километр ташлы- топракълы, энншли- ёкъушлы, чокъракълары шырылдагъан ёллар. Машина эп кете, ниает, бир дагъ этегинде раатланмакъ, бираз къапынмакъ ичюн токъталдыкъ. О вакъытларда ёлларда ашханелер, буфетлер ёкъ, эр кес узакъ ёлга чыкъкъанда, ёвден ашайтыны алып чыкъа. Кузь куню ашайт чокъ, дженнет боллугъы... Бизлер помидор, сарымсакъ, къатыкъ, экмек алмагъа унутмадыкъ. Базылары атыта йымырта биле пиширип алгъанлар. Эр кес богъчасындакини чыкъаргъан сонъ бир банкет столы киби софра безенди. Зий-чув, шакъа-къората иле къушлыкъ япамыз, чюнки шеърден эрте чыкътыкъ. Бу арада бириси биз отургъан ерден бир къач адым кенарыда чокъракъ барлыгъыны корип:—Эй, джемаат! Келип бир коринъиз! Бу «зем-зем» сувы!—деди. Мен, сарымсакълы экмектен сонъ пек сувсагъан эдим, тутатут, чокъракъкъа чаптым, тиз чёкип, эгиллип, салкъын сув ичтим. Шу дакъыкъада йырджы олгъапымны, акъшам юзлернен адам мени динълемеге келеджегини унуттым. Сакъын-гъан козьге чёп тюшер, дегенлер. Шу чокъракътан чалгъыджылар да, оюнджылар да сув ичтилер, кимсенинъ сеси къарылмады. Меним сесим ойле къарылды ки, гуя учъ гедже токътамай йырлагъаным. Он-он беш дакъыкъадан сонъ сесим бус-бутюн къапалды. Мени керчектен де къасевет басты. «Мен не япарым?» Аркъадашлар мени ятыштыралар, бириси: «сыджакъ сют ичерсинъ, кечер кетер»—дей, дигери: «шинди койге барсакъ, бал тапармыз, ашарсынъ... кечер кетер»—дей. Бириси даа: «къоркъма сен, бир къач йымырта ичерсинъ, сесинъ тюзелир кетер»—деп шакъалаша. Лякин «ойнайман, кулемен, ойнашым эсимден чыкъмай»—дегенлери киби, шакълаларгъа ырджайсам да, озюм мына-мына агълайджагъым. Ниает, койге барып еттик. Койнинъ баласы-чаласы, яшы-къарты клуб огюнде эдилер, бизни бутюн кой джемааты самимиетле къаршылап алды. Концертининъ башламасына баягъы вакъыт даа бар, бизлерни колхоз реисининъ эвине давет эттилер. Бардыкъ. Отуртмагъа ер тапмайлар, балалар къапылардан, пенджерелерден ичери бакъып, «ана, ана, ерде отургъаны Эреджепова»—деп, пармакътарынен мени косьерелер. Мен утанам. Яваштан къонакъбайнынъ къадыныша ёлда бираз хасталангъапымны, азачыкъ сыджагъым котерильгенини айттым. Бичаре къадын не айтсам, эписини кетирди. Манъа бал къаптырды, сют ичирди, Содалы сувнен богъазымны чайкъадым, эки йымырта ичтим. Йымырта ичюв адети бус-бутюн бош, файдасыз шей экен. Сес олмагъанда, я да сувукъланып ангина олып богъазынъ къарылгъанда, йымыртанынъ зерре къадар файдасы ёкъ экен. Хатиринъиздеми, «Шень яшлар» фильминде режиссёр махсус, шу халкъ пджадындаи мисаль алгъан: сессиз къыз бир сепет йымырта иче, ич файдасы олмай, яни йырлап оламай, ама хызметкяр къыз, хызмети эспасында бир шейсиз бульбуль киби йырлай. Меним о вакъытта йымырта ичкенимнинъ себеби шашмалав белясы олды. «Итимал, дегиъиз япар» деген уютнен ичтим. Лякин айда бермедим, акъшамгъа якъын сыджагъым котерильди, сесим бус-бутюн къапалды.

Акъшам зал адамгъа толды, сес-шамата, бизимкилер сахна артында кийинелер, азырланалар. Мен, оксюз киби, къарарсыз яныкълап, кенарда отурам.

«Бинъ алтынгъа бир сёз» керек олды. Ниает, конференсье санагъа чыкъты, халкъ тынды. Эр кес кулер юзьнен, шадлыкънен сахнагъа козь тикти, мен исе кенардан, перде арасындаи халкънынъ сапыаткъа, музыкагъа, йыргъа не къадар буюк севги беслегенини корип, эм севинем, эм де озюмнинъ тюшюммей якъан янълышлыгъыма бинъ пешман этем. Бир къач оюн ойналды, авалар чалынды. Гурьделли эльчирпмалар иле конференсье бир шейлер даа айта башлагъанда, залда гурульти къопты. Бир адам сахнагъа чапып чыкъты, судакъ шивесинен: «Улан, бу яптыгъыныз недир я? Андадыр бу Эреджепова дегенлери, биз оны беклеймиз, етер даа, бу бизе яптыгъыныз... «чал да ойна, чал да ойна»... Эреджепованы чыкъарыңыз!»

Залда шамата къопты.

Сейирджилер сѣз бирлигинен: «Андадыр Эреджепова, бизни алдадыныз, госьтериниз оны бизе, чыхсын сахная!»— деп кычырдылар. Конферансье бир шей айталмай, меним элимден тутып, сапагъа чыкъарды. Мен элимин котердим, халкъ сусты. «Джемаат, риджа этем, мени афу этинъиз! Мен хасталандым»— дедим къарыкъ сеснен. Зал кене гурульдеди. Сахнада меним яныма кельген бир колхозджы, халкъкъа бакъып: «Ахайлар, мен бир шей сѣйледжем! Динълениз!»— деди о,— Эреджепова, шимди бизе бир йыр йырламаса, белетлери керн хайтарырых... артистлерининъ хабааты ёх, бизни алдадылар. Бу къадын Эреджепова дегильдир. Онынъ сеси харылмаз». Мен темиз шаштым... агъладым. Залда текрар шамата чыкъты, ниает, конферансье халкъны токътатты. Меним керчектен де мен олгъанымны, лякин ёлда сувукъланып, сесим къапалгъаныны айтты. Халкъ бираз инангъан киби олды, лякин шу сахнадаки адам: «Ойле олса, бизе сѣз версинлер... секиз марта Эреджеповайы бизе гетирип, доюнджа тюркю сѣйлемесине»— деди. Бу сѣзлерге адамлар гурьдели эль чырптылар. Шай этиг, концертимиз ойле къолайсыз кечти. Бизлерни эвлерге мусафир дагъыттылар. Мени кене реисининъ эвине алып бардылар. Мен анда сскиз мартта мытлакъа келип, истегенлери къадар йырламагъа текрар сѣз бердим. Ве ойле де яптым. Учъ айдан сонъра колхоз, унутмайып, бизге текрар машина ёллады ве Къапсихоргъа барып, концерт бердим. Халкънынъ аман-аман бутюн сымарышларыны эда эттим, истегилсери киби йырладым. Шу вакъытта мен халкъмызнынъ санъаткъа не къадар буюк севги беслегенини анъладым ве мени шу къадар буюк урьметнен динълеген халкъыма тешекюрлер бильдирдим.

(Девамы бар).

Энвер Арифов

Джебэде ве эмекте

Ватан дженкининг башында, душман мемлекетимизнинг ичине сокъулаяткъан вакъытта, 1941 сенесининг июль айындан ноябрьгедже 1360 ири санайы оджагы мемлекетимизнинг шаркъ улькелерине кочюрильди. Оларнын юзден зиядеси Озбекстанда ерлештирильди. Кочюрилип кетирильген санаат оджакълары арасында Ленинград токъумаджылык машиналары заводы, «Ростсельмаш», «Қызыл Акъсай», Сумск компрессор ве Днепропетровск карборунд заводлары, Москва «Подъемник» ве «Электростанок» заводлары, Сталинград химия комбиннаты киби гигантлар бар эди.

Агъыр дженк йылларында Озбекстан мемлекетимизнинг душман тарафындан мувакъкят запт этильген виляетлеринден кельме бир чокъ эмедарларнын догъмуш эви олып къалды. Ярым миллионлыкъ эалинге саип Ташкент дженкининг биринджи айларында озъ багъырына ярым миллион адам даа къабул этти.

1941 сенесининг сентябринедже Озбекстангъа тек Украиннадан 5717 адам кельди. Октябрь-ноябрь айларында бу сайы 54029-гъа етти. Озбекстангъа эписи бир миллион къадар адам кочип кельди, оларнын эки юз бинги балалар эди. «Меним эвим — сенинг эвин!» — дедилер озбеклер озъ къардашларына: русларгъа ве украинлерге, белорусларгъа ве латышлерге, молдаванларгъа, эстонларгъа ве литвалыларгъа. Он эки оксюз баланы эвлятылыккъа алгъан демирджи озбек Шаахмат Шамахмудовнын ве рефикъасы Бахрининг алидженаплыгъыны бутюн мемлекет алгъышлады.

Кучюк юреклерни исиндирмек, дженк дешетлерни унуттырмакъ ичюн о балаларгъа не къадар инсаний алидженаплыкъ ве севги косътирильди! Шамахмудовларнын гъайрети, ирадеси, оларнын буюк меръамети еди миллет балаларыны бир ангеле бирлештирди, оларны Ватангъа садыкъ рухта тербиеледи.

Бингъ докъуз юз къыркъ бир сенесинде мен батальон командири эдим. Дженкте агъыр яраландым. Госпитальден сонъ Ташкентке арбий комендант этип ёлладылар. Бу вазифе манъа совет халкъларынын сарсылмаз бирлигини, чешит миллет адамларынын достлыгъыны дамий суретте козетмеге имкан берди.

1942 сенесининг къышы гъает агъыр олды. Вокзалгъа гедже-кундюз мобилизленгенлер, кочюрильгенлер, яралылар кельмектелер — кунде бингълернен адам. Джедвельге алынган балаларнын сайысы къыркъ бингъни кече. Оларнын эписини ерлештирмек, ашайтиси ве дуракънен темин этмек керек. Ташкент эалиси кочип кельгенлерни озъ багъырына къабулдан башкъа, оларгъа тувгъанджа, къардашча ярым косътере.

Бир дефа шеэрге къамачавдаки Ленинграддан бир эшелон бала келеяткъаны белли олды. Вокзалда бингълернен озбек къадышлары топландылар. Ачлыкътан алсызланган, хасталанган балачыкъларны озъ имаелерине алмакъ ичюн риджа этип ялвардылар, талап эттилер, инает — дарылдылар.

— О куньлерде Ташкентке заводларнынъ донатмалары, машиналары юклю эшелонлар келе эдилер. Манъа В. П. Чкалов адына авиация заводыны ерлештирюв ишинен шахсен огърашмакъ керек олды. Завод бинасынынъ диварлары къурулып битмезден эвель, о джебэ ичюн самолётлар чыкъара башлады. Тезьялар башында рус ишчилеринен янынаша озыбеклер, туркменлер, таджиклер, татарлар ишледилер.

— О куньлерде экишер смена чалышкъан ве истисал нормасыны учъ-дёрт къат зияде эда эткен Иван Макаров, Мамаджан Пулатов, Мамут Бекпиров киби ишчилерни аля хатырлайым,— дей Ташкент авиация заводынынъ ильки директоры Афанасий Михайлович Ярунин.— Заводымыздаки чокъ миллетли коллектив, джебэдекиси киби, еяне халкънынъ айырымлаз къысымы эди.

Республика озюнинъ халкъ ходжалыгъыны аджеле суретте арбий излерге мингизди. Джебэге отъмек, себзе, басма, урба, лякин эписинден зияде, сила ве арбий техника керек эди.

Ташкент авиация истисалы бирлешмеси якъынларда озюнинъ элли йыллыгъыны къанд этти. Бу мунасебетле олгъан тантаналы меджлисте Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитетининъ Сиясий бюросы азалыгъына кандидат, Озбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ биринджи секретары Ш. Р. Рашидов аркъадаш меджлис иштиракчилерининъ гурьделли алгъышлары алтында бирлешме байрагъына Ватанымызнынъ алий мукафатыны — Ленин орденнинъ пекитти.

Ташкент авиация истисалы бирлешмесининъ бир топ илери ишчилерине, инженер ве техниклерине, хызметчилерине, девлет планларыны ве социалистик меджбуриетлерини эда ишинде мувафакъиетлери ичюн ве ишханенинъ элли йыллыгъы себебиле Ватанымызнынъ орденлери ве медаллери такъдим этильди.

* * *

Авропада топлар сеси тынгъаны отуз беш йыл олды. Самолётяпыджылар Ташкент топрагъында къыркъ йылдан бери чалышмакъталар. Тарих козюнен бакъыладжакъ олса, бу — къыска вакъыт. Ама бу йыллар ичинде завод къияс этильмез инкишаф месафелери кечти, ири истисал бирлешмеси дереджесине котерильди. Шимди о юксек зема-невий техниканен теминленген санайы ишханеси. Онынъ эмек терджи-меи алында пек чокъ гъалебелер язылы.

Ташкент авиация бирлешмесининъ Қызыл Байрагъыны ал-азырда эки Ленин ордени, бир Эмек Қызыл Байракъ ордени ве бир де Октябрь Революциясы ордени яраштырмакъталар. Озбекстан, дюньяда энъ буюк самолёт АН-22 илькиде озь топрагъында ясалып чыкъарылгъаны ичюн, акълы оларакъ, гъурурлана.

Бугунь Ташкент авиация заводы — юксек севиеде инкишаф этиджи истисал, Озбекстан санайысынынъ техникий инкишафында о етекчи ерни тутар.

«Эр шей джебэ ичюн! Эр шей Гъалебе ичюн!» — Улу Ватан дженки йылларында бутюн мемлекетимизнинъ халкълары ичюн биринджи дереджели вазифенинъ манасы бу сёзлерде эди.

Озбекстан элинден кельген бутюн файдалы ишлернинъ емишини джебэге берди. Озбекстан топрагъында янъы арбий къысымлар шекиллендирильди ве окъутылды, бу топракътан джебэге эр кунь эрзакъ, урба, аякъкъап, хам-мал ве материал юклю онларнен, юзлернен вагонлар ёлланылды. Бу ишлернинъ эписи гъает буюк тешкилятий тедбирлерининъ омюрге кечирильмесини ве демир низам эсасында иш корюльмесини талап эте эди.

Бу вакъытларда душман Ватанымызнынъ юрегине — Москва узерине атылмакъта эди. Эр бир совет адамы раатсызлыкънен асырнынъ бу энъ мешакъкъатлы тутушувыны козетмекте. Москва энъ агъыр куньлерни корип кечирмекте.

Заводлар кочип кельмезден эвель, республикада эки юз ири санайы ишханеси сила ве арбий техника чыкъарув ишине кечирильген

эди. Оларнынъ арасында «Ташсельмаш», Ильич адына, паровоз тамир этюв заводлары. Чырчыкъ электрохимкомбинаты ве дигерлер бар эди. Сонъра, токъумаджылыкъ ве тикиш санааты да джебэ ичюн чалышып башлады.

Бу санайы оджакълары гъарптан кочюрилип кетирилъген ишханелернен бирликте арбий истисалны кенишлетювде ве джебэни сныянен ве арбий техниканен темин этювде мунм хызмет косътердилер.

Санайынынъ арбий хызметке кочюрилюви, бир тарафтан, кыскъа муддетлерде челик, чёюн, прокат истисалынынъ ёлуна кёйылмасыны, дигер тарафтан исе, джебэ ичюн самолётлар, танклар, силя ясалып чыкъарылмасыны талап этти. Ойле-бойле силя дегиль, озюнинъ дженкявер хусусиетлери ве имкянлары джеэтинден душман сныясындан устюн силя олмакъ керек.

1942 сенеси Ташкент шеэрининъ санайы къудрети 16 кере, мудафаа санайысынен бирликте исе 30 кере артты. Озьбекстан Совет Социалистик Республикасында санайы махсулатынынъ бутюн колеми 1942 сенеси эки кере артты. Озьбекстан джебэге самолётлар, автоматлар, бинълернен чешит миналар, авиабомбалар ве бир чокъ дигер мудафаа махсулаты берди.

Коммунист партиясыннынъ ве Совет укуметинининъ даимий ярдымы ве дикъкъаты саесинде Озьбекстан ве онынъ пайтахты Ташкент Улу Ватан дженки йылларында, дигер республикалар ве велаятлернен бир сырада, Кызыл Ордунынъ къудретли арсеналы олдылар. Совет devlet аппараты бутюн болюклеринининъ гъайрети ве Коммунист партиясыннынъ къавий ёлбашчылыгъы нетиджесинде, кочип кельген санайы оджакъларыны ерлештирювде буюк мавафакъиетлерге иришилди. Онларнен ири ишханслер, он бинълернен адамлар ишке ерлештирилди, оларгъа дикъкъат ве бабалыкъ косътерилди. Заводлар ерлештирилъгеннен чалыштырылып башланды, эки-учъ айдан сонъ джебэге озълеринининъ арбий махсулатларыны ёлладылар.

Партиямызынынъ ве укуметимизининъ къарарына бинаэн, дженкининъ ильки кунълеринде алий окъув юртлары, бу джумледен, арбий окъув оджакълары, ильмий муэссеселер ве джебэге якъын районларнынъ залиси мемлекетнининъ тёрине кочюрилди. Оларнынъ бир кысымы Ташкентке кельди. Мында Арбий академиялар, СССР Илимлер академиясыннынъ тарих ве укъукъ институтлары, Москва Devlet университети, Ленинград политехника институты, Киев Devlet академик драма театри, Ленинград Devlet консерваториясы, Воронеж авиация институты, Киев ве Одесса бедий фильм студиялары ве дигерлери кельдилер. Юз бинълернен ватандашлар фашист эсаретинден къачып, Ташкентке, Советлер Бирлигинининъ дигер шаркый республикаларына кочип кельдилер.

Кочип кельген муэссеселерин, оларнынъ коллективлерини кыскъа вакъыт ичинде ерлештирюв, оларгъа медений-турмуш хызмети косътерюв, шеэрде санитария низамыны пекитюв, тиджарет ишлерини ёлуна кёюв чарелерини коръмек керек. Ташкент шеэр Советине, дигер меселелернен бир сырада, бу меселени де чезмек керек олды.

Ташкент шеэринининъ алий ве орта тасиль оджакълары кочюрилип кетирилъген окъув юртларына ве ильмий муэссеселерге буюк ярдым косътердилер. Олар озълеринининъ биналарыны, кутюпханелерини, ятакъханелерини янъы кельгенлерге бердилер. Улу Ватан дженки йылларында Ташкентте буюк эдебият ве санъат эрбаплары яшадылар. Алексей Толстой Ташкентте бир бучукъ йыл булунды. Шаир Иосиф Уткин, артист Аркадий Райкин ве дигерлер Ташкент театрлеринининъ саналарында чыкышта булундылар. Советлер Бирлигинининъ корюмли илим, меденнет ве санъат эрбапларынен бирликте чалышув ве сыкъы багъ тутув ерли кадрларнынъ бильгисини ве теджрибесини арттырды, оларнынъ ильмий ве медений севнесини юксельтти.

Ташкент шеэр Совети кочюрилип кетирилъгенлерни якъарлыкънен, эрзакънен темин этмек, оларгъа маддий ярдым косътермек, ишке яра-

гъанларнынъ эписини ишнен темин этмек керек олды. Оларнынъ муим бир кысымыны — дженкчилернинъ къоранталары, ана-бабалары дженкте эляк олгъан балалар тешкиль эте эдилер. Арбий хызметчилернинъ къоранталарыны нефакъанен темин этмек, оксюз балаларны исе балалар эвлерине ерлештирмек керек эди.

Ана-бабалары Ватан дженки джебэлеринде курешеткъан, яхуд эляк олгъан дженкчилернинъ балаларына айрыджа дикъкъат косътерильди.

Ташкент шеэр Совети кочюрилип кетирильген балаларны къабул этиов ве ерлештирюв ишинен гедже-кунъдюз огърашты, оларнынъ емеклери яхшылаштырылмасына тырышты, янъы яслилер ве балалар эвлери тешкиль этти, балалар эвлерининъ ишлерини даимий незарет алтында тутты, балалар ичюн ашханелер мейдангъа кетирди. Иш пек чокъ эди. Тек 1942 сенеси арбий хызметчилернинъ йигирми бинъ баласы бала муэссеселерине ерлештирильди ве йигирми бинъ бала ичюн даа махсус ашханелер ачылды.

Ташкент шеэр Советининъ кергин иши нетиджесинде, бутюн шеэр эмеддарларынынъ фааль иштираки саесинде кочип кельген вагандашлар озъ вакътында ерлештирильди ве темин этильди. Совет Социалистик Республикалары Бирлиги халкълары арасындаки достлыкъыннъ, совет ватанперверлигининъ, совет адамларынынъ ахлякый-сиясий бирлигининъ сарсылмаз къувети о шиддетли кунълерде буюк сынавдан кечти.

Совет адамларынынъ социалистик Ватангъа беслеген севгиси, онынъ душманларына нефрети ватанперверлигининъ янъы шекиллерини догъурды. Ташкентлилер самолёт ве танк колонналары къурув ичюн буюк мыкъдарда пара топлап, девлетке теслим эттилер. Девлет Мудафаа Комитетининъ реиси И. В. Сталиннинъ 1943 сенеси мартта «Правда Востока» газетасында дердж этильген телеграммасында шойле дениле эди:

«Узбекистаннынъ ВКП(б) Ташкент шеэр комитетининъ секретары Емцов аркъадашкъа

Эмеддарлар депутатлары шеэр Совети иджра комитетининъ реиси Хусанновгъа

Танклар ве самолётлар къуруджылыгъы ичюн 34.210.000 рубле топлагъан Ташкент шеэрининъ эмеддарларына меним къардашлыкъ селямыны ве Кызыл Ордунынъ тешеккюрини бильдиринъиз».

Ташкент токъумаджылыкъ комбинатынынъ директоры, партия комитетининъ секретары, фабрика ишчилери комитетининъ реиси ве илери ишчилери адына ёлланылгъан дигер телеграммада исе шойле дениле:

«Совет Озбекстаны» авнация эскадрильясынынъ къуруджылыгъы ичюн 872 бинъ рубле пара ве 1 миллион 708 бинъ кумюшлик облигация топлагъан Ташкент токъумаджылыкъ комбинатынынъ ишчилерине, инженерлерине ве техника хадимлерине ве хызметчилерине меним къардашлыкъ селямыны ве Кызыл Ордунынъ тешеккюрини бильдирменъизни риджа этем».

Озбекстан эмеддарлары Улу Ватан дженки йылларында мемлекет мудафаа фондына эписи 475 миллион 387 бинъ кумюш пара; 22 миллион 374 бинъ рублелик къыйметли шейлер, 55 килограмм 700 грамм къыйметли маден, 18 миллион 724 бинъ кумюшлик кой ходжалыгъы махсулатлары теслим эттилер.

Бутюн совет халкъынен бир сафта озбек халкъы да хасис душмангъа къаршы амансыз курешке къалкъты. Озбекстан Совет Социалистик Республикасынынъ эмеддарлары фашист Германиясы узеринден къазанылгъан улу Гъалебеге буюк ярдым косътердилер. Олар джебэнинъ ве джебэ аркъасынынъ итияджларыны темин этмек ичюн ёрулмадан чалыштылар.

Арбий хызметчилерининъ къоранталарына ве Улу Ватан дженки маъюллерине (инвалидлерине) ярдым ичюн махсус фондлар тешкиль

этильди. Тек 1942 сенесн арбий хызметчилернинъ къоранталарына 33 миллион кумюш девлет нефакъасы берильди, арбий хызметчилернинъ къоранталарындан 11 бинъ адам ишке ерлештирильди, бакъымджылары дженкке кеткен 12 бинъ къорантагъа эв берильди, 3 бинъ квартира тамир этильди.

Ташкентте Қызыл Ордунынъ яралы дженкчилери ве командирлери ичюн бир къач эвакогоспиталь ачылды. Энтъ яхшы биналар госпиталлерге берильди. Бир сыра мектеп биналары да, мувакъкъат оларакъ, госпитальге чевирильди. Мектеплер исе бирлештирильди. Улу Ватан дженки инвалидлерни ичюн ятакъханелер ве ашханелер тешкиль этильди, оларнынъ бутюн масрафлары шеэр иджра комитетининъ бюджети эсабына одельди.

Ташкент джебэдеки шеэрлер сырасында ёкъ эди, ама дженк йыларында Озбекстан беш миллий атлы дивизия ве окъчылар бригадалары мейдангъа кетирди. Ташкент шеэри ве веляети эркъанында 900 коммунист ве учъ бинъ комсомол эсап этильген бир сыра аскер такъымы мейдангъа кетирильди. 395-нджи окъчылар дивизиясы (о сунъундан 57-нджи гвардиялы дивизиягъа чевирильди ве озбек халкъынынъ шанлы огълу, озбек халкъынынъ ильки генералы, Советлер Бирлигининъ Қыраманы Сабир Рахимов онъа командир олды), 128-нджи дагъ-нишанджылар дивизиясы (комиссары Мулладжан Узакъов эди, сонъундан онъа генерал-майор унваны берильди) булар джумлесинден эди. Мешур 316-нджы Папфилов дивизиясында озбекстанлы дженкчилер чокъ эдилер. Дивизиянынъ команда эркъанында В. И. Ленин адына Ташкент пняде аскерий мектепнинъ ве арбий-сиясий мектепнинъ 120 шакирди бар эди.

Сталинград янларындаки дженк вакъытында озбек халкъы дженкчилерге мектюп иле мураджаат этти. Мектюпнинъ эр бир сёзю аскерлернинъ юреклерине синъип къалды.

«Бутюн озбек халкъы,— деп язылы эди мектюпте,— ишанч ве умют толу назарыны сизлерге, шанлы Волга топрагъыны къорчалайдыджыларгъа, фашист джанаварларынынъ шиддетли уджюмлерини Кавказ дагълары этеклеринде урып къайтаргъанларгъа, гитлерджи-лерни бутюн джебэлерде къырайткъанларгъа, Сизлерге, Ватанымызнынъ талийини бу агъыр вакъытларда озы элине алгъанларгъа догърултты. Бизим фикирлеримиз ве юреклеримиз данма сизлер иле берабердир.

Ватан эвлятлары!

Ана топрагъымызнынъ акъаретленювинне первасызлыкъле бакъкъан козьлер кёр олсунлар. Ярдымгъа чагъыргъан къардашынынъ янындан давушыны «ишитмей» кечкенлер сагъыр олсунлар.

Совет халкъы Сталинград якъынларында, Шималий Кавказда ве дигер джебэлерде тарихий урушлар алып бармакъта. Қаваренки тюстеки мараз — фашизм, мытлакъа ёкъ этильмек керек!

Буны Ватан эмир эте, бутюн совет халкъынынъ ирадеси буны талап эте!

Халкънынъ бу истеги ерине кетирильди. Дженк биткен сонъ, ма-люматлардан билъдик: «Сталинград урушлары девамында атлылар корпусы душманнынъ 8-нджи атлылар дивизиясынынъ дёрт полкыны ве бешинджи егер полкынынъ къалымтыларыны, айны вакъытта, 93-нджи ве 85-нджи пняде аскерий полкларыны тар-мар этти, душманнынъ учъ бинъ аскерини къырып ташлады, бир бучукъ бинъ аскерини ве офицерини эсир алды; 102 танкны, 300 автомашинаны, 48 топны патлатты ве ёкъ этти...»

Пулемёты атеш къусып тургъан деликни озы кокюсинен къапаткъан Таштемир Рустамов, Днспр неэрини кутылевий суретте кечюв вакъытында джесюрлик косьтерген сержант Саидусман Қыасымходжаев, озюне лекитильген участканы сонъки тамла къанынадже къорчалагъан ве сонъки гранатасынен озюни патлаткъан пулемётчы Қыаюм

Рахманов, граната бағламынен кендини танк астына ташлагъан ве бунинъже муим юксеклик ичюн урушнынъ талийини чезген сержант Нематджан Хакимов, 700 фашистни ольдюрген пулемётчы Нуритдинов киби ташкентлилерининъ къараманлыкълары халкъ хатиринде эбедий яшайджакъ. Оларнынъ акърапсыз джесюрликлерини Ватанымыз алий мукафатларнен такъдирледи.

... Янашада патлагъан снарядлар блиндажны сарсыталар. Фашистлерининъ бу доғърулыштаки невбетий уджюмлери урылып керн къайтарылды, ама гитлерджилер командалыгъы Дженюб-Шаркъий доғърулышта инатлыкънен уджюмге кете, онынъ макъсады Кубанынъ нефть районларыны эльге кечирмек, Къара денъиз ялысыны запт этип, Тюркисе ордусынен бағъ тутмакъ. Душман Закавказъеге чапкъыла. Душманнынъ бу уджюмни гъает буюк къыйынлыкъларнен, дженкявер усталыкълар ве джесюрликлер эсабына токътатылды.

Бу ерде генерал-майор Сабир Рахимов командалыкъ япкъан 395-нджи дивизия дженкешмекте. Онынъ кокюсини яраштыргъан бир чокъ дженкявер мукафатлар сырасына П дереджели Суворов ордени де къошулды. Дивизия командири блиндажда отура, кягъыт табагъы узерише эгилип, нелердир окъуй.

«СССР Юкълары Совети Президиумынынъ 1943 сенеси февраль 8 тарихлы Ферманы муджиби Сиз П дереджели Суворов орденинен мукафатландынъыз. Бу ордени Сизге шахсен такъдим этмек имкяны олмагъанындан себеп, оны бу мектюппен берабер ёллайым.

Сизни бу буюк мукафат иле хайырлайым! Дженкявер фааллетининъ изде ве шахсий аятынъызда мувафакънетлер истейим.

СССР Юкълары Совети Президиумынынъ Ренси М. И. Калинин».

Илериде даа чокъ дженклер оладжакъ. Кавказ огърундаки урушларда Сабир Рахимовнынъ дивизиясы учъ айда 8 бинъ фашист баскъындыжысыны ёкъ этеджек. Белорусие ичюн, Авропа халкъларыны гитлерджилер эсаретинден къуртарув ичюн урушларда, Польшада, Гданьск шеэри дживарларында, гвардиялы дивизиянынъ яралы командири, Советлер Бирлигининъ Къараманы генерал Рахимов олюми алдындан, бир къач санцелик, озь-озюне кельген вакъытларында, команда пунктына бармагъа ынтыладжакъ.

О, Ташкентте, ыргъат къорантасында доғъды. Яш чагъында анабабадан оксюз къалгъан Сабир де ыргъат оладжакъ эди. Лякин революция келип етишти. Балалар эвинде тербиеленген Сабир Рахимов гонъюлли оларакъ басмачыларгъа къаршы курешке кетти. Улу Ватан дженкинининъ шиддетли кунълеринде озьбек халкъынынъ садыкъ эвляды генерал С. У. Рахимов Ватанымызны душмандан къорчалайракъ, кокюсини къалкъан этти. Ташкент шеэринининъ бир районы, колхоз, кинотеатр, мектеп, сокъакъ, Ташкент метросынынъ станциясы... булар шимди онынъ адыны ташымакъталар.

Озьбек халкъынынъ бир огълу даа — Файзулла Нарходжаев де айны шу джебэ ёлларындан урушлар иле кечти. Орта Асияда Совет акимнетини къурув огърундаки курешлерде косътерген шахсий джесюрлиги ичюн, устюне ады язылы сияянен мукафатлангъан бу адам Улу Ватан дженклеринде джесюрлик нумюнелери косътерди. Ватан онынъ джесюрликлерини Ленин орденинен, дёрт Къызыл Байракъ орденинен, Суворов, Ватан дженки, Къызыл Йылдыз орденлеринен, Польшанынъ «Джесюрлер Хачы» орденинен ве бир чокъ дигер мукафатларнен такъдирледи.

Истифадаки генерал-майор Ф. Нарходжаев ал-азырда яш неспильни тербиелев саасында чалышмакъта.

316-нджы Панфилов дивизиясындаки озьбек дженкчилери Волга боюндаки чатышувда джесюрлик, къараманлыкъ косътердилер. Сталинград янындаки урушларны бир бизим мемлекетимиз дегиль, бутюн дюнья дикъкъатнен козетмекте эди. Он бир туркстанлы къараманнынъ джесарети Сталинград мудафаасынынъ йылнамесине алтын арифлернен язылды. Кендже лейтенант М. Кабировынъ командалыгъы алтын-

да дженк эткен взводкѡа душмандан чекип алынган муим юксеклик-ни эльде тутмакѡ авале олунган эди.

Гитлерджилер бу аскерлерге кѡаршы девамлы атешлер ачтылар. Бойле уджюмлернинѡ биринде 300 гитлерджи иштирак этти. Совет дженкчилери, душманинѡ шиддетли уджюмлерини кѡайтараракѡ, яралы алларында биле, эллеринден сияларыны ташламай, уруштылар. Нетиджеде, душман юксеклики алып оламады.

Юксеклик янында душманинѡ уджюмини токтаткан он бир батыр, бизим аскерлеримиз дженкнинѡ бу участкасында гитлерджи-лерни бир тамам тар-мар эттилер. Сонѡундан бу юксекликке «Шаркѡ-нынѡ он бир кѡараманы» ады берильди.

Бу кѡараманларнынѡ эписи эляк олганлар джедвелинде эди. Лякин 1974 сенеси мермер тахтадан эки фамилияны сильмек керек олды. Михаил Кабиров (Баку шеэринде яшай) ве Кѡашкѡадарья об-ласты Кѡамашы районындаки Абдурахман Эрданов сагѡ экенлери би-линди.

Озбекстан комсомолы сафларында тербиеленген кѡыз Елена Стемповская бу урушларда кѡараманларджа эляк олды. О Ташкент педагогика институты тарих факультетининѡ экинджи курсында окѡу-ган вакѡытта дженкке гонѡюлли оларакѡ кеткен.

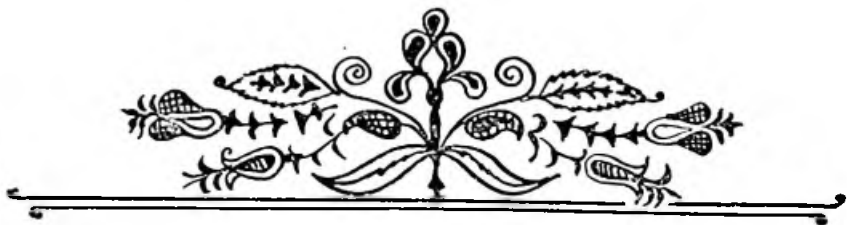
Озбекстан халкѡынынѡ ватанперверлиги тек федакар эмекте де-гил, Улу Ватан дженки джебэлериининѡ атешлеринде де ачыкѡ ко-рюнди. Онынѡ шанлы огѡулары ве кѡызлары бутюн совет халкѡынен бирликте Ватанымизнынѡ сербестлигини ве шерифини кѡараманджа кѡорчаладылар. Озбекстан топрагында шекиллендирильген арбий кѡысымлар юксек ахлякѡый-дженкявер чизгилеринен айырды этиль-дилер. Ватанперверлик ве Совет акиметине севги рухунда тер-биеленилген бинѡлернен озбекстанлылар Ватан эшкѡына, озѡ хал-кѡынынѡ бахты-саадети эшкѡына аджанп кѡараманлыкѡлар косѡтер-дилер. Совет Озбекстанынынѡ дженкчилери Германия фашизми узе-ринден кѡазанылган гѡалебеге дегерли иссе кѡоштылар.

Совет укумети озбек халкѡы эвлятларынынѡ мисильсиз джеса-ретине ве батырлыгына юксек кѡыймет кесерек, оларны Ватанымиз-нынѡ алий мукафатларынен такѡдирледи. Юз йигирми бинѡ озбек-станлы дженкчи Советлер Бирлигининѡ орденлеринен ве медаллеринен такѡдирленилди, оларнынѡ 70 бинѡи озбек дженкчилери ве коман-дирлери.

Эки юз сексен озбекстанлыгѡа Советлер Бирлигининѡ Кѡараманы уиваны берильди, оларнынѡ 75-и озбеклердир. Отуз эки озбекстанлы дженкчи Шан-шурет орденининѡ эр учѡ дереджесинен мукафатланды.

Дженкте ве дженк аркѡасында алынып барылган агѡыр ве исрар-лы курешлерининѡ башында булунган ве бизим социалистик Ватаны-мызны екяне азаматлы кучѡке чевирген Советлер Бирлиги Коммунист партиясы капиталистик мемлекетлерининѡ социалистик достлыгы дев-летлерине кѡаршы азырламакѡа олган авантюралары, Улу Ватан дженкиндекки киби, ялынѡыз социализм гѡаелерининѡ гѡалебеси иле битеджегине эминмиз.

Гъафар Булгъанакълы

Тамчысына топракъ мухтадж

Мен сескенип, къатты юкъудан уяндым,
Пек дешэтли кок гудурдей, чакъа шемшек.
Бойле сийрек адисени руя сандым.
Ягъмур ягъа, руя дегиль, экен керчек.

Яры ачыкъ пенджеремнинъ джамларына
Тысыр-тысыр ягъмур данелери ура.
Бираз вакъыт девам эте, бираз тына,
Кене токътай, кене башлай, ягъып тура.

Къышы къарсыз, баари ягъмурсыз оте,
Тамчысына къуру топракъ гъает мухтадж,
Кимерде бир сийрек булут кокни орьте.
Чюнки сийрек булутларнынъ озълери ач.

Ичин чекип ягъгъан ягъмур бутюн гедже
Джанландыра небататны, къырны, чёльни,
Шавле сачып, кунеш догъа, козюм сече,
Сув толдурыр озенлерни, тыйнакъ, гольни.

Умют къавий энди юксек берекетке,
Эльбет, ягъмур — экинге де гъыда демек.
Амбар толса, мамюр байлыкъ укюметке.
Бошкъа кетмез сарф этильген эял эмек.

Хатиримде о куньлер

Эсимде къыркъ бирнинъ июли
Джебэге гонъюлли джёнединъ.
Ананънынъ екяне бир огълу:
«Енъишнен къайтырмыз биз!» дединъ.

Фашистнен батырджа дженклешти,
Ватанны къорчалап юз бинълер.
Миллетлер бир олып курешти,
Эр кеснинъ хатиринде о куньлер.

Гъалебе къазандыкъ — буюк иш
Юртунда ёкъ этмек душманны.
Къурбансыз кельмеди бу енъиш,
Нафиле тѣкмей халкъ ал къанны.

Такъдирнинъ сырыны ким бильген?
Джебѣден яралы сен къайттынъ.
Аягъынъ тизинъден кесильген,
Ананъны къуванттынъ, мугъайттынъ.

Пек агъыр азаплар чектирди
Яралы бу аякъ озюнье.
Я азмы козьяшлар тѣктирди,
Юкъу да кирмеди козюнье.

Азаплы омюрден тунъюльдинъ.
Эсимде, секиз йыл огюне
Акъ безге чырмалып комюльдинъ,
Иште, бу топракънынъ тюбюне.

Унутмай достымнынъ эр сене,
Мубарек топракълы къабрини,
Келем мен зиярет этмеге
Эйбетлесп мукъаддес хатрини.

Бир десте эрылгъан элимде,
Къокъулы чичеклер, фесильген.
Аджайип небатлар алемде,
Далындан якъында узюльген.

Къабрининъ устюне дагъыттым
Нешэли къокъулы гуллерни.
— Раат ят, достым, — деп сѣз къаттым,
Хатырлап кечильген кунълерни.

КОЗЬЛЕРИМ ВЕ СЕЗЛЕРИМ

Козьлерим бир башкыа,
Сёзлерим бир башкыа.
Козьлерим яр ичюн
Толалар козьяшкыа.
Сёзлерим яв ичюн
Дёнелер бир ташкыа.

Бу ташнен яхшылап
«Сийларым» явымны.
Козь яшнен кьаршылап
Алырым ярымны.
Козьлерим бир башкыа,
Сёзлерим бир башкыа.

ЯНЪГЪЫЗЛЫКЪ ОЛМАСЫН!

Етишкен кызылар чокъ,
Келишкен кызылар чокъ...
Бирининъ бахты аз,
Дигернинъ бахты яз!
Истегим — шенъ кызылар,

Айнурлы йылдызлар
Бирер эш булсынлар,
Къошакълы олсынлар!..
Янъгъызлыкъ олмасын!
Гуллер ич солмасын!

КОРЬМЕГЕЙДИМ

Тал пытагъы сыргъа такъты,
Дерелерден сувлар акъты,
Яр сангъаным яткыа бакъты,
Юрегимни откыа якъты.

Зеэр къошты татлы балгъа,
Мени йыкъты кучъю далгъа,

Къалдым, достлар, мушкюль алгъа
Козьяш тёкем алкыа-алкыа...

Къадемсизни севмегейдим,
Онъа гонъюль бермегейдим,
Янып-куйип юрмегейдим,
О, куньерни корьмегейдим.

НИДА

Екъны бар, текни чифт япарым,
Вакъытым бошына кетмесе.
Йырыма къанатлар такъарым.
Барып о достларгъа етмесе.

Имкянны кыдырып тапарым,
Къальплерге сокъулып кирмеге.
Ель олып ювурып бакъарым,
Алддаки макъсаткыа ирмеге.

Тарладан яш кызынынъ тюзюни,
Сукъланчнен мен корип кечерим,

Къашынен козюнинъ сюсюни
Шербетке чевирип ичерим.

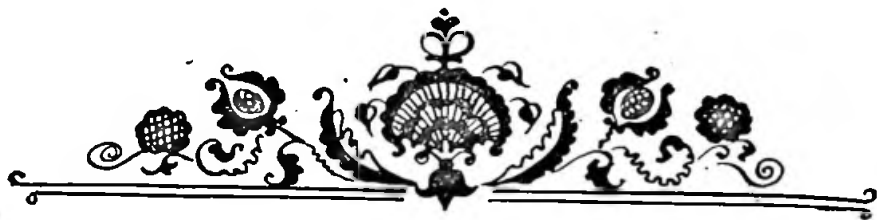
Чайырдан акъбардакъ, сюнбюльни
Бирерлеп-бирерлеп узерим.
Гулизар ичинден эр гульни,
Яр ичюн дестеге тизерим...

Гуль дегиль, яр ичюн джанъ фида!
Ярынен бахтлыдыр эр гонъюль.
Омюрден чыкъар шай бир нида:
Ярынънен урь яша, ойна, куль!

ИЧ БИР ВАКЪЫТ

Севдалыкъ чеккенлер
тынчлыкъ не бильмезлер,
Оларнынъ ичинде
фуртуна доланыр,
Юзьлери кульсе де,
озьлери кульмезлер,
Бу иштен оларнынъ
багъыры от олыр.

Асретлик, чекишюв
оларны терк этмез,
Корюшюв, къавушув
чареси олмаса.
Шу татлы аньерге
бир вакъыт етильмез,
Бирининъ эксиги
биринен толмаса.

Р. Къарасувлы

Дост ким?

Хайырсыз саатте янгъын я зельзеле
хышымгъа огъратса эвинъни,—
дост келир ярдымгъа, къопса да вельвеле,
булмагъа тырышыр эбинъни...
Башынъ зор белягъа чатарса гъафлеттен,
я агъыр бир алда къалырсанъ,
дост гонъюль котерир, дертлешир рагъбетнен,
омузда юкюнъни алыр сан...
Аят-ёл,
сюрюнсенъ, йыкъылсанъ бир якъкъа;
такъдиринъ тюшерсе кенъ яргъа...
себат дост эль берир, къалкътыыр аякъкъа,
иркильмез, чекильмез кенаргъа.
Къаза я хасталыкъ тѣшекке сергенде,
яшавгъа хавф укюм сюргенде
садыкъ дост эп ёкълар, окюнир керчектен,
къайгъынъны пайлашыр гъам чексенъ...
Юрт, халкъчюн олюмли джебѣде, куреште,
дост-аркъа
дост-достнынъ янында;
достунен дост кирер дешетли атешке,
дост-достнынъ юреги, къанында!..
онъгъанлыкъ, сагълыкъта «достым» деп
ырджайгъан,
«достлукъчюн» къаделер котерген
мурдарлар не досттыр,
не душман,
не инсан,—
шай кимни эйликке котюрген?..

Лёман Сулейман

ИНСАНИЕТЛИК

Дагъ ашкъанда ёрулгъангъа эль берди,
Кучъ къалмагъан олса биле озюнде.
Бир парчачыкъ отмегини о больди,
Кенди исе корюнемеди козюне.
Флягадаки сонъки ютум сувуны
Яралангъан сафдашына ичирди.
Арарет пек якъкъанда къавурып,
Узакъ кунни озю сувсыз кечирди.
Беденинде олмаса да арткъач къан,
Къуртарды о, эджельден чокъ дженкчини.
Козъ юммады о аткъандже узакъ танъ,
Ял алсын деп, досты ёлгъа кеткендже.
Керексиз кунъ инсанларда ич олмай,
Эр кеснинъ бар бир аяты, омюри.
Инсаниетлик ич де унутылмай.
Инсан кетсе биле олип, комюлип.

□

Ягъмур ягъып, сель акъса да,
кунеш чыкъса, ер къурур.
Ачылгъан гуль хош бакъса да,
Солып, япракъ тѣкюлир.

Айлар отер, йыллар отер,
Кечер кетер яшлыкъ да.
Зилифлерни къырав орътер,
Келип етер къартлыкъ да.

Бир къанун бар бу омюрте,
Оны, яхшы билейик.
Эбедий тек гонъюллерде —
Акъыкътат ве эйилик.

Билял Мамбет

САЛҚЫН СУВ

Қарлы дағьлардан тамчынен энип,
Бир буюк озенни асыл эткен сув.
Ташларны эп сийпап,
Тарлагъа келе де
Берекет ярата, сонъра ола був.

О кечкен ерлерни ешиллик сара.
Табиат кие шенъ байрам антерин.
Салкъын сув...
Токътамай,
Эп чагълап тура.
Гуя дагъ багълагъан озен кемерин.

Салкъын сув,
Эр бир джан арз эте сени.
Кунешли авада ёлдаки ёлджу
эвине кельген сонъ,
Ёрулып кенди:
— Қызым, бир салкъын сув толдырып кельчи,
Деркен, юзюнде къуванч, ис догъа.
Қъарувын салкъын сув басаджакъ, биле,
Яш чобан малларнен чыкъса да дагъгъа,
Сув ичюн озенге эндире илле.

ДУЙМАЙ АДАМ

Мен къартайдым, ашыкъам кене,
Саба ишке, акъшам эвиме.
Кунеш бата, къаранлыкъ эне.
Сонъра ятам мен озь ериме.
Саба ола кене ашыкъам,
Иш кедигим алам мен къолгъа.
Кунъделикнинъ табагъын йыртап,
Кунъ догъмадан чыкъам кенъ ёлгъа.
Кунъделик эп къамчылай мени,
Кунъделикнен атам мен адым.
Ишнен кезип бутюн улькени,
Қъартайгъанын ич дуймай адам.

Шерьян Алиев

Эй, китаплар!

Эй, китаплар, сессиз хытаплар,
Аят киби севем сизлерни.
Окьугъангъа бильги багъышлап,
Курешке кьозгъайсыз бизлерни.
Теренликни, гъайрет-къуветни
Денъизлерден аласынъызмы?
Джесаретни, акъ-адалетни
Халкъ гонълюнден аласынъызмы?
Сизинъ ичюн ойгъа далгъанда,
Шашып къалам излеринъизге.
Курешлерде олып къараман,
Дженклешесиз йипсизлер иле.
Атешлерге аттылар сизни,
Лякин янып кетмединъиз сиз.
Алчакъ мунафыкълар огюнде
Ятып седжде этмединъиз сиз.
Сизге душман — манъа да душман,
Мен оларгъа къаршы чыкъарым.
Сизни севип, олмадым пешман,
Сиз шадлыгъым ве ай-зарым.
Чюнки сизлер тек китап дегиль,
Муджизелер сакълы сандыкъсыз.
Сиз инсангъа, пак юректеки
Ана къальби киби садыкъсыз.
Сакълайсынъыз эвель-эзельден
Ана тильнинъ эр бир сёзюни.
Яшайсынъыз юрип эль-эльден.
Сизде коре халкъ озь-озюни.
Сизни бойле яшасынлар деп,
Юрек къаны иле язгъанлар.
Юреклерни охшасынлар деп,
Къальплеринден чокъракъ къазгъанлар.
Нургъа толар китап кирген эв,
Янар медениет чырагъы.
Сиз бар экен — кёр олмаз алем,
Ич сувалмаз илим чокърагъы.
Фикирлернинъ теразесинен
Ольчениле сизинъ мананъыз.
Эгер акъикъятнынъ терсине
Ер берсенъиз, биз де янамыз.
Узакъ омюр корип оламай
Китапларнынъ ойле сойлары.
Кимсе ондан лезет аламай,
Юксеклерге учмай ойлары.
Бар биревлер, долапларында
Зийнет ичюн китап сакълайлар.

Мана, дад ёкъ ич лафларында,
Бир китапны ачып бакъмайлар.
Лякин билем, окъугъанлар чокъ,
Билем, гузель китаплар да чокъ.
Китап меним ичюн бир девлет,
Ондан буюк зенгинлигим ёкъ.
Эй, китаплар, сессиз джандашлар,
Аят киби севем сизлерни.
Окъугъангъа бильги багъышлап,
Курешке къозгъайсыз бизлерни.

Шукри Аппазов

Сыджакъ сёз

Сыджакъ сёзнен серс авада
Юреклерге кунеш кире.
Сыджакъ сёзнен Арктикада
Дагълар киби бузлар ирий.
Сыджакъ сёзнинъ атешини
Корем сенинъ козьлеринъде,

Эмексевер койдешимнинъ,
Миллионларнынъ юзьлеринде.
О сёз ярып кин ташыны,
Олю джанны тирильтеджек,
Къурутып о козь яшыны
Таш юрекни иритеджек.

Сувума!

Сувума бааръде!
Сувума кузьде!
Ягъмурлар селинде
Къалсанъ да тизден.
Ичтен буз олып да,
Тюрленмей тыштан,
Сувума асырдай
Тюкенмез къышта.
Сувума кунештен
Къызмагъан кунъде,
Сувума ай ярыкъ
Олмагъан тунъде.

Сувукълыкъ... О барсын
Ярашсын бузгъа.
Семада липильдеп
Тургъан йылдызгъа.
Сувума, балланып
Къаткъандай бекмез.
Тек меним къайнавым
Эр кеске етмез.
Къошулсын бувларынъ
Къайнакъ бувума.
Бизлерге сувума
Ясакъ. Сувума!

Нури Къуртмоллаев

Ананы унутманъыз

Анадыр эвнинъ козю,
Ай киби кулер юзю.
Акъикъаттыр, дюнъяда
Ананынъ айткъан сёзю.

Эки байрам бир олмаз,
Анагъа ич тоюлмаз.
Ана-бабаны севген
Омрю бою хор олмаз.

Кунеш нуры сёнмесин,
Аналар ич ольмесин.
Анасыны хорлагъан
Ер юзюнде юрьмесин.

Ачкъан гуллер солмасын,
Аналар хор олмасын.
Эвлят ичюн гъам чекип
Козю яшкъа толмасын.

Инсанларны тойдырыр
Ер ве кокнинъ бергиси.
Ич бир шейге бенъземез
Аналарнынъ севгиси.

Яйля бою дагъ олур,
Чубукъ сачсанъ, багъ олур.

Ана багърына басса,
Хаста киши сагъ олур.

Алма, армут тереги,
Битмез инсан кереги,
Мераметке толудыр
Аналарнынъ юреги.

Алма пишсе ашалыр,
Чегирдеки ташланыр.
Балаларнынъ тиллери
«Ана» иле башланыр.

Не аджаип дюнъямыз,
Ашкъа толу софрамыз.
Озь баланъны севгенде,
Ананы унутманъыз.

Къыскъадыр ана сёзю,
Дюльбердир онынъ юзю.
Онынъ киби къыйметли
Ана-Ватаннынъ озю.

Ап-акъ ананынъ башы
Элялдыр берген ашы.
Истер эдик даима
Юз къырккъа кирсин яшы.

Ленин илинден

Къайда барсам, биревлер къызыкъып,
— Къайдансынъ?— деп сорайлар менден.
Мен дейим:— Алемге чешме олып,
Аккъъан «къара алтын» илинден!

Бабам-дедем догъгъан топракъны мен
Кем корьмем ич башкъа биринден.
Батырлары чокъ дженклерни корьген
Бинъ эджельсиз Джалиль илинден!

Нидже-нидже сималары олгъан
Куньдогъушнынъ мамюр еринден...
Бинъ-бир ильге «акъ алтыны» толгъан
Навои ве Хамза илинден!

Кимлер, къайда токътатып сорса да,
Тек бир джевап чыкъар дилимден:
Хош эзгили Кавказ, Урал, я да —
Амет-Хан ве Мустай илинден!

Нидже истидатлар, азиз юртым,
Кельди алем юзюне сенден.
Биз эпимиз Октябрь яраткъан
Ильде догъдыкъ — Ленин илинден!

Ташкент — эр вакъыт Ташкент

Ташкентнинъ 2000 йыллыгъына

Ташкент — эр вакъыт Ташкент:
Ал янакълы алма, урюги...
Багъырына къыркъ тюрюлю миллет
Сыгъдыргъан уриет бирлиги.

Ташкент — эр вакъыт Ташкент:
Мында кунеш, софра боллугъы,
Къадын-къызлар дут йипегидай,
Кезе, яшай, ёкъ эр къуллугъы.

Ташкент — эр вакъыт Ташкент:
Пише къавун, пише къарпызы...
Акъ алтынлы тарлаларында,
Дерсинъ, олар ернинъ йылдызы!

Ташкент — эр вакъыт Ташкент:
Зельзеле де кечти башындан...
Эгильмеди, тик турды Ташкент,
Сыланмады козю яшындан.

Ташкент — эр вакъыт Ташкент:
Нар, юзюми пишкен, урюги...
Юзю — кунеш, чырайы куле,
Хош зийнетли халкълар бирлиги!

Кунеш киби

Чокъ яхшы ки, дюнья, Кунешинъ бар...
О олмаса алем не ишлер?
Кунеши де сѣнсе бу дюньянынъ,
Не япарлар аджеп, кишилер?

Вакъытында кунеш къавушкъанда,
Къаранлыкъкъа чома эр бир ер.
Эрте танъда турып козь ачкъанда,
Кунеш корип куле гонъюллер.

Кунеш иле бирге ишке турып,
Чалыштыгъынъ демлер сефадыр.
Гедже кунеш иле бирге ятып,
Юкълап тойгъан юкъунъ шифадыр.

Догъгъан кунеш эр кунъ ерге бата,
Кене ерден къалкъа танъларда.
Онынъ бойле дѣнер олувына
Шек-шубе ёкъ бизим анъларда.

Кунеш омрю иле аль этиле
Халкъларнынъ да ерде такъдири.
Эр кишининъ олсун бу дюньяда
Кунеш киби парлакъ омюри!

Тиль — дерья

«Тиль» деген дерья бар,
Пек татлы дерья.
Эр бир тиль дерьясы —
Сырлы бир дюнья.

Бу дерья — бай дерья,
Нелер ёкъ онда!
Инсанлыкъ шадлансын
О бар олгъанда.

Бу дерья — дев дерья,
Шифадыр джангъа,

Анамнынъ сютюнен
Синъген о къангъа.

Бу дерья — чал дерья,
Сынагъан инсан,
Бу — аят дерьясы,
Баш эг сен эр ан!

...«Тиль» деген дерья бар,
Тюбюнде мерджан...
Бу дерья пек терен,
Огренин эр джан...

ЧЕРКЕЗ-АЛИ терджиме этти.

Нелер олмаз

Къомшумызнынъ огълу дульгер,
Иши озюнден де дульбер.
Шакъа эте, кяде коръсе,
Къальбим йырлай, «севем» десе.
Четтен кечсе биле озю,
Сезем: менде эки козю.
Умют этем, бельки бир кунь
Чалдырайыкъ дер той-дугунь.
Бекленмеден бир кунь кельди,
Джошкъун давуш иле деди:
— Той-дугуньлер чалдырайым,
Келин этип алдырайым.
Разы олсанъ, пей оларакъ
Юрегимни къалдырайым.
Кече-кете, индемесенъ,
Мен озюмни ёкъ беллейим.
Юрегинъни къалдырма сен,
Сенсиз оны не эйлейим?
Юрек десенъ... ал менимкин,
Кокрегинъде урсын эпкин.

Алтын той

Эр кес хошнут, шенъ бугунь,
Гурълей йырнен той-дугунь.
— Не зевкълана бутюн кой?
Кимдир деди:— Алтын той!

«Кув» энди сексенде,
Тапа озь ниметини.
«Келин» етмиш секизде,
Биле озь къийметини.

Сагълыкълары еринде,
Эш-достлары сукълана.
«Келин» эвнинъ тёрюнде
Дживан киби назлана.

Асланбек Бритаев,

осетин шаири

Сабан сюрип яша

Булутлы дагъ-къаяларнынъ тѣпесинде
Долана ай — тынч гедженинъ быралкъысы.
Де джоюла къаранлыкъта, де корюне,
Де къаягъа токъуна тунч алкъасы.

Алем тынчлыкъ ичерсинде, рузгяр тынгъан,
Татлы тюшлер къучагъында эр кес юкълай.
Коюмизни, вадийлерни тынчлыкъ саргъан,
Тек шаирге юкъу бермей джошкъун ойлар.

Ве постында тура аскер сакъчылыкъта,
Барышыкъны козь бебеги киби сакълай.
Нейтронлы бомбаларнынъ телюкеси
Артмасын деп, халкъ огюнде борджын акълай.

Урьлюк, шан ве тувгъан юртнынъ эшкъы ичюн
Тура аскер садыкълыкъкъа емин иле.
Ергъун къайткъан сабанджы да татлы юкълай:
— Гедженъ хайыр!— дейим онъа эйлик тилеп,—

Ич бир заман коръме дженкнинъ теляшларын,
Сабан сюрип яша, оссин ашлыкъларынъ!

ШАКИР СЕЛИМОВ терджиме этти.

Зиядин Джавтобели

Ильки адымлар

Дюнъяда бир халкънынъ тарихий кечмишини гузель огренмеден, бу куню ве келджеги хусусында этрафлыджа терен тасавур этмек мумкюн дегиль. Янъы татар эдебиятыннынъ шекилленив девирини козь огюне кетиргенде бу назардан янашувымыз шарт.

Кърым эдебияты халкъымызынынъ медениети ве санъатынынъ айрылмаз бир къысымыдыр. Му медениет исе шу халкънынъ ичтимаий-икътисадий инкишафы тарихынен сыкъы суретте багълы. Бу макъаледе, XIX асырнынъ сонъларында ве XX асырнынъ башларында шекилленив башлагъан янъы татар эдебиятыннынъ ильки векиллери хусусында фикир юрютиледжек. Бундан себеп, шу девирдеки Кърымнынъ ичтимаий-икътисадий, медений вазиятине козь ташламадан кечмек мумкюн дегиль. Малюм олдыгъы узре, Кърым ярым адасы 1783 сенеси Русиеге къошулды. Бу вакъиа татар халкъныннынъ рус халкънынен эр джезтче мунасебетинде ве бу алякъанынынъ инкишафында буюк прогрессив роль ойнады. Халкълар тарихында башлангъан бу янъы девир хусусында Энгельс 1851 сенеси майыс 23-те Карл Маркска шойле мектюп язгъан эди: «... Акъикъатен де, Русие шаркъка нисбетен прогрессив роль ойнамакта... Русиянынъ укюмранлыгъы Къара денъиз, Каспий денъизи ве Меркезий Асия ичюн меденийлештириджилик ролюни ойнамакта...» (К. Маркс ве Энгельс эсерлери. XXI том, саифе 24). Ярым ада халкъларынынъ аятында реакцион чар Русияси дегиль де, прогрессив ве революцион Русие буюк ве мусбет роль ойнады. Бу саеде ичтимаий, икътисадий ве медений аят инкишафында муим денъишмелер, янъылыкълар мейдангъа кельди. Меселя, 1861 сенеси реформасындан сонъ Кърымда демир ёллар япыджылыгъы кенишледи. Демир ёллар Кърымнынъ буюк шеэрлерини ве Къара денъиз скелелерини мемлекетнинъ меркезлеринен бирлештирди. Нетиджеде, ички ве тышкъы тиджарет ишлери белли дереджеде къуветлешти. XIX асырнынъ экинджи ярысында (1866—1880 сенелери зарфында) ярым аданынъ чель тарафларында сачув мейданлыкълары мыкъдары—204 бинъ десатинден—849 бинъ десатинге къадар арта. Юзюм багълары мейданлыгъы кенишлетиле. 1895 сенеси 6284 десатине эсаплана. Кърымда шу вакъыт бир миллион къопкъа асыл этильген шарапнынъ ярысы (500 бинъ къопкъа) Кърымдан тышкъа чыкъарыла. Бундан башкъа, эр йыл 200 бинъ пуддан зияде юзюм чешит губерналаргъа ёлланыла. 1890 сенеси Кърымда 5100 десатине ер мейданлыгъыны багъчаджылыкъ къапата. Берекетли йылларда бир миллион пудкъа къадар мейва-емиш махсулы Русие ичерисине ёлланыла. Кърым мейвалары лезет ве кейфиед джезтинден базарларда тыш мемлекет мейваларыны сыкъыштырып чыкъара. Айны заманда тютюнджилик ишлери де инкишаф эте. 1886 сенесинден 1890 сенесинедже тютюн етиштирюв, къарарнен, 9 бинъ пуддан 28 бинъ пудкъа къадар артты.

Йигирминджи асырнынъ башларында Кърым кой хожжалыгъында капитализм чабикликнен инкишаф эте. Койде сынфий табакъалашув кетишаты Столыпин аграр реформасыны омюрге кечирювнен багълы оларакъ зиядесинен теренлеше. Кой буржуазиясы зенгинлеше. Бу шараитта койлюликнинъ муим бир къысымы кой пролетарларына чевириле. Ерли помещик, кулак хожжалыкъларында озьлерине тамакъ токълыгъына иш тапа ве ыргъатлыкъ этелер.

XX асырнынъ башларында, бутюн мемлекетте олгъаны киби, Кърымда да санаат белли дереджеде илерилеген олса да, буюк санаат истисаллары даа аз эди. Керчь, Севастополь Кърымнынъ санайы меркезлери сайылгъан. Керчьте, Кефеде тютюн фабрикалары чалышкъан, мевсимлер вакъытында консерва ве шарап заводлары ишлеген.

Шу девирде Таврида губернасынынъ записинден 27,9 проценти окъув ве язувны билелер. Мектеплер файдасына пек аз мыкъдарда пара бериле. Балаларнынъ чокъусы ана-бабаларынынъ агъыр маддий вазиятинден себеп мектепни битирип оламай, терк этип кетелер (Украина ССРнинъ шеэр ве койлери тарихындан. 1974 с.).

XIX асырнынъ сонъларындаки бойле ичтимаий-икътисадий инкишаф шараитында, рус халкъныннынъ прогрессив ичтимаий, фикирлери ве медений векиллери тесири саесинде кърым халкъы аятында ве медений омюринде муим тепренюв-джанланув девирини башлана. Русиеде ве чет мемлекетлер мектеплеринде окъуп етишкен малюматлы адамлар пейда ола. Олар озь тувгъан халкъныннынъ башкъа халкъларгъа нисбетен керилигини корелер. Олар халкъныннынъ мектеп-маариф, медениет меселелерине на-

зар-дикъкатларыны джелъ этелер. Халкънынь медений севиесини юксельтов ёлунда чалышалар. Оларнынь бу алидженап арзу-ниетлерине ве ишлерине о девирде Кърымга раатлыккъа ве тедавий олунмагъа кельген рус халкъы медениетининь белли векиллери — языджылар, рессамлар, артистлернинь де муим мусбет тесири ве ярдымы ола.

Иште, шу девирден башлап, халкъ кутьлелери арасында мектеп, матбуат, нешрият ве эдебият меселелеринен багълы ильки адымлар атылмагъа башлай. 1883 сенесинден Багъчасарай шеэринде русча ве татарджа газета нешир этиле. Бираз сонъра татар башлангъыч мектеплери ичюн ана тили, эсап, джогъграфия, эдебият киби бильгилерни озь мундерижджи даиресине алгъан татар тилинде дерсликлер басыла. Айры окъумаш, малюматлы адамлар тарафындан рус ве дюнья эдебияты векиллеринден: Умар Хайям, Пушкин, Низами, Лермонтов, Навои, Тургенев, Фузули, Л. Толстой, А. Чехов ве дигерлернинь эсерлеринден айры нумюнелер татар тилине терджиме этиле. Бу терджимелер Багъчасарай матбаасында, Санкт-Петербургда Ильяс Борагъанскийнинь басмаханесинде басыла ве халкъ арасына даркъатыла. Бунынь киби ишлер халкънынь медений уянувында ве юкселювинде, халкъ анынъ ве севиесини котерювде, дюнья медениети кутьлесине къошулувында мусбет роль ойнады.

XX асыр башларында тарих мейданына, биринджи оларакъ, дюньяны ялынъыз олгъаны киби анылатув дегиль де, оны денъиштирмеге, янынъдан къурмагъа къабилиетли революцион большевиклер партиясы чыкъты.

О девирдеки революцион арекетлернинь юкселиши, хусусан 1905—1907 сенелери биринджи рус революциясы буюк тепрениш мейдангъа кетирди. Бу революция ялынъыз Русие халкъларынынъ дегиль, бутюн дюнья тарихында да буюк бир вакъиа эди. Бу девирдеки азатлыкъ арекети окъуйджылар, педагоглар, языджылар кутьлелерини де къаппап алды. Чаризмге, капитализм зулумына, эскиликке, джеалетке къаршы протест бильдирген элементлерни куруш мейданына чыкъарды. Кърым халкъы арасында да буюк бир уянув девири башлай. Татар зиялыларынынъ илери кельген тераккъийпервер къысымы арасында халкъ файдасына хызмет этюв, «медений ярыкъландырыджылыкъ», «маарифчилик» киби арекетлер мейдангъа келе, кучьло суретте кенишлей. Бу джерьянларнынъ белли векиллери оларакъ Бекир Эмекдар, Мамут Рефатов, Исмаиль Леманов, Асадулла Абдурафи, Али Баданинский, Яъя Байбуртлы, Осман Акъчокъракълы, Решит Медиев, Асан Чергеев, Усеин Шамиль Токътаргъазы, Гъафар Шерфединов, Мидат Рефатов, Мемет Нузэт ве дигерлер киби халкъ оджалары, шаирлер, джемаат эрбаплары ортагъа чыкъалар. Бу маарифчилер, демократик фикирли зиялылар о девирде татар халкъынынъ миллий уянувы, янъарувы ве инкишафы — улу рус халкъы медениети земининде ола биледжегине ишанчен рухлангъан эди. Бундан себеп биринджи рус революциясына сыджакълыкънен бакъа эдилер.

Бу девирде Русиеде яшагъан халкълар эдебий аяты да къызгъын куруш шараитында девам эте эди. Рус топрагъынынъ буюк эдиби Лев Толстойнынъ чаризм иле наразылыкъы арта, эдебий фааилети кенишлей. Максим Горький биринджи рус революциясында публицист ве джемаат эрбабы оларакъ фааль суретте иштирак эте, эсерлери исе дюнья революцион ве социалистик эдебиятыннь байрагъы оларакъ хызмет эте эди. Украина, Кавказ ве Орта Асия халкъларынынъ эдебияты да озь инкишафынынъ кениш ёлунда адымламагъа башлай. Революцияны сыджакълыкънен къаршылап алгъан украиналы Иван Франко ве Коцюбинский, Гурджистанлы Илья Чавчавадзе, Ахаки Церетели ве дигерлер озьлерининъ алевли эсерлеринен мейдангъа чыкъалар. Эрмени эдебиятыннь ифтихары сайылгъан Ованес Туманянынъ, Аветик Исакянынъ, Акоп Акопянынъ аджаип эсерлери пейда олдылар. Азербайджанда революцион-демократик гъаелер векиллери эдип Джелял Мамед Къулизаде ве сатирик Али Экбер Сабир Русиеде 1905 сенеси революциясыны джан-гоньюльден селямладылар. Шималий Кавказ халкълары арасындан чыкъкан улу осетин шаири Коста Хетагуров халкъ кутьлелерини чар монархиясына къаршы куруште бирлешмеге чагъырды, Шималь татар халкълары арасындан буюк шаир Абдулла Тукъай ве башкъырт языджысы Меджит Гъафури татар ве башкъырт эдебиятыннь революция девири етекчилеринден олып хызмет этилер. Орта Асияда таджик эдиби Садреддин Айни ве озьбек языджысы Хамза Хакимзаде Ниязи давуш котердилер.

Большевиклер партиясы, Ленин реберлиги алтында шу биринджи рус революциясы девиринден социалистик эдебияткъа буюк дикъкат косътерип кельди. В. И. Лениннинъ 1905 сенеси язгъан: «Партия тешикляты ве партия эдебияты акъкъында» макъалесинде: «Эдебият иши — умум пролетар ишининъ бир къысымы олмагъа борджлу», — деди. Социалистик реализм назариесининъ принципи, эдебиятыннь партиявийлик принципи айдын-ачыкъ косътерильди.

Бизим янынъ татар эдебиятымызнынъ ильки векиллери Асан Чергеев, Усеин Шамиль Токътаргъазы, Гъафар Шерфединов, Мемет Нузэт гуьрдели девир революцион арекетлерининъ буюк тесири далгъасында догъгъан ве оськен оджаларымыз ве эдиплеримиз эдилер. Оларнынъ эдебий излери бизим тарихымыздан силинмейджек, биз оларнынъ алидженап хызметлери ве эдебий фааилетлерине даима урьметнен ве адалетнен къыймет кеседжекмиз!

Юкъарыда адлары аныългъан эдиплеримизден Асан Чергеев революцион татар халкъынынъ ве онынъ миллий зиялыларынынъ рухий уянувында силинмез излер къалдырагъан бир девир олгъаныны этрафьджа сезе, дуя ве онъа самимий дуйгъу беслей. О девирде халкъ оджасы сыфатында чалышкъан Асан Чергеев озюнинъ башлангъыч эдебий яратыджылыкъы ве фааилетине терен тамырларынен бу девирнинъ мейвасы оларакъ етише. Шу шараитта илери кельген къуветлерининъ тесири саесинде кърым эдебиятындаки демократик джерьянынъ векиллеринден бири оларакъ

ортагъа чыкъа. Халкъ кутлелерининъ умют ве арзулары, дуйгъу ве ынтылышларыны озъ эдебий эсерлеринде ифаде эте. Эдипнинъ озъ сёзлерине бакъкъанда, 1899 сенеси о, «Къарт багъчеван» киби ильки манзумелерини яза. Бу манзумелерни о авескъарлыкъ, яшлыкъ чагъы емишлери сая, матбуаткъа бермеге джесарет эталмай. О илериде эдебиятны кениш огренювнен мешгуль ола. Айны заманда озю де язув ишлернен меракълана. Аслында, Чергеев озъ омюринде отузгъа къадар пьеса ве поэмаларнынъ ве он бешке якъын манзуменинъ музллифи ола. Лякин, озюнинъ буюк теэссюфнен итираф эткени киби, бу къолязмаларнынъ бир чокъусы, оджалыкъ себебинден койден-койге копип юрген девиринде, дикъкъатсызлыгъы нетиджесинде, гъаип этильген.

Асан Чергеев бизим козь огюмизге учъ поэмасынен келе. Олар: «Ишит, мевта не сёйлиёр», «Такъдир», «Аджи Ислям молла» поэмаларыдыр.

О озюнинъ биринджи поэмасы «Ишит, мевта не сёйлиёр» эсерини 1905 сенеси яза. Бу эсерде о, чаризм зулуму ве эскенджеси алтында эзилген, хырпалангъан бир алда булунгъан эмеддар кутлелерининъ агъыр вазиятини баян эте. Революция арекетлери кетишатында бу кутлелерининъ тепренип, уянып, джанланып башлагъанынъ символик образларнен тасвир эте. Эсас мундериджеде исе чаризм, капитализм къурумына протест ифаде этиле. Шаир бу поэмасыны бастырув ниетине тюше, лякин чар укюмети цензурасы хадимлерининъ такъибинден сакъына. Ниает, 1909 сенеси рус арифлеринен, «Беллисиз» имзасынен, Джанкойдеки Абкиннинъ матбаасында бастырмагъа муваффагъ ола. Лякин чакъыштырувлар, тометлер нетиджесинде чар мемуurlары бу эсернинъ музллифи Асан Чергеев олгъаныны анылай ве оны якъалайлар. Асан Чергеев 1911 сенеси апсхане джезасына укюм этиле. 1912 сенеси Русиеде Романовлар сулялеси падишалыгъынынъ учъ юз йыллыгъы мунсабетинен илян этильген амнистиягъа эсасен о, апсхане джезасындан азат олунa.

«Ишит, мевта не сёйлиёр» поэмасында 1905 сенеси революциясы девиринде кърым койлюлери арасында кенишлеген революцион арекет ве оларнынъ талаплары ифаде этильген, эсерни — бу уяныш девиринде кениш халкъ кутлелерининъ арзу ве хаяллары символик, кинаели шекильде ве нефис эдебий усулда тасвир этильген бир эсер деп саймакъ мумкюн. Къарт языджымыз мерум Абдуреим Алтанлынен эдебий субетлеримиз засасында А. Чергеев ве У. Токътаргъазынынъ яратыджылыгъы хусусында да фикирлеше эдик. О «Ишит, мевта не сёйлиёр» поэмасы акъкъында шойле фикирде эди: «Эсер 1905 сенелеринде Кърым койлюлери арасында кенишлеген революцион арекетни акс эткен, койлюлернинъ II-нджи Девлет думасына берген петициясынынъ мундериджесини нефис суретте ифаде эткен эсер. Сюжети исе М. Ю. Лермонтовнынъ «Ава гемиси» адлы манзумесини аныдыра. «Ава гемиси» эсеринде: капитансыз, матроссыз бир геми тасвир этиле. Океанда кимсе яшамагъан бир ада. Бу адада императорнынъ къабири булуна. Эр йыл императорнынъ вефаты йыл дёнюминде шу адагъа геми келе. Император тирилип, къабирден чыкъа, бу гемиге мине, озюнинъ Франциясына бара. Бир вакъытдаки маршалларыны ве севимли огълуны чагъыра. Джевап алмагъан сонъ, гъамлы суретте къайта, гемиге минип, кери къайта. Манзуме исе:

Сонъра о мине сихирли гемиге,
Ойланып, башыны саркъыта коксюне,
Къолуны сильтей де, дерт элем, гъам иле
Ёнеле кене де къайтмакъ ичюн керие —

сёзлеринен бите. Акъшам башлагъан бу вакъиа сабагъа къадар девам эте. Поэма шу сатырларнен башлана:

Юкълай эдим, акъсырып уяндым мен бир татлы юкъудан,
Ачтым козюм, инан, отюм патлай язды къоркъудан.

Бундан сонъ исе:

Иште, саба, шукюрлер олсын, къаплады кунъ тувушын,
Ишитемен якъын ерде энди хораз давушын, —

деген сатырлар эсердеки Абеш тарханлы Умер эфендининъ «Ава гемисинде»ки император киби тирилип, мезарындан гедже дегиль, саба чыкъкъаныны икяе эте. Биз Алтанлынен бу эсернинъ публицистик характерде олып, нефис эдебияткъа хас усулларнен озъ девирининъ муим меселелерини ифаде эткенини къайд эте эдик.

Асан Чергеевнинъ «Такъдир» адлы дигер эсери поэма жанрында язылгъан джиддий эсердир. Бу эсер 1909 сенеси язылгъан, 1917 сенеси Симферопольде айры китап олып нешир этильген. Шаир бу эсерининъ мундериджесинде халкъ яратыджылыгъындан файдалангъан. Шаир яшлыгъында рус эдебиятынен бир сырада татар халкъ яратыджылыгъы — фольклорнен меракълангъан. «Ашыкъ-гъарип», «Лейля ве Меджнун», «Таир ве Зоре», «Арзы ве Гъамбер», «Чорабатыр», «Эдиге», «Кёр огълу», «Алим» ве дигерлер киби халкънынъ эпик ве лирик дестанларыны севип динълеген ве окъугъан. Булар онынъ эсерлери ичюн бир менба олгъанлар. О бу нумюнелерден файдаланып озъ эсерлерини яраштыргъан. «Такъдир» поэмасынынъ къыска мундери-джеси шойле. Койде бир зенгиннинъ юрты ерлешкен. Этрафы диварларнен сарылы. «Анда джанлар азаплана, оле, догъа, гъарип къулла, сёне атеш. Гедже. Койде юкъламая ята эр кес, ята сарай юкъламая, тына давуш, сес аягъы. Байнынъ къызы Эсма ялынъыз, онынъ чыкъа тек ярыгъы. Дун бабасы шеэрге гидип, нишан алмыш оны сатын, козьлеринден тамлай яшлар, алгъан башын ерге тебен. О такъдирге шикяет-лене: «Ачыл хисар, огюмден тез, ерге батсын акъ ташлары. Бизге буны япты такъ-

дир, белясыны берсин козыяшларым» деп кыаргышлай. Шу арада Эсма кызынын козь огюнде бирден туман пейда ола. Оңа бир кыарт корюне: О: «Такъдир деген, меним кызым, этме кыаргыш банъа барем. Мен зенаатым быракътым, чокътан тутмай сёзюм шимди алем. Бабанъ сени нишанлады, мурады зенгине вермек. Шимди пара иш битирген, этмез файда кыаргыш, тилек», дей. Деръал: «Буны сёйлеп уй ичинден даркъалды кыарт, болып тютюн», шаша Эсма, кыалтырай, кыоркъа, юзю агъара. «Дикий козюм кокке сонъра, «Ах» деп яман агълады. «Эй я раббим, ал тез джаным, халкъка мутый этме сен». Ала Эсма зезри эле: «Эшитмесин кыулакъларым, козьлер буны ич корьмесин. Джаным эсир олмаз бурун, бакъатым тез ольмесин!» дей. Шу эснада, эв ичинде кыафесте кыушчыкъ чапаланып, тез йырлай. Эсма кыыз оңа хытаб эте: анълагыи сени, эй, кыушчыгым, сенинъ омрюнъ де чокъ бетер. Баре сени идеям азат, уч, кез, кыулан чёллерде. Акъылгъа тюше эйле рахмет, унут-ма мени кимерде», дей. Кыушчыкъ учып кете. Эсма зезрни иче, ерге йыкыла. «Той ерине кельген алем кыылалар гъамлы дженазе... Ел янына комюле Эсма. Азат олып учкъан кыушчыкъ кыона башына мезар ташын. Алла рахмет эйлесин деп йырлар ана, тёкер яшын...».

«Такъдир» озюнинъ эсас мундериджесинде: татар кыадын-кыызларынынъ кеч-мишдеки аят шаратыны, эр джеэтче укыукътан марумлигини, ана-бабаларынынъ нишан ве той меселелерине эски адетлернинъ кыурбаны олгъанынъ тасвир эте. Диний хурафат ве эскиликнен кыадын-кыызларнынъ талий-такъдирлери не киби диварларнен кыораланып-сарылып алынгъанынъ тариф эте. Кыадын-кыызларнынъ аяткъа олгъан арзулары, ираде ве дуйгъулары насыл сёндюрильгени дерин маналы эдебий образларнен бериле. «Такъдир» поэмасы о девирде укюм сюрген бутюн эски адетлерге кыаршы протест макъамында кучлю бир эсер. Сюжети зенгин, эстетик талапларгъа уйгъун, саде халкъ тилинде, эдебий усулда ишленилген бу поэма окуркен терен иссият, бедий лезет ве нефислик дуйгъулары асыл сезесинъ. («Такъдир» поэмасынынъ бутюн тексти «Йылдыз» журналынынъ 1980 сенеси алтынды кызында басылды).

Асан Чергеевнинъ «Аджи Ислям молла» деген учюнджи поэмасы, дигер поэмалары киби, халкъ яратыджылыгъы эсасында язылган. Эсерде озюни темиз диндар тасавур эткен, намаз-ниязыны кутерек, джамиге кыатнай-кыатнай сокъакъ тешеген, халкъка озюни саф юрекли косьтермеге истеген, асылында исе ачкъозъ, нефисхор, дюнья малына тоймаз, алдавджы, илекяр бир молла шахъы икяе этиле. Молланынъ кыадыны Хислети де чиркин ахлякълы, табиятча джарис, кыурназ арекетлеринен озъ ходжасы Аджи Ислям молланы белягъа кыалдыргъан шахъ оларакъ тасвир этиле. Поэманынъ Аджи Ислям молла образында руханилернинъ нефисхорлыгъы тенкъид этиле, руханилернинъ ич юзьлери ачыла.

Биз бу эсернинъ мундериджесинен таныш олгъанда, хатиримизге Насреддин оджанынъ лятифелери келе. «Моллагъа: бер, деме, ал, де!» дениле лятифеде. Асан Чергеев бу поэмада о, лятифеден де файдаланган.

Шуны да кыайд этмек мунасиб ки, халкъ — иджаткярдыр. Халкъ ялынынъ маддий байлыкъларны дегил, маневий зенгинликлери де яратыджы. Халкъ озъ яратыджылыгъында чешит сааларда асылрлар боюнджа эльде этилген теджрибеси, бильгиси, куреши, тюшонджеси, дуйгъусы, умюди, арзусы, хаялыны ифаде эте. Совет эдебиятынынъ улу устазы Максим Горький дегени киби, «Халкъ яратыджылыгъыны бильмелъ тура, эмекдар халкънынъ акъикъат тарихыны бильмек мумкюн дегиль», чюнки сёз санъатынынъ башлангъычы — халкъ яратыджылыгъыдыр. Асан Чергеевнинъ, халкъ оджасы ве шаири оларакъ, озъ эдебий фаалиетини халкъ яратыджылыгъынынъ зенгин нумюнелерине аркъа таяп башлагъаны ве девам эткени тесадюфий ал дегилдир. Шаир озюнинъ пьесаларында да халкъ аятындан алынган малюматны халкъ яратыджылыгъы нумюнелеринен багълап яраштыра эди. Кыолязма шекилиндеки бу кучюк колемли пьесалар шеэрлерде ве койлерде саналаштырыла ве темашаджылар тарафындан буюк авеслик ве меракънен сейир этиле эди. Чергеев бу пьесалар мундериджесинде де эксериятле руханилерни тенкъид эте ве оларнынъ илекярлыгъы ве нефисхорлыгъыны ашкяр эте. Пьесадаки «Эль сачакъ, вель баджакъ, джумлеси молланынъ оладжакъ!» деген молла фатасыны темашаджылар акъылдан чыктармай, озъ араларында айтып юре эдилер.

Озъ омюрини Кырым койлеринде мектеп оджасы хызметинде кечирген Асан Чергеевнинъ аяты ве фаалиети балалар омюринен сыкы багълы. Оларнынъ табият хусусиетлерини ве рухиятыны, арзу ве итияджларыны теренден анълагъан истидатлы ве теджрибелли муаллим оларакъ балалар аятына даир бир сыра гузель манзуме эсерлер яратты. О Кырым эдебияты тарихында ильки бала шаирлеринден бири сайыла. О, мектепке кыадар балалар ве мундериджели манзумелернинъ биринджи музллифи. Бу манзумелер о замандаки газета ве журналлар саифелеринде, окъув дерсликлеринде басылып турды. Оларны окъумагъан ве эзберлемеген мектепли ёкъ эди. Онынъ «Айванлар не айта?» адлы китапчыгъы 1928 сенеси renkли ресимлернен яраштырылган алда Кырым Девлет нешрияты тарафындан нешир этилген эди. Бундан башкъа, «Омюр — чыракъ» китапчыгъы, «Тильки ве кыоян» манзумелери, «Йыл дёнюми» киби балалар ичюн пьесасы да бар эди. Балалар ичюн гъает меракълы «Йыл дёнюми» пьесасында эски йылнынъ яны йылнен сагълыкълашувы тасвир этиле. Мектеп балалары бу пьесаны йылбаш байрамы мунасебетинен иджра этелер. Пьесада йыл-мевсимлерге, айларгъа болюне, эр бирининъ манасы, маинетине коре ширий сёзлер, йырлар ве музыка бар. Шу айларнынъ хусусиетине коре, шу роллерни иджра этеджек балаларгъа яны, орынкели, ярашыкълы кийимлер кийсетиле, белли бир шекиль бериле. Мевсимлер, айлар хусусында кыыска-кыыска тюрколер йырланыла. Мен бу бир перделик йырлы пьесаны, Асан Чергеевнинъ Алма-Тархан мектебиндеки оджалыгъы вакътында сейри эткен эдим. Чергеев бу пьесада эр бир роллер ичюн халкъ ма-

къамларындан алып үйдургъан музыкасыны озь кеманесинен иджра эткен эди. О халкъ тюркюлерини, макъамларыны яхшы бильгени алда, гузель де кемане чала, яхшы йырлай эди.

О мектепте дерс кетишатында ана тилимизде етерлик материаллар олмагъанындан балаларгъа рус эдебиятындан А. Некрасов, Лев Толстой, Мамин-Сибиряк, Чехов ве Европа языджыларынынъ балалар ичюн язгъан эсерлерини терджиме эте ве биз яш оджаларгъа да тевсиеде булуна тургъан. Чергеев, озюнинъ рус тилинде малюматы мукеммель олгъанындан, язгъан эсерлеринде де шу эдебий эрбабларнынъ буюк тесирлери олгъаныны къайд эте эди.

Асан Чергеев озюнинъ поэмаларында ве пьесаларында Октябрь революциясында эвельки девирдеки энъ муим мевзуларны эдебий эсерлери эсасына къоя, шу мевзуларны материалларнынъ мундериджесини джанлы халкъ тилинде саде бир усулда нефис образларнен тасвирлей. Биз онынъ эсерлерини козьден кечиререк, бугунъ биле озь эдебий къуветини гъаип этмеген эсерлер экенлигини тасдыкълая билемиз.

Асан Чергеев мефкуре-гъае джеэтинден озь эсерлеринде реаль левхалар, чешит ичтимаий табакъаларнынъ типик образларыны яратты. Байларнынъ, истисмарджыларнынъ, руханийлерининъ сынфий юзьлерини ачты. Озюнинъ ичтимаий-гъаевий хызметлеринде, аятында, дюньягъа бакъышында демократик рухлы эдип оларакъ ортагъа чыкъты, халкъ оджасы сифатында маарифат меселелеринен мешгъуль олды. Советлер девиринде оджалар коллективлерине реберлик япты, тиль ве имля конференцияларында фааль иштирак этти.

Онынъ дюньягъа бакъышы биринджи рус революциясынынъ, халкъ революцион арекетлерининъ ве рус эдебиятынынъ буюк тесири саесинде шекиллене, пишкиллеше. Улу Октябрь социалистик революцияны халкъ оджасы оларакъ сыджакълыкънен къаршылап ала ве омюрининъ сонъуна къадар оджалыкънен мешгъуль ола. Асан Чергеев бизим янъы эдебиятымызнынъ темель ташыны къойгъанлардан бири ве классик демократ языджымыз оларакъ таныла. Озюнинъ бутюн анылы омюрини халкъ маарифине сарф эткен оджа ве шаир Асан Чергеев 1946 сенеси 67 яшында Андижан шеэринде вефат этти.

Тиль ве усул джеэтинден, о, замандаш татар языджылары Усеин Токътаргъазы, Гъафар Шерфединев, Мемет Нузэт ве дигерлер киби, халкъ арасында о вакъытта темеллешкен къадимий язма эдебиятындаки эксериетнен араб, фарс сёзлеринен язылы эсерлерининъ тилине нисбетен, янъы ёл ала. Бу ёл — бутюн халкъ кутълелерине мумкюн дередже анылайышлы, умумхалкъ тилинен язув усулы эди. Бу шаирлер тиль медениети миллий шекилли экенини, тильнинъ инкишафында ве текамулинде нефис эдебиятнынъ буюк ролю олгъаныны анылай эдилер. Озьлери де татар тилининъ инкишафында, маариф хадимлери ве эдиплер оларакъ, фааль иштирак эте эдилер. Акъикъатен де ойле олмакъ керек эди, чюнки эдебият — сёз санъатыдыр. Максим Горький дегени киби, языджы тиль вастасынен характерлер ве манзаралар ярата. Ве шу хусусиетлеринен санъаттан фаркъ этиле. Бу себептен, тиль меселесине догъру мунасебетте булунув — эсернинъ шекили меселесине догъру мунасебетте булунув демектир. Зенгин, юксек кейфиемли тильнен язылгъан эсер эгер терен мундериджеге де саип олса, муэллифни бахтлы языджы эсап этмек мумкюн, чюнки гузель мундеридже гузель тильге гузель шекиль догъурууда ярдым этер.

Самаркъанд.

Исмаиль Керимов

Сыныфлар куреши

(У. ИПЧИНИНЪ ИКЯЕСИ АКЪКЪЫНДА ФИКИРЛЕР)

Умэр Ипчининъ 1925 сенеси дердж этильген «Куреш» икяеси эдебиятымызда сыныфларнынъ чатышувы мевзусында язылган эсерлер арасында юксек севие-ни ишгъаль этмекте.

Умумен, У. Ипчи озъ яратыджылыгъын-да бу мевзугъа мураджаат эткени чокъ-тан. Сёз келими, 1916 сенеси язган «Эв-лерге бакъкъанда» шириинде, джемиет асылында эки эсас сыныфкъа болюнгени-ни, яни «токъ къурсакълы, залым ве шиш-ман байлар» — бир якътан, «ач къурсакъ-лы, чыплакъ ве ёкъсуллар» — дигер тараф-тан экенини ачыкъ - айдын косътерди. Бу бири-бирине къарама-къаршы эки сыныф, догъгъанындан бери эп чатыша кельди-лер. Фукъаре эснаф къорантасында до-гъып оськен ве бей, мырза такъымлары-нынъ, чар-помещиклернинъ дешетли зу-лумлыгъыны кенди башындан кечирген У. Ипчи даима фукъарелер тарафында эди ки, оларны даима енъи аяткъа, «кокоюс керип огге атыл»магъа чагъыра кельди («Кимден ярдым?», 1918). Ипчи, бай ве задекаялларнынъ «чюрюк седлери таш-къын рухкъа даянмайып, кулю кокке!» са-вурылгъаныны «Денъиз» (1923) эсеринде акс этти.

«Куреш» икяесинде исе, шу эки сыныф-нынъ бири-бириле къатий тутушкъаныны ве фукъарелер байларны «котерип ерге ургъаныны» буюк бедий истидатнен косъ-тере.

Икяеде сюжет оларакъ дервиза байра-мы алынган. Дervизалар Кърымнынъ багъларында-багъчаларында, ашлыкъ тар-лаларында берекет джыйылган сонъ, аджайип кузь мевсиминде кечириле ве эр вакъыт нешэли буюк тантанагъа чеви-риле эди. Дervизадаки миллий куреш ярышларында дёрт-беш яшындаки огъ-ланчыкълардан башлап, яшлары та элли-ге-алтымышкъа эткен адамлар иштирак эт-кенлер. Адети узре, бойле ярышларда гъалип кельген кишилер къыйметли мука-фатлар, яни паалы кийимлер, яхут учъ-дёрт яшында бугъа, яхут сыгъыр, яхут

дёрт-беш къоюн ве сонъки куреште енъ-ген энъ батыр курешчи «Дervиза байра-гъыны» къазана эдилер. Дervиза байра-гъы устюнде чешит костюмлер, кольмек-лер, явлукълар, къалпакълар, къумашлар асылы ола эди. Энъ эвель курешкен бала-ларгъа бирер явлукъ бериле эди. Дervиза вакъытында, миллий куреш ярышла-рындан башкъа, ат къошулары да ола, онда аты озгъанлар муим багъышлар ала эдилер. Дervизаларда «Чёнати пармакъ оюны» да ола турган. Веляетнинъ энъ кучълю ве намлы пельванлары куреш мейданына чыккып, бириси чёнати пар-магъыны дигер кишининъкине илиштирип чеке, бу шекиль куреште енъген йигит де мукафат ала турган. Ондан гъайры, бир пудлыкъ ве ондан да агъыр ташны тёпеге атып, оны энъсесинен туткъан, «Бель-таш» атып енъген пельванлар да буюк мука-фатлар алыр эдилер.

Шимдики къартлар эскиде олган дер-визаларны бизлерге, йигирми бешер яшындаки къырджыманларгъа икяе эткен-де, халкъымыз агъыр эмек, къараманане бедений арекетлер мешгъулиетине авес экенлигине севинемиз. Бу беден, вуджуд мешгъулиетлерини генчлик арасында ке-нишлетмек керек.

О вакъытларда халкъ арасында намы кеткен пельван Рамазан дженк арфесинде «Субхи» кино-залында джианда намлы Шемякин иле куреште гъалебе къазан-ган. Рамазан агъа Ватан дженкинден сонъ чокъ йыллар Бекабад шеэринде яшады.

Дervизалар джемаатта буюк меракъ до-гъура, генчлики беден тербиесине джелп этюве муим тедбир эсап этиле. Дervиза — эмекчи халкънынъ тешеббюси, кучю ве гъайретинен япылган берекет байрамымыз олып, о байрам откери-ген аджайип багъча ичиндеки кебап хане-лер, мейханелер, ашханелер ве тюкялар огюнде мешур салачыкъ чалгъыджылары сымарышнен энъ муътебер тюркюлерни сёйлеп чалалар. Куреш мейданында исе

бирлешкен дөрт-беш чалгъы такъымы сабадан-акъшамгъа къадар «Куреш авасы»ны уфюртелер. Дервиза — саде эалининъ байрамы, лякин бу байрамгъа Кърымнынъ чешит кошелеринден бейлер-мырзалар ве оларнынъ фодулы огулчыкълары да тыгъыз атларына минип келерек, халкъкъа корюнмек ичюн, къошуда ат чапалар... бундан ишлери уймаса, дераль аякъкъапларыны чыкъарып: «бу къара баджакъларгъа бир акъыл къояйым!» деерек, беллерине къушакъ байлап, курешке чыкъалар. Ама кимерде олар ичюн бу фындыкъ да къатты олып чыкъа.

Умэр Ипчининъ икяесинде курешнинъ бутюн къаиделерине риает этильген. Лякин икяени чокъ узатмайып, эсерге къоюлгъан гъает къыска ве мантыкъий толукълукънен ифаде этильмеси ичюн эдип дервизаларда олып кечкен базы адиселерни аселет бутюн джиддийлигинен тасвир эте. Шунунъ ичюн икяеде балаларнынъки дегиле, ялынъыз буюклернинъ куреши косътериле.

Икяе шойле башлай: «Артыкъ куреш буюди...» дедилер. Он алты пара койнинъ энъ адакълы, энъ намлы курешчилери алкъанынъ ог сафына чыкъып, кимиси чёкелеп, кимиси багъдаш къурып, кимиси де тиз чёкюп къаршы-къаршыгъа ер алдылар».

Курешке топлангъан джемаат ве курешчилер икяенинъ башында эки якъкъа болюнелер: «Юкъары якъ койлер» ве «ашагъы якъ койлер». Бу болюнюв-адий адисе олмагъаныны, бир кередин сездесек де, икяени окъуп, маънасына далгъан сайын ачыкъ ве айдын анъламагъа башлаймыз. Энъ намлы курешчилер «юкъары якъ»нынъ койлеринден. Олар кимлер? Чолакъ Нафе ве Джан-Али мырза кибилери, яни бай такъымлары... «та, Николай вақытындан белли курешчилердир».

«Ашагъы якъ»та «пек намлы курешчилер» ёкъ. Ондан сонъра ашагъы якътаки курешчилернинъ адларына дикъкъат этинъиз: «Гъарип Бекир», «Къара Мемет» ве дигерлер.

Бойле этип, куреш майданына чыкъкъан курешчилер ичтимай джезттен эки сынлыкъа, яни фукъарелерге ве зенгинлерге болюнелер. Ама икяе дикъкъатнен тедкъикъ этильгенде, терендже сакълы ичтимай табакъа инджеликлери тёпеге чыкъалар. Койлюлер эки якъкъа болюнгенлеринден де гъайры, бир къач къысымларгъа даа айырылгъанларыны коремиз. Чолакъ Нафени алайыкъ. О, зенгин табакъадан, лякин зенгинлернинъ насыл союздан? Дерейлик, яни феодализм табакъасына менсюп. Эм бу ерде Умэр Ипчининъ бедий усталыгъына дикъкъат этейик. О, Чолакъ Нафенинъ къиаметини, вуджудыны тасвирленгенде, феодализм къурумына кучлю чокъмар эндице. «Сол эли билектен къыскаджа, башы ве кевдеси дөрт коше келе, козьлери бакъанынъкине бенъзей.»

Джан-Али мырза образына кельгенде, онынъ янъы догъгъан буржуа векили экенини анълаймыз. Умэр Ипчи бу образны вуджудча зайыф ве гъайры табий этип косътере.

Бурада меракълы бир адисени къайд этмек лязим. Умэр Ипчи икяеде Чолакъ Нафе иле Джан-Али мырза «койдешлер»

экенини, яни «бир табакъагъа» (варлыларгъа) менсюп олгъанларыны айта. Бунъа бакъмадан, олар «кимерде озъараларында бири-бирлерининъ гъыртлакъларына япышалар» дей муэллиф. Демек, бириси (Чолакъ Нафе, яни дерейлик) акиметни къолдан къачырмакъ истемей, экинджи (Джан-Али мырза, яни буржуалар) кучонинъ вира арткъаныны сезип, джемиеттеки акиметни озъ къолларына кечирмек истейлер. «Айтылгъанына коре, Джан-Али мырза Чолакъны йыкъа экен...»

Икяеде фукъаре табакълары да чешит къатлардан ибарет: Къара Мемет асырлар бою зиетленип, тюрюл зулумларгъа къатланып кельген фукъаре койлюлер векили, Чомай — балтаджылар, яни эснафлар табакъасындан. Муэллиф оларнынъ суретлерини яраткъанда, бус-бутюн башкъа боялар къуллана. Зенгин табакъа векиллери «зайыф ве дешетли» олгъаны алда, фукъаре ве эснафлар ёрулмаз «муляим чырайлы», «кулерюзлю» акъайлар. Оларнынъ куреш вақытында козьлериндеки тебессюмлер нафиле дегиле, чюнки олар озъ акълылыгъына ве кучлюлигине артыкъ инанып башлайлар.

Эдип окъуйдыжыны куреш сейирине азырлагъан вақытында, сёз сырасы, Къара Мемет акъкъында къыска бир ривает де айтып ташлай. Бу риваетни дикъкъатлы окъусакъ, о, юкъарыда къайд эткен мантыкъ зындырымызынъ бир алкъасы экенинъ энълармыз. Меселе шунда ки, риваетте Къара Мемет дигер бир дервизада курешкенде онъа къаршы оларакъ сохта къоюла. Бу «сохта лек кучлю курешчи» олып, «туткъаныны йыкъа экен». Бунунъ иле берабер икяеде, юкъарыда анъылгъан ичтимай табакъларнен берабер, руханийлер табакъасы да мейдангъа чыкъа. Риваетте Къара Меметнинъ (фукъаре койлюнинъ) сохтанен курешюви ве бу куреш чокъкъа сюрип, адсыз-эсапсыз чеккелешювлерден сонъ, ниает, Къара Мемет гъалиб кельгени пек уста ве табий шекильде косътериле.

Икяедеки ичтимай зыддиетлер тап сонъунда энъ «къара сюекли» Чомай иле энъ «акъ сюекли» Джан-Али мырзанынъ курешкенде чезиле. Бу куреш башлагъанда, «халкъ озюнинъ эки якълы, ашагъы ве юкъары якълы олгъаныны унута... Бири «Чомай йыкъар» дей. дигери «мырза йыкъар» дей. Юкъары якъ фукъарелери Чомай йыкъкъаныны истейлер: «Ойле керек... Чомай мырзаны йыкъмакъ керек» дейлер олар. Лякин бай такъымы: «Мырза йыкъаджакъ! Мырза йыкъсын! Мырза йыкъмалы...» деп исар эте. Бу сонъки джумле ойле табий, къыска, ойле ачыкъ маналы ки, онынъ сынфий маиетини анълатып отурмакъны арткъач иш эсап этем.

Бу куреш дервизада энъ сонъки куреш экенини эр кес дуа. Курешчилернинъ озълери де буну анълайлар. Шунунъ ичюн олар бири-бирлерине девлер киби атылалар. «Мырзанынъ юнлю, этли аякълары къалтырай. О да, Чолакъ Нафе киби, бутюн агъырлыгъыны Чомаининъ устюне ташлай, эли устюне асыла, шай этип, онынъ билеклерини къуветтен тюшюрмек истей. Лякин Чомай къуветтен тюшмей, мырзанынъ бу хианетлигине ачувлана ве мырзанынъ белини даа къавий тута.»

Эдипнинъ икяеде берген изаатына ко-

ре, беш-алты сене эвель Джан-Али мырза бутюн бир кой джемаатыны бир озю кетклеп чыккы экен. О заманлар олсайды, мырза бу кыарабаджаккы озюнинь беллинден туттырмаз эди. Ама олар, о, заманлар кечип кеттилер, шимди Джан-Али мырзагъа, озю киби, бельки, озюнден де кучлю «джарлы табаккы» векилинен курешмек керек ола.

Эдип меселени яхшы анылай, курештеки агыр вазиятти пек догъру аль эте.

«Мырза оныайтыны кетирдим деп, аяккыларыны ерге эйидже тиреди, Чомайны бирден янбашкы аладжаккы олып тартты, лякин Чомай онъа имкян бермеди, мырзанын аягына ыргыагыны сарды, давулнын чалт-чалт чокмарланувы, зурнанын «йыкты, йыкты» деп кыккылдавы ве дервизадаки он алты пара койнын, зенгин такымындан башкыаларнын алгышлары, эль чырпмалары, хошнут давушлары алтында, Джан-Али мырзанын джаврыны алып ерге урды...» деп яза Умэр Ипчи.

Джан-Али мырза тарафында пармаккынен сайыладжаккы кыада, бир кыач бай ве мырза олсалар, Чомайнын аркысында юз ве биньлернен фукъаре койлюлер «кыара сюеклилер» туралар. Шунинь ичюн, Джан-Али мырза, йыккылганына ачувланып, куреш кыаиделерини бозып, Чомайнын богъазына япышаджаккы ва-

кыытта, «бутюн дервиза аяккы кыалкы, он алты пара кой мырзанын бу ишине кедерлене, джумлеси юмруккыларыны сыккып ортагъа атылалар... Эгер Джеббар акъай (дервиза агъасы—И. К.) етишип кельмеген олса, Джан-Али мырзанын алы фена оладжаккы эди. Оны яхшыджа тепелейджек, бельки де, таптап эзеджек эдилер».

Бир заманларда Умэр Ипчининь эдебиет оджасы олгъан — кыазан татарларынын буюк эдипи Алимджан Ибраимов Кырымда яшагъан вакытта У. Ипчи иле сыккы-сыккы корюшкенлер. Шу корюшювлеринин биринде Алимджан Ибраимов Умэр Ипчининь «Куреш» икяеси аккында шу сёзлерни айткыан эди: «Икяени пек бе-гендим. Сиз, халккыныннын турмушына кирип кыалгъан куреш мевзусыны алсаньыз да, бу мевзуда девиримиз ичюн характерли буюк ичтимай меселени аль эткенсиньиз. Аккыкатен, аныаневий куреш меселеси «аккы сюеклер» иле «кыара сюеклер» арасындаки сынфий курешке чевирилген». («Ленин байрагъы» газетасы, 1977, март 17).

Умэр Ипчи халккымызнын тарихыны, аятыны ве инкыляптан эвельки вазиятини яхшы бильген, айны заманда, улу революцион арекетлерде халккыны юксек гъаелерининь эдасына чагъыргъан буюк эдип шаир эди.

Шаирнинъ догъзанына 75 йыл толувы мунасебети иле

Шамиль Алядин

КЪЫЗЫЛ ЧАБАКЪ

Кунешнинъ батыда, зумрют чёль четинде, кызарып къонаяткъан маалине кызыл чабакъ дениле. Къонып, энди орталыкъ къаранлыкъланаяткъан вакъытка кызыл чабакъ къавушты дейлер. — Бу меним сёзлерим дегиль. Мен оларны чокъ йыллар эвельси тесадюфен элиме тюшкен, арап арифлери иле басылы, эски китапнынъ орта саифелеринде окъудым. Орта саифелеринде дейим... чюнки башындаки ве сонъундаки кягытлары йыртылып алынган, сонъки ярым саифесинде эки сатырлыкъ чынъ къалган эди.

Кызыл чабакъ къавушыр, оттай болып,
Пенджеренье барарман чоттай болып!

Кимнинъ китабы? Не вакъыт язылган! Билип оламадым. Окъудым... Эшреф Шемъи-заде иле олган корюшювлерим ве араретли къонушмаларымыз хатириме кельди, кедрлендим. Ичимде бир шей узюлип кеткен киби олды. Токъта! О корюшювлер, о къонушмалар не вакъыт олган эди! Дёрт йыл эвельсими!

Чёлликте, денъиз саилинде догъган-оськен шаир манъа озъ аятындан мукъаддес адиселерни икяе эткен эди. О, балалыгында, акъшамлары ялыгъа чыккып, уфукътаки гульгюлли кызыл чабакъ renkлерине чокъ вакъытлар козь этип тура ве, козь этип турганда, къальбининъ теренликлеринден гуя хош инъильтилер ишите экен. Озю ойле деген эди. Эбет! Хош инъильтилер! Шаир саде койлерде, куль-тёпе эвлерде яратылган къабаджа ибарели, акъыллы чынъларны ве джырларны чокъ динълегенини, озъ аятыны о, чынъларсыз, о, кызыл чабакъсыз асылда тасавур этип оламайджагыны айткан эди.

Эшреф Шемъи-заде ялыныз кызыл чабакъны дегиль, ёкъ, ялыныз кызыл чабакъны дегиль, шефакъны да... яни саарьде уфукътан кунъ догъувыны да сейир этюв иле аяттан мемнун адам эди. Акъшам уфукънынъ кызарувы, саба уфукънынъ агъарувы онынъ поэзиясына юксек нефислик багъышлагъан.

1927 сенеси муаллим Умер Сами Багъчасарайда мени леленкагъа отуртып, Симферопольге алып кельди. Леленка Девлет драма театри огюнде токътады. Биз ичери кирдик, фойеде меним огюмде Яъя Байрашевский пейда олды.

— Конференциягъа кельдинъми! — деди манъа.

— Эбет, оджам! — дедим мен.

Байрашевскийнинъ чехреси ифтихардан айдынланды. Хош кулюмсиреди. Дёрт йыл эвельси о, Махульдюрде меним рус тили оджам эди. Шимди Маариф халкъ комиссарлыгында ишлей. Бизге мандат ве акъча бердилер. Темаша залына догърулдыкъ. Иымшакъ креслолар узеринде къара ве къумрал къалпакълы адамлар отуралар. Устьлеринде янъ утюленген костюмлер, галстуклер.

Умер Сами мени оддеки сыраларнынъ бирине отуртты.

Электрик чанъ къакъылды. Зал адамгъа толды. Сонъра перде ачылды. Президиумдаки адамларнынъ базыларыны тандым. Базыларыны — ёкъ.

Юксек бойлу киши, башында юфкъа тери къалпакъ, зилифлери беяз, янъы элифбанынъ шаркъ халкълары ичюн эмиети хусусында маруза япты. Сонъра тюрлю республикалардан келген векиллер минберге чыккып, араретли нуткълар сёйледиле, меджлис иштиракчилерини хайырладылар.

Эртеси куню конференция койлюлер эжининъ темаша залында дезам этти.

Тенефюс маалинде мен, устю кѡпавлы, кениш балконгѡа чыктым. Балкондаки адамлар арасында бизим койлю Зеккие Чапчакчыны эслемиз. Экимиз селямлаштык. Зеккие мени Амди Алимге ве Эшреф Шемѡи-задеге такѡдим этти. Амди кѡырмазы чехрели, толуге кевдели. Манѡлайы устюндеки сачлары сйиреклешип башлаган. Озю сагълам, дюльбер йигит. Аякларында мот туфлялар, устюнде болджа, мавы блузка. Элимни кѡатты этип сыкты. Озю Фотсала коюнден экенини, меним эки ай эвельси «Яш кѡуввет»те басылган ильки шиirimни окѡугъаныны, сѡз сырасы, айтты.

Эшреф назик чехрели, тюзгюн кѡняфетли эди. Устюнде кѡара костюм, кѡара галстук, безз кольмек. Амдиге нисбетен бойдан, гѡалиба, текѡран кѡалкѡымджа.

Мен бинанын экинджи кѡатында, Салгѡыр сокѡагындаки кѡалдырым устюне чыкып турган ири балконда бу эки шаир иле таныш олган вакѡтымда Шемѡи-заде «Козѡ айдын» журналынын муаррири эди. Шу йылы онын ѡратыджылыкѡ фаалиети юксек seviеге котерильди, матбуатта бир йыл ичинде алты ширии дердж этильди. Эписи эдебий тенкѡиднин ѡксек кѡыйметини алды. Шаирнин эдебият алеминде итибары котерильди. Этрафында онын ширилерине табындыжы муим сималар пейда олды. Эр ерде шаирнин эсерлери окѡулды. Эр ерде макталды. Институт кѡызлары шаирге ашык олдылар, севги мектюплери яздылар, сык-сык телефон чектилер. Поэзия аталары шаирни корѡгенде, онѡа кѡалпак чыкѡардылар. Бир йыл ичинде Шемѡи-заде Кѡрым поэзиясынын seviилиси деп танылды. Ве, бизлер, яш шаирлер, Шемѡи-задин ѡмеслекдашлары, онын ширилеринин эсерлери олдык. Шаирни буюгимиз деп бильдик.

Бойледже, мен, он беш яшында бала, энѡи элифба конференциясына кельгенде, Шемѡи-заде иле таныш олдым.

Бир йылдан сонѡра Симферопольге окѡумагѡа кельдим. Шемѡи-заде Кѡрымда ѡкъ эди. Москвагѡа кеткен. Анда Зеккие Чапчакчыгѡа эвледи, дедилер. Эшреф бизим койлеримизни ойле тафсилатлы бильгеннин seviепчиси Зеккие ханым экенини о вакѡытта аныладым. Зеккие Чапчакчы Совет акимieti кельген ильки девирде халкѡымызнын энѡи земаневий, энѡи бильгили ве медений кѡызларындан бири эди. Ал-азырда сагъ-селямет, Москвада аят сюрмекте.

Эдебиятта янѡи ад пейда олувыны эр вакѡыт эдебияткѡа янѡи яздыжы кельди, деп эсап этмек мумкюн дегиль. Муэллѡиф, эдебияткѡа кельмек, онѡа кирмек ичюн, эсеринде акѡыллы ве тазе фикир айтмак керек. Матбуатымызнын эски саифелерини кѡарыштырган вакѡытызда чокѡ эдебий адларгѡа раст келемиз: олар эдебияткѡа кельген яздыжылар. Лякин эдебиятта кѡалдылармы! Медениетимизде кѡайсылары, не кѡадар хызмет эттилер! Кѡайсылары хатирде кѡалды! Совет акимieti девиринде ана тилимизде тюрлю жанрларда, муим мыкѡдарда эдебий эсерлер язылды ве дердж этильди. Эсерлернин эскериси — ширилер эди. Шиир, несирге нисбетен, колемдже уфакѡ, окѡумасы онѡайты ве нисбетен аз вакѡыт талап эте, лякин оларны, ширилерни, бизде не кѡадар адам окѡуды! Яздыжыларнын озьлери (эписи дегиль), яхут бир вакѡытларда эдебий эсерлер язувнен мешгѡул олып, сонѡра бу иштен вазгечкен адамлар, яхут сабык тиль ве эдебият оджалары... Иште, бизим поэзиямызны окѡуйджылар булар олды. Мен, поэзиямызны, дейим. Несир эсерлеримизнин такѡдири де тыпкы ойле. Татар нефис эдебиятны ничюн окѡумай! Яхут ничюн аз окѡуй! Барсын, бунын биринджи себеби, базы адамлар беллегени киби, татар тилиндеки эдебий эсерлернин seviесинин алчакѡылыгы олсун. Барсын, ойле олсун! Лякин бизде бедий seviеси юксекче эсерлер де ѡкъ дегиль. Мен шимди эсерлеримиз акѡкында сѡз юрюткенде, оларгѡа улус эдебияты seviеси нокѡтаи назарындан кѡыймет кесем. Оларны, бизим эдебий эсерлеримизни, кѡайсы татар инженерни, кѡайсы тракторджы, кѡайсы эким, кѡайсы чиленгир, кѡайсы экскаваторджы башындан-сонѡунадже окѡуп чыкты! Ве не ерлеринде заифлыкѡ корѡди де, окѡувдан вазгечти! Эсерини не ерини кучѡлю таныды! Кѡайсы эсерини! Кѡайсы адам! Кѡайда о, адам! Бойле окѡуйджылар, биринджи, рухий дембеллик, экинджи, эдебий эсерлеримизнин меджалсызлыгы нетиджесинде асыл олалар. Фарз этейик, бу адамлар озѡ тилимизни, озѡ эдебиятымызны бегенмейлер. О, себептен, татар тилиндеки китаплары окѡумайлар, яхут да аз окѡулар. Ойле олганда, рус тилиндеки эдебий эсерлерни окѡу-сынлар. Теэссюф, бизим кѡардаш оларны да окѡумай, яхут аз окѡуй.

Бираз кери замангѡа кѡайтайык. 1926 сенеси матбуатта Эшреф Шемѡи-задин «Ленинге» адлы ширии дердж этильди. Бунын иле шаир эдебияткѡа кельди дие исап этильди. Кельди ве эдебиятта кѡалды. Шиирнин озюне дикѡнат этиниз.

Керме кѡаш, кичкене, сыдыргѡы козьлер,
Ачык баш, муляйим, кулегеч козьлер.
Конѡмезни конѡдирген, джылмайган агъыз,
Коп корьген, коп бильген, маналы бакъыш.

Сындырдын дунѡяны, сарсып темелин,
Тындырдын джадыны, узюп эмелин.
Туттырдын тизгинни ишчи кѡолуна,
Откиздин джарлардан, урьлюк ѡлуна.

Партиян косьтерген ѡлундан кете,
Халкѡынѡ озюндай реберлик эте.
Сав болуп муѡаддес дюрбенѡе барсам,
Кѡав болуп, дюрбенѡе чакѡмакѡа янсам.

Ал мейдан боюнда йырымны айтсам,
Шай сейран эткен сонъ, юртыма къайтсам,
Янъы йыр тизгенде курсюнмез эдим,
Ольсем де, къалсам да, окюнмез эдим.

«Шиирлер ве поэмалар», 1978 с, саифе 8.

Эшреф Шемьи-заде татар эдебиятына бир бу эсер иле келип, озюнинъ юксек истидады ве бедий усталыгынен халкъ арасында буюк итибар къазанды. О, девирде озюнден олдыкча юксек ве теджрибели шаирлерни тааджиппендирди, олар Шемьи-заде акъкъында тюшюнип, бир фикирге кельгендже, шаирнинъ «Пек арув бола», «Дуярлармы», «Гедже денъиз кенарында», «Джырларым», «Шайлы кыызгъа», «Саба», «Маневр» эсерлери пейда олдылар. О, вакъытларда «Илери» журналында Джавтобели, Джаманакълы, Амди Алим, Амет Девлетшаевтен башкъа шаирлернинъ эсерлери даа корюмген эди. Энди оларгъа Шемьи-заде де къошулды. Бу — бизнинъ Джавтобелиден тѳреген несильнинъ, эпимизнинъ даа пек яш, янъ тал тура башлагъан девиримиз эди. Шемьи-заденинъ озю де бизим несильден эсап этильгени алда, бизим киби, «Янъы дунья» ве «Яш къуувет» газеталары идарелерининъ къапыларына ве диварларына шыкъланып, урбасыны тифтиклеп юрьмей, догърудан-догъру «Илери» журналына кельди, эдебий хызметни андан башлады. Ойле-бойле де дегиль, пишкен-тюшкен эсеринен. Меселе, эльбетте, тек эсернинъ басылып чыккынында дегиль. Бу онынъ ильки шири олып, о, девирде мына санъа шаирим деген уйкен несиль векиллерининъ чокъусынынъ эсерлеринден устюн эди.

Шаир шимди аятга ѳкѳ. Онынъ вефатындан сонъра юреклеримизде къалгъан яныкъ аля тазе. О себептен, бугунъ шаир акъкъында янъы ве битик фикир айтмакъ гъает кучъ. О ишни япмакъ ичюн эппи вакъыт кечмек керек ки, шаирнинъ аятыны ве яратыджылыгыны тафсиллятлы суретте тедкъикъ этмеге имкъан олсун. Шемьи-заде юксек бильгиле, юксек медениетли, айны заманда, озъ шереефини ве иззетини къорчаламагъа икътидарлы шахс эди. О, дигер буюк язиджылар киби, омюри боюнда эдебиятымызнынъ юксек менфааты иле яшады, ама адамларны бильги, медениет ве истидат итибары иле бири-биринден фаркъ этмеге де бильди.

Мен Шемьи-заде иле ярым асыр сыкъый мунасебетлерде булундым. Нефис эдебиятымызнынъ кечмиши ве келеджеги хусусында экимиз муим мушааделерде булундыкъ. Къонушмаларымыз эксери алларда котеринги истекле башлап, хош нетиджелер иле битти, кимерде исе, экимиз де алевленип кетип, лакъырдымыз даргъынлыкънен болюнип къалгъан вакъытлар да хатиримде.

Шемьи-заденинъ, юксек истидатлы шаир оларакъ, меним язиджылар тешкилятындаки хызметим ве шахсий яратыджылыкъ ишлерим иле меракълануви бир вакъытларда мени пек севиндире эди, шунинъ ичюн оны Озбекстан язиджылары тешкилятынынъ реберлигине такъдим эттим, яратыджылыгы акъкъында гузелъ фикирлер сѳйледим. Тюрлю эдебий советлерге аза олмасыны тевсие эттим, сиясий-ичтимаий аяткъа фааль къошулмасыны мунасиб коръдим. Онынъ эдебият ве санъат нешриятында татар эдебияты ишлерине алынмасыны риджа эттим ве риджам эда этильмесине наиль олдым. Бу вазифеде о чокъ вакъытлар ишледи. Язиджылар тешкилятында Шемьи-задеге юксек урьмет косьтерильди. Реберлик онъа тюрлю вазифелер авале этти, Эшреф оларны музафакъиетле ерине кетирди. Реберлик ондан мемнун къалды. Реберлик Эшрефтен мемнун къалгъаны ичюн мен ифтихар эттим. Шемьи-заденинъ яхшы чалышкъанындан хошнут олдым, чюнки экимиз бир топракынынъ адамларымыз.

Эшрефтинъ бу фаалиети арамыздаки якъынлыкънынъ къавийлешмесине себеп олды. О, бизим звни сыкъ-сыкъ зиярет этти. Нетиджеде экимизнинъ арамызда яратыджылыкъ хусусындаки къонушмаларда ачыкълыкъ, самимият кенишледи. Ачыкълыкъ, адалет, самимият... бу инсанда гъает гузелъ къабилиет.

Сокъакътаки фенер чокътан
Козюни юмгъан.
Шеър чым-чырт, саат эки,
Орталыкъ тынгъан.

Тек узакътан, де джошып,
Де тынып нефеси,
Талгъын-талгъын ишитиле
Кларнет сеси.

«Учма бульбуль, къонма, бульбуль,
Кираз далына.
Яшлыгъымны бермез эдим
Дюнья малына».

Гедже, кларнетнинъ асретли, аджыныкълы эзилери алтында, шаир тесирлене, юкъусы къача... озюнинъ чѳлликте, татар коюнде кечкен омюрини буюк бедият ве юксек дуйгъу иле хатырлай. Кечмишни бойле терен нефислик иле хатырламакъ къолай иш дегиль. Бунынъ эмиети буюк. «Яшлыгъымнен корюшюв» эсери — акъыкый поэзия.

Онынъ сонъки китабынынъ санфелерини къарыштыргъанда козюмизге «Дерекъой кызы», «Кем коръме», «Окъумагъа кеттик биз» киби шиирлери ипишелер. Оларнынъ асларында узакъ йыллар турсалар да, озълери окъуйджы ичюн янъы эсерлер. «Окъумагъа кеттик биз» шииринде йигирминджи йылларда, мутеассип

омюрни терк этип, илим ве фен огренмеге кеткен муькем ирадели койлю татар кызынынь джесаретли иши аджаип нефислик иле тасвир этильген. «Окьюмагъа кеттик биз» юксек беднетли ве романтикалы эсер.

Эшреф Шемьи-заде 1908 сенеси Евпатория шеэринде, озюнинь ибаресиндже, халкъ оджасы аилесинде догъды, рушдиеде, сонъра Симферопольдеки партия мектебинде таъсил корьди, койде окьюв эви мудире (избач), «Козь айдын» журналында редактор олып чалышты. Москва кинематография институтынынь сценарий шубесини битирген сонъ Крым девлет нешриятында эдебият болуги мудире олды. Улу Ватан дженки йылларында Ферганада «Коммуна» газетасы идаресинде месуль секретарь, дженктен сонъра Ташкентте эдебият ве саныат нешриятында хызмет этти.

Шаирнинь терджимеи алыны бир кьач сатыр иле накъиль эттим. Акъикъатта, Шемьи-заденинь аяты гъает узун ве тюрлю ичтимай вакъмаларнен зенгин.

Шемьи-заде кимерде эдебиятымыз мухитында сезильген базы адалетсизликлерге, яни истидат, яратыджылыкъ джестинден бош шаирлернинь поэзиямызда юксек дауш котергенлерине пек ынджына тургъан. Озюнинь бу мукъаддес дуйгуларыны шаир шу ашагъыдаки эсеринде ачыкъ ифаде эткен.

Инсан омюри гъает кыска,
Лякин пек мушеррефли.
Бу ёлны тек саф виджданман
Кече бильмек шерефли.

Кимерси пек кьолай кечип
Фелякетнинь чемберинден,
Сахта шурет, итибарман
Кеф чатса да, бугунь де.
Меним ойле шахсларман,
Фальш ёлларман ишим ёкъ,
Манъа кемлик япкъангъа да,
Ич гъарезим, тишим ёкъ.

Оларнынь бир бильгенлери,
Эр адымда, эр иште,
Адамына коре олмакъ,
Я иблис, я фериште,

Тек мен сагъда, зарар, зиян
Этмесинлер ишиме.
Ольген сонъ да тиймесинлер
Табуттаки наъшиме.
Тек кулькюмен аят кульмей,
Козьяш ёлдаш болмаса,
Кузь гоньджеси яшав корьмей,
Яз гуллере солмаса.

Бу кьанунгъа кьаршы чыкьар
Конъюнтурджи джумранлар.
Джемааты сокьур болса,
Бир козюни кьымгъанлар.

«Шиирлер ве поэмалар», саифе 117—118.

Мен шаирни анылайым ве ынджынувыны акълы эсап этем. Шемьи-заде, эдебиятта элли эки йыллыкъ фаалиети вакъытында нешир этильген китапларына бакъып эсапласакъ, тахминен, отуз алты шиир, кьыркъ эки секизлик, дёрт поэма язгъаныны коремиз. Лякин шаир буларны язып, сонъундан ишсиз отурмады. Омюрининь ахырынадже эсерлерини тюзетювнен мешгуль олды. Мен онынь 1926—1941 сенелеринде язылгъан ве о, вакъытларда матбуатта басылгъан эсерлерини шимди текрар козьден кечирем, арада муим фаркъ барлыгыны корем. Шаир сонъки китабыны неширге азырлагъан вакъытында, онъа кирген бутюн эсерлерни джиддий суретте тюзеткен. Атыта китапларында дженктен сонъ пейда олгъан «Чёльде яз акъшамы», «Къыш келе», «Арзы кызынынь сачлары», «Гендже», «Ляле», «Кемкорьме», «Дерекой кызы» шиирлери де сонъундан джиддий редактирленильген. Бази эсерлери, меселя, «Тотай кызгъа», «Москва — Симферополь», «Он джыл» киби шиирлерини муэллиф китапка асыл да кирсетмеген. Эльбетте, сонъки китапка кирмегенлерге шаирнинь яратыджылыгъындан бутюнлей тюшип кьалгъан эсерлер деп бакъмакъ мумкюн дегиль.

Элли эки йыл ве отуз алты шиир, кьыркъ эки секизлик, дёрт поэма. Бу чокъмы-азмы! Эльбетте, чокъ дегиль. Ама шаирнинь истидадыны, иш усулыны, озь-озюне талапкярлыгыны назар итибаргъа алсакъ, бу эсерлернинь дюньягъа келюви кьолайлыкънен олмагъаныны аныламакъ мумкюн.

Азмы чий сёз материалы сарф этиле,
Бир атешли, бир келишик сёзге болуп.
Азмы гедже юкьламадан кечириле,
Эй, севгили шиирлерим, сизге болуп!

«Шиирлер ве поэмалар», с. 88.

Совет девир поэзиямызны яраткычларнының ве инкишаф эттириджиелериниң тешеббюсчиси Зиядин Джавтобели олды. Лякин Джавтобели яратыджылыгынын тегири алтында догъган, оськен шаирлер, дженктен эвель, истидат ве бильги джезтинден, тюрю севиелерде эдилер. О, себептен, Джавтобелиниң озю ве артындан кельген Эшреф Шемъи-заде, Осман Амит, Амди Алим, Фетта Аким, Махсуд Сулейман, Таир Усеин, Решид Мурад, Азам Амет, Зинабадин Келям, Юнус Темиркыя, Амет Девлетшаев, Джаваире Меджитова, Джемиль Кендже, Энвер Селямет нефислик, гъавийлик, стиль джезтиден тюрю севиели эсерлер яраттылар. Башкы тюрю олмасы да мумкюн дегиль эди.

Поэзиямызны 1926-дан 1978 сенесине къадарки девирини козьден кечирген вакътымызда, бу девир ичинде яратылган назм эсерлер арасында Эшреф Шемъи-задениңкилери, мундеридже ве бедиег итибариле, муим юксекликте булунганларыны коремиз. Буның себеплери неде! Биринджи себеби — эсерлериниң халкъ яратыджылыгы рухунда язылувында. Экинджиси — эсерлериниң халкъ тилинен, халкъ ибарелеринен къурулувында. Учюнджиси — эсерлериниң мундериджелериниң саделигинде. Эбет, анджакъ, саделигинде.

Бир бакъышта шаирниң эсерлери чешит ольчулерде къурулган киби корюнселер де, дикъкъатле окъулганда, оларда даима халкъ яратыджылыгы шекилине мейиль берильгени сезиле. Эшрефиниң шиирлериниң тили саде эмекчи адамларны тили. Оның эсерлеринде халкъ яратыджылыгы тертиби яхшы сакъланылган. Шаир эсерлериндеки мевзу ве мундериджениң денъишювинен багълы оларакъ, шиирлериниң шекиллерини де енъилештирмеге гъайрет эте, лякин яратыджылыгындаки эсас принципи — саделик олгъанындан, шиирлери кене халкъ яратыджылыгы усулында кевделенип чыкълар. Меселя, «Окъумагъа кеттик биз» ве «Яшлыгъымнен корюшюв» эсерлери, анъанели шиир шекили бозулып, енъи шекильде язылган кибилер, атыта шаир «Окъумагъа кеттик биз» эсериниң астында: «кирпичики» макъамынен йырламакъ мумкюн деп яза да, шиир мысраларында халкъ яратыджылыгы ифадеси сакъланып къалган.

Шаир «Яшлыгъымнен корюшюв» поэмасында халкъ ибарелеринден усталыкънен файдаланып, земане шиир язув имкяныны айдын-ачыкъ косътере бильген. Эсерде сёзлер саде, халкъ ибарелери, везин ве шекиль енъи тертипте язылмагъа тырышылган. Эшрефиниң анъанели ольчули сатырларына алышкъан окъуйджынының тили, бельки, мында везин ольчюсине илишип, токътала биле. Токъталса да, сонъра кене кочип кетеджегине шубе ёкъ. Шиирниң озю къысмен халкъ иджады, къысмен енъи усул имкяналарындан файдаланып язылган. Эр бир сёз озь ерине къоюлган, эр бир джумле озь вазифесини догъру ве вакътында эда этмекте. Оның шиирлеринде арткъач сёз ёкъ. Керчек, къафиелер эксериетле эски шекилли къафиелер, лякин олар халкъ ичюн таныш, айтылмасы, окъулмасы къолай сёзлер. Шиирлерниң сатырларында янълыш язылган, яхуд янълыш къулланылган, яхуд мысраның везинине сыгъмай, болунып къалган сёзлер ёкъ дегиль, ама азлар.

Мен фикиримни текрарлайым: Шемъи-задениң шиирлерини дигер шаирлериниң эсерлеринден фаркълы эткен, юксек seviеге чыкъарган хусусиет — оның яратыджылыгынын халкъчанлыгъыдыр. Бу — оның эсерлериниң биринджи ве энъ муим къабилиети.

Шаир озь эсерлериниң лаякъатыны, устюнлигини биле ве бильгенини сездирувден чекинмей эди.

Мен, Лида, ич тегине туруп оламам,
Шииримнен халкъ къальбине киралмасам.
Озь-озюме шаир ады берип оламам,
Шииримде халкъ арзусы коралмасам.

Лякин даа шаирлериниң къадемлери
Инсан дуйгъу, ислеринден артта къала.
Аля бугунь чокъ языджы ильамыны
Тек трактор давушындан алып чала.

Аля бугунь чокъ шаирлер тююрелер
Техникагъа саип олув лозунгына.
Акъшам яза, саба: бас! — деп кетирелер,
Бурун къапап махсулынының сасыгына.

Даа бир чокъ шаирлерниң шарманкасы
Конкрет бир вакъиадан эзги алмай.
Даа пек чокъ языджынының къафа тасы
Домналарны доминодан айыралмай.

Базылары Гималайда ат ойната,
«Мен шаирмен, мен Кырымда токътамам», деп.
«Пушкиндайын, йиллар бою роман язып,
Сырма сачлы Онегинни макътамам», деп.

«Шиирлер, поэмалар», санфе 88, 93.

Эдебий эсер хусусында сёз ачылганда, Шемъи-заде, адети узре, эсерниң тилине зияде эмиег бере турган. Бу догъру, чюнки эдебий эсерниң темели — гузель тиль. Лякин ялыныз тиль дегиль. Кырымда совет акимieti девиринде учь дефа имля конференциялары олды. Бу конференциялар эдебий тилимизни зенгилешти-

рюв ве меденилештирюв акъкъында, айны заманда, эдебий тилимиз Кърымнынъ тюрлю районларында, койлеринде догъган, тек о ерлерде къулланылган, лякин эдебий тилимизге кирюв укъукъыны къазанып оламаган тюрлю диалектлерден темизленильмек кереклиги акъкъында къарарлар чыкъарды ве ильмий-медений хызмет хадимлеринден бу къарарларгъа таби олмакъны талап этти. Тиль конференциялары область партия комитетининъ ве умумиттифахъ Фенлер Академиясынынъ реберлиги алтында ве догърудан-догъру иштираки иле кечирильди ки, оларнынъ къарарларыны ич кимсе лагъу эткени ёкъ. Биз о къарарларны омюрге кечирмек борджлымыз. Ойле экен, базы муневверлеримиз тиль фондымызгъа кирмеген ве кирмеге акъкъы олмаган маалий диалектлерни инадие къулланганларынынъ ве буныньле атыта гъурурланмакъ истегенлерининъ манасы неде, аджеба!

Дженктен сонъ онынъ эсерлеринде диалектлер эхсилди. Мен юкъарыда шаирнинъ эсерлери халкъ тилинде язылганыны къайд эттим. Ве эсерлерининъ беднетче юксек seviеде экенлигининъ себеплеринден биринджисини бунда коръдим. Эсерлерининъ беднетче юксек seviели олувыны — оларнынъ халкъчанлыгында, саделигинде коръдим, ама маалий диалектлернен язылувында коръмедим. Халкъ тили — асылар девамьында, эмек процесслеринен багълы оларакъ, дигер акъын халкъларнынъ тиллери иле къаршылыкълы алякъалар нетиджесинде догъа ве яшай. Эдебий тиль исе ильмий ве ичтимайи нокътаи назардан ишленильген, амелиятта чельтенип, сынавлардан кечип шекиллген тиль. Биз эдебий тильни къорчаламакъ, даа зияде меденилештирмек ве инкишаф эттирмек керекмиз. Бизим халкъымызынынъ тили дженктен эвель дженюп ве шималь ёлакъларына болуне эди, чюнки халкъымыз дагълыкъ ве чёллик районларда яшай эди. Шимди халкъымыз бутюнлей бир джогърафий нокътада аят сюре. Бизим тилимизде энди дженюп шивеси, шималь шивеси деген шей ёкъ. Эдебиятымыз, ильмий конференциялар тани эткени киби, екаяне эдебий тильнен яшамакъ керек.

Шаирнинъ «Алиме» поэмасында, Улу Ватан дженки йылларында Керчь районьында Джермайкъашыкъ коюнде татар къызы Алиме Абденнанованынъ реберлиги алтында немсе-фашист арбий кучьлерине къаршы, совет арбий командалыгы, совет девлети файдасына джесуране ишлер якъан гизли тешкилятынъ фаалиети юксек гъаевий ве бедий усталыкънен тасвир этильген. Алиме Абденнанованынъ совет халкъыны фашизм эсаретинден къуртарув огърундаки улу хызметлери Ватанымызынынъ тарихында алтын арифлернен язылдыр. Окъуйджы бу муим эсер ичюн Эшреф Шемь-задеден миннетдар. Мезкур поэма шаирнинъ яратыджылыгында энъ муим ве къыйметли эсерлерининъ бирисидир.

Шимди 1982 сенеси мартнынъ йигirmi едис, джумаэртеси куню. Эвде маса устюнде кягъыт, къалем булуна. Евтушенконынъ китабы ята. Ширлерни дегиль. Ширлер акъкъында фикирлери. «Истидат — тесадуфий муджизе дегиль...» Китапнынъ ады ойле. Оны былытыр окъугъан эдим, ичинде къайдларым олмакъ керек. Биринджи саифесинде Евгений Александровичнинъ сурети. Башында языкъ сантырач кепка, астындан осюк зилифлери чыкъып туралар. Биджагы устюнден кольмегининъ узун уджлы якъасы. Аджайп шаир. Онынъ поэзия акъкъында фикирлери гъает гъузель. Эр саифеде къара, йымшакъ къарындашнен къайдлар якъаным. Оларны окъуп бакъам.

«Яш шаирлер менден: адам акъикый шаир олмакъ ичюн насыл къабилиетлерге саип олмакъ керек! — деп сорайлар. — Менимдже, ойле къабилиетлер беш тюрлю ола билелер, — дей шаир.

Биринджиси — виджданынъ олмакъ керек, лякин шаир олмакъ ичюн бу — етерлик дегиль.

Экинджиси — акъыллы олмакъ керексинь, лякин шаир олмакъ ичюн бу — къафи дегиль.

Учюнджиси — джесюр олмакъ керексинь, лякин шаир олмакъ ичюн бу аз.

Дёрдинджиси — ялынъыз озюньнинъ шиирлерининъ дегиль, башкъаларнынъкини де севмек керексинь, лякин шаир олмакъ ичюн бу — етерлик дегиль.

Бешинджиси — озюнь шиирни яхшы язмакъ керексинь, лякин юкъарыда айтып кечтигим къабилиетлер олмаса, шаир олмакъ ичюн бу да къафи дегиль».

Евтушенко... буюк ве зевкълы шаир. Бир зенаатнынъ саиби олмакъ истесен, о зенаатны яхшы менимсе. Менимсен оламаса, о зенаатны ташла, беджерип оладжакъ ишинъе кеч. Салтыков-Щедрин деген: «Шаир! Эгер сен аятны анълав истидадындан бутюн кучюньни сыкъып чыкъарган ве эписини энди сарф этип битирген олсань, меним сёзюме кир... дюньда миллионларнен адамлар бар ки, омюрлеринде бир сатыр язы язганлары ёкъ, ама яшайлар... ницюн сен де олар киби япмайсын!»

Евтушенко бу китабында совет поэзиясынынъ юксек вазифелери хусусында аджайп фикирлер сёйлей.

«Кимер адамлар: Мен окъумагъа севем... лякин шиирге авеслигим ёкъ, дейлер. Бу анълыш фикир, — дей Евтушенко, — шиир севмеген адам несир эсерни де керек киби севиپ оламаз, чюнки адамларны поэзия саесинде тербиелев, бу умумен, оларгъа эдебият арзусы ашлав демек. Мен озюм, аятымда мени поэзиягъа севги рухунда тербиелеген адамларгъа, энди кеч олса да, керек аджимде олмаса да, эр алда, тешекюрлер билъдирир эдим. Мен зенааткяр шаир олып чыкмагъан олсам биле, эшбир, куньлеримнинъ сонъуна къадар поэзиянынъ окъуйджысы олып къалыр эдим», — дей Евгений Александрович.

Эшреф Шемь-заде буюк шаир. Бизде башкъа шаирлер де бар. Олар, эльбетте, «Днепрельстаньны», «Алиме»ни ве «Койге мектюп»ни язмадылар. Язып оламадылар. Ойле олса да, озьлерини кучюк языджылар эсап этип оламайлар.

Озьлери хусусында чокъ тюшюнелер, ама «Днепрельстан»нынъ муэллифини, ничюн-дир, сийрек аңалар. Бу буюк акъсызлыкъ. Шемьи-задени унутмагъа акъкъымыз ёкъ.

Кимер терджиманлар: юксеъ бедиемли шиирлерни башкъа тильге терджиме этмек кучъ ола, дейлер. Итимал, ойледир. Шемьи-заденинъ эсерлери рус тилинде санки нешир олунмады. 1936 сенеси Ленинграддан Борис Брик ве Москвадан Арсений Тарковский келип, Крым шаирлерини рус тилине терджиме эткен ве «Крым шаирлери» адлы джыйынтыкъ чыкъаргъан, о, китапкъа Шемьи-заденинъ де бир къач шири кирген эди. Башкъа эсерлери рус тилине гъалиба терджиме этильмедиле. Не себептен? Шемьи-заденинъ шиирлери, эсас итибары иле, тасвирий, лирикый эсерлер. Оларны башкъа халкънынъ земане поэзиясы тилине терджиме этмек, къыйын олур деп тюшюнильдими? Бизим миллий республикалардаки языджылар эсерлерининъ рус тилинде чыкъувыны буюк шерейф эсап этелер. Бу пек догъру. Шиирде табият тасвирийнъ чокълугъы, адам акъкъында фельсефий мушаадеперини азлыгъы — эсерини мундеридже итибариле зайыфлыгъындан деялет. Сёз келими, шаирнинъ «Пек арув бола», «Акъшам деньиз ялысында», «Шайлы къызгъа», «Годже», «Саба», «Маневр» ве бунъа бенъзер дигер тасвирий шиирлерини рус тилине, татар тилиндеки киби, там суретте терджиме этмек кучъ олур. Эшрефини шиирлери специфик халкъ тили ибарелери иле язылгъан. Оларда токълал, яньлыш, ерсиз сёзлер ёкъ. О шиирлерни рус тилине догъру терджиме этмек къолай иш дегиль. Шаирнинъ эсерлерининъ рус тилинде пек аз чыкъувынынъ себеби бельки бунынъле багълы олгъандыр.

Шаир «Козъ айдын» журналынынъ муаррири, девлет нешриянда бедий эдебият болюгининъ мудири ве Крым языджылары бирлигининъ месул секретары олды. О вакъытларда языджылар тешкилятында яратыджылыкъ джестинден пишкин эдилер, шаирлер чокъ эди.

1934 сенеси Шемьи-заде умумиттифакъ языджылары биринджи съездининъ делегаты олды. 1935 сенеси Максим Горький озюнинъ Теселли адлы дачасында Крым языджыларыны къабул эткенде, Ильяс Тархан, Умер Ипчи, Ыргъат Къадыр, Абдулла Дерменджи иле берабер Эшреф Шемьи-заде де булунды. Шемьи-заде Горький иле олгъан унутылмаз корюшюви акъкъында дженктен сонъра Ташкентте, меним риджама бинаэн, Эдебиятчылар эвинде чыкъышта булунды. Горькийнинъ бизим языджыларнен субети хусусында икяеси динълейиджилерде гъает хош тезсурат къалдырды.

Шаир татар поэзиясына «Ленинге» шири иле кельди, лякин о, Ленин ве ленинизм мевзуларына сонъундан даа чокъ дефалар мураджаат этти, бу акъта муваффакиетли эсерлер яратты, ойледже, озюнинъ Коммунист партиясы ве Ленин гъаелерине садыхлыгъыны косътерди. Улу Ватан дженкинден сонъра язгъан «Бизлернен эп биргесинъ» [1956], «Ильич акъикъаты» [1958], «Ленин байрагъы» [1961] шиирлери ленинизмнинъ аяткъа тадбыкъ олувына итъаф этильген эди. Онынъ «Омюр ве яратыджылыкъ» ве «Халкъ хызметинде» адлы публицистик китаплары, поэзиямызынынъ муим меселелерини тедкъикъ ишлери акъкъындаки эмегининъ нетиджесидир.

Эшреф Шемьи-заде акъкъында илериде, шубесиз, чокъ ве яхшы тедкъикый эсерлер языладжакъ ве хайриетли фикирлер айтыладжакъ. Мен бу къайдпарымны, ниаат, битирмек ве ахырында нокъта къоймакъ ниетинде эдим, Шемьи-заденинъ эльязмалары арасында козьлериме онынъ даа ич бир ерде дердж этильмеген яньы эсерлери чалынды... Олар шаирнинъ «Сонъки сатырлары...», юреклеримизни кедрелендириджи сонъки нидалары эди.

ТАЛИЙИМ

Талийиме ич сёзюм ёкъ,
Омрюм зая отьмедиле.
Курешлерде аян олды
Яшайышнынъ манасы.

Акъикъаткъа иманымны
Къальбимден ёкъ этмедим,
Не душманнынъ джебир-зулмы,
Не «достларнынъ» джаласы.

Шаир, кендиси иле узун омюр кечирген рефикъасы, белли инкъиляпчы Али Баданинскийнинъ къызы, Саиде Баданинскаягъа язып къалдыргъан ширинде шойле эеджанлы сатырларны окъудым.

САИДЕГЕ

Сени, йылдызым, ильки корьген эдим,
О узакъ, мутлу осьмюр чагъымда.
Тельсиз саз киби, тильсиз гедженинъ
Козъ-козьни корьмез къаранлыгъында.

Ана ненниси, бульбуль нагъмеси,
Далгъа океси киби эр саба,
Сеэр елидай талгъындан эсип.
Гонъюми охшап келесинъ манъа.

Сенелер отъти, авды экиндим,
Кене де ачыкъ манъа къуджагъынъ.
Сенмен севинип, сенмен окюндим,
Сенмен сѣнеджек илъхам оджагъым.

ЮРЕГИМЕ

Чарень олса, токътамай тур, тепрен бир къач йыл даа,
Там анамнынъ къарыныны эшип алгъан юрегим!
Кучътен къалып токътасанъ да, ич де опыкем ёкъ санъа,
Чюнки сен де, меним киби, лек ипрандынъ, юрегим!

Бу дѣртлик сонъки олса керек... эльвида!

Эшреф. 1978 сенеси февраль 7, Москва

ИЛЬХАМ ПЕРИМ

Кель, сен, музам, илъхам перим, корюн манъа бир даа,
Огъулларым, Саидеммен, кель, ишит сонъ сѣзюмни!
Сонъ нефесте сувукъ эджель тери тѣкеяткъанда,
Сыйпап сувукъ манъапайымны, юмдыр нурсыз козюмни!

Москванынъ февраль айы. Ёллар толун инсангъа,
Торгъайчыкълар, балачыкълар чувулдаша азбарда.
Эр бир ерде омюр къайнай, кулькю къайнай,
Меним исе, энди дуям, бир аягъым мезарда.

Тюшюмдеми, эсимдеми, яхшы фаркъ эталмайым,
Беденимни сарып алгъан, агърылардан, эскери.
Къулагъымны йурта манъа сонъ межан къазаяткъан
Мезарджынынъ къолундаки къазма, курек сеслери.

1978 с. февраль 25. Москва.

Эдебияткъа буюк истидат саибининъ кепюви муим вакъиа эсап этильгени киби, онынъ аяттан кетюви де халкъ медениетинде, ери ишгъаль этильмез гъаип, деп билине. Эдебият — бир къуруджылыкъ мейданы дегиль ки, бир уста ишке чыкъмагъанда, онынъ еринде дигер уста ишлесин. Эдебиятта усталар бири-бирининъ ерини дѣнъиштирип оламайлар, чюнки эр-бир буюк языджынынъ яратыджылыгъы айрыджа къабилиетлернен къыйметли. Эшреф Шемъи-заде буюк уста, буюк истидат эди. Ифтихарымыз эди. Ойле олып яшайджакъ.

1982 с.

Эсас догърулыш

Советлер Бирлиги Коммунист партиясынынъ XXVI съездинде, совет халкъынынъ сонъки йылларда эльде эткен мувафакъиетлерине партиявий кыймет кесильди, келеджекнинъ инкишаф ёллары косътерильди. Халкъымызнынъ маддий ве маневий сааларда эльде эткен къазанчлары мемлекетимизде эдебият ве санъатнынъ инкишафына аит меселелерни де джиддий ве семерели аль этмеге имкъян берди. Партия-мызнынъ съездинде эдебият ве санъат хусусындаки фикир ве мулазалар бедий яратыджылыккъа хас партиявийликни янъы юксек басамакъкъа котерди.

Кечкен йыллар зарфында эдебият ве санъат халкъынынъ маневий дюнъясыны зентинлештиривде, социалистик ахлакъ принциплерини пекитивде, тарихны терен анылавда вакъияларгъа догъру кыймет кесювде ве келеджекни ис эте билювде муим мувафакъиетлерни эльде этти.

Эдебиятнынъ бутюн жанрлары боюнджа джиддий эсерлер яратылды. Янъы романлар, повестлер язылды. Бу эсерлерде совет адамлары аятынынъ тюрлю джезтле-ри этрафлыджа тасвирленильди. Эвельде земане мевзусындаки роман денильгенде, эсасен памукъчылар аятыны акс этиджи романлар козьде тутула эди. Шимди эде-биятта романларымызнынъ мевзусы муим дереджеде кенишледи. Оларда аят проб-лемалары буюк колемде къойылмакъта, памукъчылар иле бир сырада къуруджылар-нынъ, геологларнынъ, зиялыларнынъ ве дигерлернинъ аятлары да толусынен тасвир-лениле. Позиямыз янъы гъавий ве бедий юксекликлерни запт этмекте. Шаирлеримиз совет адамынынъ ички алемини тасвирлевде текрарланымлаз ёллар тапа, эсер-леринде аятнынъ чешит джезтлерини, козьге чалымлаз кошелерини, муреккеп нохъ-таларыны усталыкънен тасвир этелер. Драматургиядаки янъы араштырувлар да дикъкъаткъа лайыкътыр. Кинодраматургия янъы юкселикке котерильди.

Советлер Бирлиги Коммунист партиясынынъ XXVI съезди минберинден эдебият ве санъат меселелери хусусында сёйленильген муим меселелерден бири революцион аныанелерни тасвирлев меселеси олды. Бу табий ал, эльбетте. Чюнки, революцион аныанелер эсасында бутюн несиллер тербиеленелер. Шаир ве языджыларымызнынъ партиявий позициялары бу мевзудаки эсерлеринде козьге айдын корюле.

Бу саада Озбекстан языджылары да муим ишлер яптылар. Олар Хамза Хаким-заде Ниязий, Садреддин Айний, Айбек аныанелерини девам эттиререк, XX асыр баш-ындаки революцион уянувны косътериджи эсерлер яратты ве яратмакъталар. Эде-биятымызда Владимир Ильич Лениннинъ образыны этрафлыджа акс эттиривге буюк эмиет берильгени корюне. Даийнинъ сёнмез къияфетини тасвир этиджи эсерлер вира чокълашмакъталар. Айры эсерлерде, эпизодик парчаларда революцион демократлар-нынъ, сёз келими, буюк революционер Фрунзенинъ, Куйбышевнинъ образлары реаль акс эттирилмекте, республикада янъы аят ичюн курешкен Акмал Икрамов, Фай-зулла Ходжаев, Ёлдаш Ахунбаев ве башкъаларнынъ образлары колемли суретте яратылгъан. Буны аныламакъ ичюн Кямиль Яшин, Ёлдаш Шамшаров, Аскъад Мухтар, Саид Ахмад, Черкез-Али, Юсуф Болат, Джемиль Сейдамет ве башкъа музллифлер-нинъ эсерлерини хатырламакъ кяфи. Кечкен йыллар ичинде эдиплеримизнинъ эсер-леринде адий ишчилер арекетинден та революцион гъаелерини омюрге кецирили-вине къадар олгъан девирлер айдын-ачыкъ тасвир этильди. Кямиль Яшиннинъ «Хамза» романында янъы къурум ичюн алынып барылгъан куреш левхалары яратыл-ды. Хамид Гъуламнынъ «Эбедийлик» романында республикада аксинкъиябчылар-нынъ битириливинде чекистлернинъ ролю тафсилатлы косътерильди.

Эсли-башлы эдип Назир Сафаровнынъ «Кок гудурдиси» романында басмачлар-гъа къолтуткъан унсурларнынъ емирилиов джеръяны психологик планда, янъы дже-зтлернен косътериле. Роман сынфий уянувны тасвирлейиджи адетий эсерлерден му-им дередже фаркълы. Эсерининъ меркезинде, Айбекнинъ «Мукъаддес къан» рома-нындаки киби, ыргъатлыкътан инкъиябчылыкъ дереджесине котерильген эмекдар образы турмайып, сынфий уянув меселеси башкъа усулнен аль этиле. Эсер къарама-ны Хатамбек Айбекнинъ «Мукъаддес къан» романындаки Ёлчининъ башкъа бир ко-рюниши дегил. О, Ёлчиге ёл косътергенлерден. Эсерни окъугъанындан сонъ, Ёлчи санки Хатамнынъ аятыны, онынъ ишини девам эткен киби дуясын. Даа догърусы, Ёлчи янъы девирде, революцион ситуация пишкинленген девирде догъа, осе ве, бой-ледже, революциягъа келип ете. Хатамбек кечалмагъан ёлларны басып оте ве мы-радкъа ете.

Революцион аныанелерни акс эттиривде шаир Мухаммад Алининъ «Эбедий дюнъя» ширий романы айрыджа ер тута. Кямиль Яшин эсерининъ сёзбашында, ро-маннынъ базы хусусиетлери акъкъында шойле яза: «Эбедий дюнъя» Совет Озбекс-танынынъ тешкиль олынувына багъышланылгъан эсер. Халкънынъ къуванчы ве кеде-

рини болюшув эдебиятнын эсас ольчюси эсап этиле. Бунъа ниет этильген алда яратылган бу эсерде озыбек халкы кечип, кельген инкылябий ёл учь ири нокъта—1898 сенесиндеки Андижан исъяны, 1916 сенесиндеки Джизакъ исъяны, 1917 сенеси Ташкентте гъалебе къазанган Улу Октябрь инкылябий вастасынен косътериле, биринджи оларакъ бу учь нокътанынъ бири-бирине алякъасы талиль олуна».

Тарихий эсерлерде бир дегиль, бир къач керелер тильге алынган бу учь тарихий девир вакъиаларыны ширий роман шекилинде баян этмек къолай иш дегиль, эльбетте. Бу мунасебет иле шаир эппи къыйынлыкъларны енъмеге меджбур олгъаны дуола. Лякин яратыджылыкъ кемалатына саип шаир бу вазифени мувафакъиетнен эда эткен.

Революцион аныанелерни акс эттиривде языджылар чешит иджадий ёлларнен озьлерининъ шеревли борджларыны эда этелер. Языджи Джуманияз Шарипов 50-нджи сенелернинъ сонъунда язып башлагъан «Хорезм» романынынъ сонъки китабыны дердж эттирди. Роман рус тилине чевирилип, Москвада басылып чыкъты. Колеmdже буюк бу романда Хорезм ханлыгы девиринде эмекдарларнынъ илим ве маарифке, улу рус халкы иле якъынлашувгъа ынтылгъанларыны, ишчилер, койюлер ве зиялылар арасында революцион уянув аляметлерининъ догъувы, Хива ханы истисмарджылыгъынынъ йыкылувы тафсилатлы, революциянынъ гъалип келюви ве бу улъкеде совет къурумынынъ гъалебеси, ондан сонъра янъы аят ичюн алынып барылгъан курешлер акс эттириле. Джуманияз Шарипов архив материалларындан ве вакъиаларнынъ шаатларынынъ малюматларындан кениш суретте файдалана. Бу себептен о тасвирлеген вакъиа ве адиселер аят акъикъатына якъынлыгъынен муимдир. Романнынъ бу хусусиетлери онынъ базы бедий зайыфлыкъларынынъ устюни орте. Йыллар, асыллар кечер, Джуманияз Шарипов тасвир эткен вакъиалар, адиселер, о тасвирлеген шахслар эдебият вастасынен яратылган тарих вариети, революцион аныанелернинъ буюк абидеси оларакъ къалыр ве ондан фен ве санъат адамлары къийметли материал сыфатында файдаланырлар. «Хорезм» романынынъ муим дже-этлеринден бири будыр.

Малюм ки, Кямиль Яшиннинъ «Инкыляб танъы» драмасы революцион уянув мевзусына итъаф этильген. Онда озюнинъ сынфий даиресинден юксекке котерилерек, революцион хызметке авушкъан, сонърадан Туркстанда совет къурумыны пекитювде фааль иштирак эткен Файзулла Ходжаевнинъ симасы яратыла. Кямиль Яшин бу образны муим ве ичтимай конфликт эсасында ярата.

Сонъки йылларда озыбек эдебиятында, Аскъад Мухтарнынъ «Бухаранынъ тар аралыкълары» повести саесинде, Бухарда «Инкыляб танъы» мевзусына текрар мураджаат этильди. Повесть меркезине яш Файзулла къойылган. Аскъад Мухтар несрий эсерге хас ёлларнен, дюньяны кезип, чешит халкъларнынъ аятыны тенъештирюв имкянына саип олган яш Файзулланынъ анында козьге корюномез эволюцион инкишафлар тефсилатыны тасвирлей. Эдип бу усулнен Файзулланынъ аятында сонъра пейда оладжакъ революцион рухлы денимлерни исбат эте. Бойлеликле, Аскъад Мухтарнынъ «Бухаранынъ тар аралыкълары» повести санки «Инкыляб танъы»нынъ лирико-психологик башлангъычы киби корюне. Догъру, повесте языджи кимерде аятнынъ уфакъ-тюфек ишлерини тасвирлевге зияде уруна. Лякин Аскъад Мухтар бу эсеринде буюк бир шахснынъ табиятында сонърадан пейда оладжакъ арекетлерни косьтерювен, озюне хас бедий ве ичтимай фикирни айта билген.

Бу ерде сонъки вакъытларда яратылган бир эсерни даа хатырламакъ истейим. Бу—языджи Мирмухсиннинъ Афгъанстан революциясы акъкъындаки «Фереджели къадын» повести. Керчек, эсер баз ашыкъчанлыкънен язылган, ондаки базы левхалар аят акъикъатына пек уйгъун кельмейлер. Лякин повесть бутюн рухы иле къомшу мемлекет—Афгъанстанда гъалебе къазанган революцион денишмелерге ярдым эте, окъуйдыжыгъа о ердеки сиясий куреш, икътисадий дёном, рухий юксекликлерден баас эте. Шу нокътай назардан повесть огюне къойылган вазифени эда эткен деп саймакъ мумкюн.

Нетидже шу ки, эдебиятымызда революция арфесиндеки, революция йылларындаки вакъиаларгъа догъру къиймет кесиле ве бу усул иле янъы къурумнынъ догъувы ве пекинюви ёллары окъуйдыжыларнынъ анына кениш еткизильмекте. Эдиплеримиз ве шаирлеримиз, бойледже, халкъ анына революцион ве интернационализм рухыны синъдирмектелер. «Кок гудурдиси», «Хорезм», «Бухаранынъ тар аралыкълары» эсерлери бунъа мисаль ола билелер.

Партиямызынъ XXVI съезди эдип ве шаирлеримизнинъ земане мевзуда алып бараяткъан ишлерини къызгын алда такъдирледи. Эвелик вакъытларда заманевийлик—эдебиятнынъ къальби, оны арекетке кетириджи юректир, деген сёзлер сыкъ эшитиле эди. Шимди бу сёзлер чокъ аныылмаса да, оларсыз эдебиятнынъ инкишафы токътая биледжегини эр кес биле. КПСС-нинъ XXVI съездинде бу фикир текрар тасдыкланылды. Акъикъатен де эдебиятымызынъ эсасыны земане мевзулы эсерлер тешкиль этмеге борджлу. Бойле фикирде тургъан эдебият озь заманына исарлы хызмет эте билир!

Партиямызынъ XXVI съездинде эдебияткъа ве санъаткъа буюк къиймет кесильди. Эдебиятнынъ аятнен багъы муим дереджеде къавийлешкени текрар къайд олунды. Эбет, эсерлерде козьге чарпкъан эскиклерни тенкъид этюв, эйи джеэтлерни косьтерюв эдебий тенкъиднинъ эсас вазифесидир. Бу себептен социалистик реализм усулы языджи ве санъаткярларымызынъ аяткъа даа зияде фааль мунасебетте булувуыны, онынъ кечмиши, бугуни, келеджеги, акъкъында озюнинъ джиддий фикирини, откъюр сёзини айтмасыны талап эте. Бу социалистик эдебиятнынъ рухуна, онынъ партиявийлик принципине хас хусусиеттир.

Бу талаплар нокътаи назарындан янашкъанда, эдиплеримиз ве шайрлеримиз, осксек суръатле илерилемекте олгъан аятымызнынъ яны-яны джезтлерини айдын-латувгъа аркет эткенлерини коремиз.

Эдебий эсерде меселени рузхий таълиль эр вакъыттакисинден зияде кучьленди. Замандашларымызнынъ табиятлары, олардаки зиддиетлер иле берабер кениш, терен суретте тасвирленилмекте. Мусбет къараманни тасвирлевде схематизмден узакъла-ша, олар аятий джержада косътерилелер.

Сонъки вакъытларда язиджыларымыз аят чизгилерини акс эттириджи бир чокъ образлар ве типлер яраттылар. Тенкъидчилеримиз бу акъта баягы фикирлер сэйле-дилер. Бу типлернинъ базилары Шараф Рашидовнынъ «Гъалиппер» ве «Борандан къу-ветли» дилогиясындаки ве Аскъад Мухтарнынъ «Гуя туфанларда тынчлыкъ бар» по-вестиндеки романтик рухлы ве улу ишлерни беджериджи образлардыр. Базилары Октав Усмановнынъ «Сув айланчыгъы» романындаки аят къыйынлыкъларыны, огюн-деки седлерни енъерек, макъсадына ирген, бу джезтлери иле яшларымызгъа нумю-не ола биледжек къавий ирадели, озюне, озь ишине, партиягъа ишангъан типлердир. Адиль Якубовнынъ «Видждан» романында аятнынъ тюз ёлундан юксекликке котери-лип, халкъ ичюн, джемиет ичюн буюк ишлер япкъан, лякин бу ёлда белли бир янълышылыкларгъа ёл берген, кескин зиддиетли шахслар косътерилген. Уткир Ха-шимовнынъ «Нур бар ки, колге бар» романындаки аяткъа тенкъидий козьнен бакъ-къан, ондаки чешит уйгъунсызлыкларгъа къаршы курешке азыр, бу ёлнен джемиет-нинъ тераккыятына ярдым этмеге берген образлар да бу джумле-дендир.

Шириетте де илери догъру муим аркет корюне. Эвельде олгъаны киби Уй-гъун, Зульфия, Рамз Бабаджан, Шукрулло, Решид Мурад киби шайрлеримиз ватан-дашлыкъ хусусында эсерлер яраттылар. Назм эсерлерде де, неси эсерлерде олгъа-ны киби, аятнынъ муреккеп джезтлери, онынъ мусбет ве менфий адиселери колемли суретте акс эттирилади. Айры шайрлеримизнинъ шиир джыйынтыкълары Москва нешриятларында нешир олундылар. Бу шииретимизнинъ юкселишини бельгилей-джи делильдир.

Озбекстан эдебияты тек меарет, аят вакъияларыны психологик планда терен акс эттиров джезтлери иле дегиль де, меселелерни къаврап алуw колем джезтинден, буюк джогърафий кенишликери джезтинден де оьсти, пишкнлешти. Дагъ юксек-ликлеринде гидростанция къуруджыларнынъ аяты Мирмухсиннинъ «Чаткъал къапла-ны» эсери мундериджесини тешкиль этти. Язиджи, ондан башкъа, Сурхандаръя памукъчыларынынъ аятына мураджаат этип, «Тамырлар ве япракълар» адлы роман язды. Ибрахим Рахим Русининъ къаратопракъ эсап этильмеген улъкесине ярдымгъа баргъан озбек адамлары акъкъында «Акъибет» романыны язды. Сагдулла Карам-атовнынъ геологлар аятына багъышлангъан «Алтын кюм» романыны окъуйджылар сыджакъ къабул этилер. Рахмат Файзий «Дженаби Инсан» романынынъ девамыны язмакъта. Татар язиджылары Юсуф Болат, Решид Мурад, Черкез-Али ве дигерлер яны муим эсерлер узеринде чалышмакъталар.

Керчек, Мирмухсиннинъ «Тамырлар ве япракълар», Ибрахим Рахимнинъ «Акъи-бет» романларында сюжетининъ даркъакълыгъы, аятны схематик тасвирлев, базы де-таллерни янълыкъ акс эттиров, аят вакъиялары ичине комюлюв, тасвир ерине беян этюв ёлунен вакъияларнынъ тафсиллятына къапылуw киби нукъсанларгъа расткелине. Бу ал мезкюр романларнынъ бедий джезттен белли дереджеде зайыфлыгъындан делалеттир.

Бугунъки озбек совет эдебиятымызнынъ инкишафына назар ташлагъан вакъы-тымызда муим бир меселе келип чыкъа. Мусбет къараман меселеси. Умумитифакъ эдебиятында олгъаны киби, бизим эдебиятымызда да мусбет къараманнынъ фаалие-ти баягы кенишледи, теренлешти, мукеммелленди. Эвеллерде къалыпкъа къойыл-гъан, тар, схематик образларны яратувдан вазгечильди. «Буюк ишлерни япыджы», джансыз джесаретке бенъзеген образлар шимди окъуйджыны меракъландырмай. Тек меракъландырмай дегиль де, онда менфий мунасебет догъура.

Шимди окъуйджыны аят проблемалары огюнде «Девлет план идаресини тер-летиджи» характерлер меракъландыра. Китапны окъугъан тек Госплан дегиль, айны заманда памукъчы да, ишчи де, профессор да бу къараманларнынъ ишинен меракъ-лансынлар.

Бугунъки мусбет къараман аят меселелери узеринде терен муляазалар япы-джы, онъа озюнинъ фааль мунасебетини бильдириджи шахс олмалы.

Эркин Вахидовнынъ «Арслан ойнатыджы» шиирини эр кес севип окъуй. Бу шиир истисмар алемине хас, Горькийджесине айткъанда, «Сары иблиснинъ къулы» эсап этильген ахлякъсызлыкънынъ устюни айры бир шекильде ачып косътере.

Орман «падишасы»—арслан оны ойнатыджынынъ къулы. Огретиджининъ элин-де къамчи. О, арслангъа сёзюни кечире биле. Лякин бу адамнынъ озю козьге ко-рюнмез зынджырларнен багълы къул, онынъ сёз кечирювини теминлейиджи — шор-баджынынъ къулы. Эгер о арсланнынъ озь эмирине бойсындырмаса, козьге корюнмез зынджырлар оны даа зияде сыкъалар. Бу — капитализм алемининъ къануны.

Абдулла Арипов сонъки вакъытларда ахлякъ меселелерине даир «Учюнджи адам», «Шаир ве ильхам», «Риджа» киби олдыкъча кениш мундериджели шиирлер язды. Муэллиннинъ «Шаир ве ильхам» шиيري ошекчилерининъ ве пакъылджыларнынъ устюни ачып ташлауда бир силе хызметни кореджек эсердир.

Бакъыныз: ильхам периси, эйи ниетле, къанатларыны кяинат нурларынен бе-зеп, бойнына йылдызлардан инджилер такъып, юрегини дуйгъуларнен толдырып, шайрининъ озюне догъру ёл тута. Лякин тезессюф ки, оны тенха бир кошеде ошекчи

беклей. О, адети узре, шаирни энъ алчакъ адам сырасына къоя, шаирге адалгъан инджилерни, зийнетлерни ильхам перисинден тартып ала.

Ильхам бинъ бир тюшюнджелернен, кедерлернен кене шаирге кете. Ама ёл-къапыда оны пактылджы беклеп тура. О да адетиндже токъал таягынен ильхам-нынъ назик къанатларыны котеклей, юзюне балчыкъ якъа.

Эбет, газеталарда, журналларда бойле ошекчилер ве пактылджылар акъкында хаберлер басыла. Лякин бойле тесирли, кемалатлы эсерни тек истидатлы шаир яза биле.

Тыпкыы шойле фикирлерни Аман Матджан башкъа, яни язиджыларгъа мураджаат шекильде изъар эте. О, бутюн аламге мешур ошекчилерни бирер-бирер сайып чыкъа. Иште, Хисравгъа Фархадны якъаламагъа ярдым эткен Ясуман къартий. Ана, дуйгъулардаки зиддиетни кескинлетип, озю четке чекилип тургъан Яго. Мына, инсан-лар башына белялар кетирип, бутюн бир несильни шашмалаткъан Мефистофель. Ана, Атабек ве Кумушнинъ козяшларыны акъызып, озюни акълы эсап эткен къошмаджы.

Шаир дегени киби, бойле шахслар бельки аздырлар, бельки олар козге де чарпмайдыр, бельки биз, озюмизни акълы эсап этип, оларгъа асыл да эмиет бермей-дирмиз... эбет! Биз, озюмизни акълы эсап этип, оларгъа эмиет бермеймиз. Кимерде: «акъикъат эгилер, лякин сынмаз», деп де ташлаймыз. Ама акъикъатнынъ бир кере эгилюви нидже-нидже саф гонъюлли адамларнынъ сагълыгыны, кимерде исе аягы-ны алып кетювине дикъкъат этмеймиз. Бу алда, белли ки, биз онъа шу дакъикъада инанамыз. Ама, о кереккенде, текрар озъ къияфетине кирип, къара ниетлерине ир-мек ичюн курешкенини бильмеймиз.

Меселенинъ сонъ дередже муимлиги себебинден, Абдулла Арипов «Дженнетке ёл» поэмасында ахлякъ меселесини даа кескин суретте къойды ве бу хусуста мукем-мель фикир котерди. Бунунъ ичюн о, поэмада муреккеп сюжет яратты, адамлар арасындаки муреккеп мунасебетлерге мураджаат этти. Поэма, диний эфсане эсасын-да яратылгъан олса да, онда бу кунъдеки ахлякъ меселелери терен таълиль олунa.

Умумен алгъанда, КПССнинъ XXVI съездинден сонъра язиджыларымыз ахлякъ меселелерине акълы оларакъ, муим дикъкъат косьтерип башладылар. 1981 сенеси яш шаир Усман Азимовнынъ «Кунешли алам» серлевхалы поэмасы дердж олунды. Бу эсернинъ сюжети, Абдулла Ариповнынъ поэмасы киби, эфсане эсасында къурулгъан. Ойле олса да, эсерде инсан ахлякъына аит муим фикирлер бар.

Дестандаки шаир кунешни эйбетлей. Шейтангъа зенгинлики арттыругъа къа-пылгъан адамлар виджданларыны сатып, кунешни ёкъ этмек истейлер. Шаирнинъ озю кунешни къуртаруа огърунда къурбан кете — ельге чевириле, къара булутны парча-кесек эте, кунеш озъ нурларыны кене ерге тёке. Дестаннынъ къыскъа мунде-риджеси ойле. Не къадар буюк алидженаплыкъ! Насыл юксек яратыджылыкъ дже-сарети!

Яш шаир Усман Азимов устазы Абдулла Арипов иле ярышлаша. «Дженнетке ёл» эсериндеки аятта даа ич бир шейден хабери олмагъан, омюрини бош-бошына кечирген шаирнинъ акси оларакъ, о, аят ичюн, нур ичюн озюнинъ зенаатындан, дос-тларындан, севгилисинден вазгечип, эбедий ёкъ олгъан шаир образыны ярата. Бой-леликле, бир меселенинъ эки тарафы келип чыкъа. Абдулла Арипов менфий тип яратып, козьде тутулгъан макъсадгъа ирише, Усман Азимов исе мусбет тип яратып, иджаткярнынъ ахлякъы хусусында озюнинъ фикирлерини беян эте. Эки шаирнинъ макъсады да бир ола.

Бойле фикирлерге татар шаирлерининъ эсерлеринде де расткелине. Зиядин Джавтобелининъ, Гъафар Булгъанакълынынъ, Эшреф Шемъи-заденинъ, Решид Мурад-нынъ, Шакир Селимовнынъ, Билял Мамбетнинъ ве дигерлернинъ шиирлеринде ахлякъ мевзусына кениш ёл бериле, оларда эйилик — азамат хызмет этилип кось-териле.

Юкъарыда ифаде этильген фикирлерден шойле екюн чыкъармакъ мумкюн ки, сонъки йыллардаки эдебиятымызнынъ теракъкъиятыны, базы расткелинген чий эсер-лер дегиль де, аятнынъ кескин, муреккеп меселелерини партиявий нокътаи назардан тасвирлеген эсерлер таин этелер. Эдебиятымыз гъае итибары иле юксек севиели, бедий джезтинден мукеммель эсерлер иле зенгинлешмекте. Партиянынъ йигирми ал-тынджы съездинде айтылгъаны киби: «Янъы далгъа гурьделенмекте. Биз эдебияттаки бу далгъа иле гъурурланамыз. Социалистик реализм эдебияты ильмий эсасларынынъ кеттикче пишкинлешювинде, онынъ эсас ёлу — партиявийлик принципи даа да юк-секке котерильмекте.

Азатлык ичюн курушкенлер

Орта Асия халкларынын басмачыларга кяршы куруши бир чок эдебий эсерлерде акс эттирильди. Оларнын эсерисини отузунджи йилларда шу вакъаларнын иштиракчилери тарафидан язылган хатырлавлар, очерклер, икяелер тешиль этелер. Озбекстанда яшаган рус язиджылары С. Бородин, Г. Брянцев, А. Листовский, М. Лоскутова, В. Мильчаков, Б. Пармузин, А. Удалов, Б. Челуров ве дигерлер бу мезуны нефис эдебиятта ишлеве муим хызметлер косътердилер. Бу сырада Михаил Иванович Швердиннин яратиджылыгы буюк ер ишгаль этмекте.

Михаил Швердин дамий оларак Озбекстанда яшай. О, Орта Асиянын табият ве сув байлыкларыны огренув экспедициялары эрхянында чок керелер олды, 1920 сенеси янъы азат этильген Бухарага партия ве совет хадимлери делегациясынын азасы, сыфатында барды, Совет Озбекстанында басмачыларга кяршы куруште фааль иштирак этти.

М. Швердиннин эльде эткеч зенгин аятий материаллары эсерлерини эсасыны тешиль эттилер. Онын Туркстанда ветандаш муаребеси акъкъындаки илькинг очеркleri 1921 сенеси держ этильди. Бундан сонъ о, Орта Асияда эски ве янъы аят тарафдарларынын курушини акс эттирген «Санджар батыр», «Къашкыр изинден», «Тельюке чанъы», «Сахрадаки кольгелер», «Еди олюм гунасы», «Учурымны атлап кеч», «Джагарнаутнын арабасы», «Джейхун» киби ири тарихий-революцион романлар яратты.

Басмачылык арекети — истисмарджылар сыныфынын Совет акимиятине, большевиклерге кяршы сынфий курушини корюнишлеринден бири эди. Онын ичтимай темелини помещиклер, капиталистлер, иртиджай руханийлер тешиль эте эдилер. Басмачылык арекетинин ёлбашчылары Орта Асия халкларынын джаиллигинден, диндарлыгындан файдаланып, ильки вакытларда эалинин белли бир къысымыны оз тарафына чекювге наиль олдылар.

М. Швердиннин Озбекстанда басмачылык арекетине кяршы курушни тасвирлеген икяелеринин табий девамы оларак, 1946 сенеси «Санджар батыр» романы догъды. Эдип бу ири тарихий-революцион роман иле озюнин зиетленген, лякин азатлык север Туркстан халкларынын агъыр ве къараманане куруши акъкъында илериде язаджак романлары сериясына ёл ачты.

«Санджар батыр» романында тарихий, тарихынын ильки девирини, янъы азатлыкка чыккан яш республиканын эмеддарлары басмачыларнен, помещик ве руханийлернин оз акимияти огрунда курушинин энъ алчакъ, хиянет шекилине расткелген девирини джанландыра. Яш республиканын бу къалымтылары Орта

Асияны мустемлекеджилик зынджырлары иле багълап алмакъ истеген эджнебий мемлекет империалистлерине ачыкътан-ачыкъ сатылдылар. Эмеддар халкъ Орта Асияда Ленин аскерлеринин пейда олуву акъкъында хаяллана эди.

В. И. Лениннин давети Озбекстан эмеддарларынын басмачыларга ве аксинкхиялпкъа кяршы курушинде буюк ярдым олды. Даветте шойле сёзлер бар эди:

«Аркъадашлар! Къардашлар! Русиеде буюк вакъиялар зуур этмекте!.. Оз мемлекетлерининизини джанаварларыны ве истисмарджыларыны девириниз. Беклеп отурманъыз, топракларынызын асрий баскъындыларыны омузларынызы устюнден котерип атынъыз! Оз эвлеринизини таламарына ёл берменъиз! Оз мемлекетинизде озюниз шорбаджы олмакъ керексинъиз! Оз аятынъизны озюниз истеген киби къурмакъ керексинъиз! Сизинъ бунза акъкъынызы бар, чюнки сизинъ талиинъиз оз элдеринизде...».

Озбек тарихий-революцион романджылыгынын классиги Айбек айткъаны киби, «Санджар батыр» романында: «Озбек халкъынын большевиклер партиясы ёлбашчылыгы алтында улу рус халкъынын къардашча ярдымынен Бухара эмири акимиятине, байларга, помещиклерге ве бутюн аксинкхиялпчыларга кяршы алып барган курушинин тарихы акс эттириле».

1920—1923 сенелери Бухарада олып кечкен вакъияларны М. Швердин терен, аятий материаллар эсасында косътере. Романнын баш къараманы чобан Санджар командир-большевик Кошубанын тесири алтында халкъ иши ичюн курушлер атешинде янъы аятынъ джошкун тешикятчысы, гонъюллилер отрядынын джесюр командири ола.

Романнын баш къараманы Санджарнын рухий дёнъишюви мисалинде язиджы янъы инсан шекилленювини, адий адамлар анынын осювини, янъы омюр ичюн куруште коммунистлернин хызметини косътере. Санджар Орта Асиянын озюне айт Чапаеви ола. Санджар прототиби, сонъундан эдебиятшаслыкка биринджи озбек генералы Сабир Рахимов экени айтылды.

«Санджар батыр» романында тарихий, этнографик ве бедий элементлер буюк мааретнен уйгунлаштырылган ве бирлештирилген. Бу эсер озбек халкъынын бахтлы аят ичюн, социализм ичюн куруши тарихынын айдын саифелеринден бирини тешиль эте. Байлар зиетинин дешетини коръмеген яш несиль ичюн онын тербиевий эмиети гъает буюктир.

М. Швердиннин «Къашкыр изинден» (1951 с.) романында Озбекстандаки басмачылык арекетине кяршы куруш меззусы даа терен ишлениле. Романнын

қъараманлары озълерининь сынфий назарлары итибары иле бири-бирлеринден пек фаркълылар. Халкъ арасындан чыкъкан къызыл командир Н. Сабуров, дехкандаргъа Совет акимиятининь вазифелерини анылаткан веляет партия комитетининь хадими Камалов; озъ Ватанына мефтион шаир Хикмети, душманларгъа нисбетен даима амансыз Юлдаш — ёл косьтериджи инглиз джасусы Сарыбекке, Мадраим ве Ата-Найман байларгъа къаршы къойылалар.

Биринджи романындан фаркълы оларакъ, муэллиф бу эсеринде гъаевий ку reshke зияде эмиет бере, революция душманларынынъ гъаесиз, макъсадсыз адамлар экенини косьтере. Романда Ингильтере империализмининъ баскъындыларгъа, басмачыларгъа ярдымы ачыкъ акс олунa.

Языджынынъ бу эсеринде халкъ кутълелери анынынъ уянувы ве азатлыкъ ку reshининъ къуветленюви нисбетен кениш тасвир этиле. Эгер бу процесс «Санджар батыр» романында яш совет аскери Санджарнынъ ёлбашчылыгъы алтында ку reshкен койлюлер мисалинде косьтерильген олса, «Къашкыыр изинден» романында бу гъае Совет Ордусынынъ арбий экспедицияларына ёл косьтериджилек якъан, бундан сонъ озюнинъ догъмуш коюндеки биринджи кой Советине реис олгъан сабыкъ ыргъат Юлдаш Хайдаровнынъ аяты ве ку reshи мисалинде девам эттириле. Ёл косьтериджининъ къызы, рабфак талабеси Робияхон баба изинден кете. Юлдаш — ёл косьтериджининъ прототиби Озбекстан Меркезий Иджра Комитетининъ биринджи реиси Юлдаш Ахунбабаев олды, джесюр Робияхоннынъ чизгилери исе биринджи озбек къадын языджысы Айдын-дан алынды.

Романынынъ пек чокъ саифелери Орта Асия халкъларынынъ улу рус халкъынен ве мемлекетимизининъ дигер халкъларынен достлыгъынынъ пекинювине багъышлана.

М. Швердиннинъ китабындаки Путилов заводы сабыкъ ишчилери Пономарчук, Балясников, Курсктен кельген ишчи Нагибин, Николай Сабуров ве онынъ досту Иван Аркъадаш киби персонажлар — къызыл аскер кийимли рус ишчилери ве койлюлери, улу рус халкъы векиллеридирлер.

Озълерининъ бутюн къуветлерини ве гъайретини, теджрибесини ве бильгисини пролетариат диктатурасыны пекитюв, озбек коюни советлештирюв ишине, социализм огърунда ку reshке берген Джафар Камалов ве Николай Сабуров киби басмачылыкъ арекетине къаршы ку resh къараманлары, большевик партиясы векиллери, эмекдар кутълелерининъ тешкилятчылары оларакъ косьтерилелер.

Тарихнынъ аракет къувети — халкътыр. М. Швердиннинъ эсери бу фикир иле ашлангъан. «Къашкыыр изинден» романынынъ мусбет къараманлары халкънынъ энъ яхшы чизгилерини озълеринде муджессемлендирген ку reshчилердир. Олар халкъ менфаатларыны къорчалайлар, халкънынъ истеклерини ифаде этелер. Даима халкъ иле бирликте иш корелер. Ариф Данияров, Вали, Самедов, Къамбар ве дигерлер халкъ ичинден осип чыкъкан бойле къараманлардыр.

Джасус Сарыбекни такъип этип кетектъан Николай Сабуровнынъ отрядына койлюлер ярдым этелер. Энъ фукъаре койлюлер «Къошчы» союзларына кирелер, мааллерде Совет органлары тешкиль этелер. Озбекстан эмекдарлары озъ эвлятларыны авесликнен Къызыл Орду сафларына ёллайлар. Олар «Русие халкъларынынъ укъуқлар Декларациясына имза чеккен джиан пролетариатынынъ улу дайиси Владимир Ильич Лениннинъ адыны свги ве ифтихарнен анылаар.

Туркстан джебеси команданы М. В. Фрунзе 1923 сенеси майыс 23-те Фергана джебеси аскерлерине берген эмиринде шойле сёзлер яза: «Душманны арбий джезттен енъмек къыйын дегиль, — биз бунъа алышыкъмыз, — басмачылыкъ душманымыз экенини, онъа къаршы ку reshюв — эмекдар халкънынъ мукъаддес бордъи экенини чокъ миллетли мусульманлыкъка анылатмакъ исе къолай дегиль. Социалистик Ватан сизлерден бу вазифенинъ эдасыны беклейн».

М. Швердин озюнинъ «Къашкыыр изинден» романында о йылларнынъ партиявий ве тарихий документлерине, 1920 сенеси Бутюрнрские Меркезий Иджра Комитетининъ ве РСФСР Халкъ Комиссарлары Советининъ Туркстан комиссиясына ве Туркстанда Ленин гъаелерининъ омюрге кечирюви огърундаки ку reshке ёлбашчылыкъ эткен М. В. Фрунзенинъ ве В. В. Куйбышевнинъ фикирлерине базана.

Муэллиф, вакиалар олып кечкен ерлер акъкында романда конкрет малюмат бере. Къышлакъларнынъ, базарларнынъ, къырларнынъ, чёллерининъ джанлы тасвираты ерли залининъ озюне аит аят шараитини, онынъ психологиясыны ве адетлерини яхшы аныламагъа ярдым эте.

М. Швердин пролетар интернационализми мевзусына хусусий дикийкът косьтере. Онынъ романында озбеклер, руслар, таджиклер, татарлар, туркменлер, украинлер, къыргъызлар къол-къолгъа берип душмангъа къаршы дженклешелер, озълерининъ улу достлыгъыны Советлер огърунда ку reshлерде тёкюльген къанларынен муъкемлендирелер.

«Тёлюке чаны» («Набат») романында (1958 с.) М. Швердин текрар йигирминджи йылларнынъ вакиаларына мураджаат эте, ама бу сефер Озбекстан топрагъында басмачылыкъ арекетине къаршы ку resh мевзусыны нисбетен кениш колемде акс эттире.

1921 сенесининъ кузюнде, рус ишчилерининъ ве Къызыл Орду къысымларынынъ ярдымынен Бухара эмираты девирильгенинден бир йыл кечкен сонъ Бухарагъа, биринджи джиан муаребесинде магълубиетке огърагъан Тюркие ордусынынъ, озъ мемлекетинден къувулгъан сабыкъ вице-генералиссимусы Энвер-паша келе, басмачылыкъ кучьлерини бирлештирмек истей, лякин, инкыляпкъа акс бу авантюрасы, ингильтере ве Америка империализмининъ ярдымына бакъмадан, макъсадына ирип оламай.

«Тёлюке чаны» романында вакиалар хронологик тертипте акс эттирильген, лякин муэллиф окъуйдыгъы вакиаларны текмиль анылатмакъ, къараманларнынъ кечмишлерини косьтермек, оларнынъ озъара мунасебетлерини догъру ифаде

этмек ичюн тосат-тосат кечмишке мураджаат эте. Романда халкъ кутълелерининъ эмир укюмранлыгынынъ сонъки йыллар-ында ве Совет акимиятининъ биринджи йылларындаки аяты ве фаалиети тасвир этиле. Языджи эмеқдар халкънынъ эмир девириндеки фаджиалы ышайшыны конкрет левхаларнен косътере.

Романнынъ композицион къурулышынынъ темелини бири-бирине къаршы эки къуветнинъ чатышувы тешиль эте. Бир тарафтан революция огърунда курушиджи-лер, яны аят тарафдарлары, дигер тарафтан эмирнинъ хызметчилери, аскерлери, басмачылар. Озьлерининъ зенгинликлеринден маърум къалгъанлар баскъынчылыкъ отрядларына къошулалар. Оларнынъ эписини эмеқдар халкъкъа, Совет акимиятине нефрет дуйгъусы бирлештире.

«Тельюке чанъы» романында керчектен олып кечкен тарихий вакъиа тасвир этиле. Эдип Къурусай кою залисининъ Энвер-паша басмачыларына къаршы дженк-лешювини аятта олгъаны киби косътере. Басмачылар бу койнинъ бойсунмаз зали-сине акъыл къоймакъ истейлер, чюнки олар айры басмачы къысымларына уджюм эткен ве «ислям ордусы»на джиддий зарар кетирген эдилер. Басмачыларгъа растке-лишининъ нетиджеси не оладжагыны яхшы билъген къурусайлылар сокъакъларда бар-рикадалар къуралар. Деделерден къалма тюфеклернен сиялангъан койлюлер бас-мачыларны кери чекильмеге меджбур этелер.

Басмачылыкъ арекети, халкъ къаршы-лыгынынъ турмадан артувы нетиджесин-де: вира зайыфлай. Зорбалыкнынъ бу-тюн дешетлерини корип кечирген халкъ, басмачыларгъа къаршы анълы суретте ку-решип башлай. Романда койлюлернинъ басмачыларнынъ уджюмлерине къаршы-лыгы, оларнынъ Кызыл Орду къысым-ларынен бирликте куруши бир къач ерде тасвирлене.

Романнынъ озюне аит хусусиетлерин-ден бири даа шу ки, мусбет къарама-ларны яхшы эсасландырып косътермек ичюн, оларнынъ эр бирининъ къаршысын-да акс-къараман къойылгъан, яни эр бир мусбет образгъа-менфий образ. Бунынъ ичюн оларны чифт-чифт этип, бири-бирле-ринден айырмакъ мумкюн. Аллаярбек ве Хаджи Акбар, Юнус ве Эргаш, Шаир Са-ми ве Тешабай, Дженнет ве Дилара, Гри-невич ве Сухорученко, Музаффар ве Амирджанов — романда сималар бойле чифтликни тешиль этелер.

Романнынъ муэллифи бизлерни, азат-лыкъ огърунда куруш олып кечкен девир-нинъ мураккеп шараитинен таныш эте. Сыныфлар ве къабилелер арасындаки зиддиетлер, руханийлернинъ асырларджа диний фаалиети нетиджесинде, халкънынъ урф-адетлерине синъип къалгъан ирти-джай назарлар. Булар эсернинъ бутюн сюжет ёлакъларында сонъунадже алынып барыла. М. Швердиннинъ яратыджылыкъ истидады бу романда хусусан ачыкъ ко-рюне.

Догъру тарихий концепция, басмачы-лыкъ арекетининъ халкъ менфаатларына зыт маиетини ачып косътерюв, халкъ кутълелерининъ яхшы аят ичюн курушини кениш тасвирлев, аятий материалнынъ зен-гинлиги ве чешитлиги — буларнынъ эписи М. Швердиннинъ «Тельюке чанъы» ро-манынынъ тарихий ве тербиевий эмиетини юксельте.

Белли эдебиятшнас З. Кедринанынъ ма-къалесинде къайд этильгени киби, «М. Ше-вердиннинъ романларында Совет Озбекс-танынынъ бутюн тарихы — улъкени рево-люцион эсаста гъайрыдан къурув огърун-даки курушининъ биринджи кунълерден башлап, совет къурумы ичюн куруш де-виринде озбек халкъында шекиллengen юксек социалистик гуманизм ве совет ватанперверлиги чизгилери ачыкъ-айдын корюнген УлуВатан дженкиндеже олгъан девир джанлана».

М. Швердиннинъ тарихий-революцион романлары — рус совет эдебиятында му-им вакъиадыр. Олар бугуныки окъуйы-джыларны ве тедкъикъатчыларны, тасвир этильген вакъияларнынъ колеминен, аре-кет этиджи шахсларнынъ чокълугъынен, там бир композициясынен, зенгин тили-нен айретлендире.

Эдип М. Швердин озь эсерлеринде озбек миллий аятынынъ рухий азнкини ве шараитини енъи ренкте косътерди. Ми-хаил Швердиннинъ эсерлери, окъуйы-джыларнынъ озбек халкъындаки хусусий чизгилер ве демократик, революцион анъанелер акъкъында тасавурыны кениш-летюв ёлунен рус совет эдебиятынынъ инкишафына къошулгъан муим хызмет-тир.

К. САЛАЕВ,

Москвадаки В. И. Ленин адына педагогика институты совет эдебияты кафедрасынынъ аспиранты.

АИЛЕДЕКИ АДЕТЛЕР

Исмаиль агъа миллий адетлеримизни яхшы биле. Анледе бир де-бир байрам кечириледжек олса, оны мытлакъа баба-деделеримизден къалма анъанелер муджиби откормеге тырыша. Лякин замапымызгъа келишмеген, эскирген адетлерге эмнет бермей. Янъы, земагъевий адетлерни бегене. Мен озюм анъанелеримизни огренмек ичюн къоюн дефтеримде данма къаидлар япам, Исмаиль агъа буны сезе.

Миллий адетлеримизни козьден кечирген вакъытымда, оларнынъ башкъа халкъларнынъ адетлерине якъыплыгъына, джемиетимизнинъ ичтиманъ къаиделерине уйгъун экенлигине къаан олам. Совет адамлары, шу джумледен Исмаиль агъа, земагъевий байрамлардан Биринджи Майыс, Улу Октябрь, Йылбаш. Совет Ордусы, Эсас Къанун (Конституция) куню ве дигерлерни буюк хошнутлыкънен къаршылап алалар.

Чешит миллетлернинъ бири-бирлери иле сыкы мунасебетлери саесинде пек чокъ адетлер эр кес ичюн келишкли олып къала, адетлер бири-бирлерини зенгилештирелер. Кимер миллетлерде, эвель къулланылмагъан янъы адетлер пейда олалар. Сёз келими, татарларда, къазахларда, Орта Асия халкъларында эвельлерде Янъы йылны къаршылав адети олмагъан, шимдикки вакъытта Йылбаш ве дигер умумий Совет байрамлары чокъ халкъларнынъ миллий адетлерине кирдилер.

Эвельлерде бир эвге келин тюшкенде, онынъ ёлуна акъча, конфет быракъа эдилер, шимди чичек ташлайлар, яни келин ве куевге бахтлы-саадетли аилевий аят истейлер. Земагъе аятымызда бойле янъылыкълар къардаш халкъларнен сыкы мунасебетлер саесинде асыл олалар. Бойле алякъалар эскиден къалгъан ябаний адетлернинъ ёкъ олмасына да себеп ола.

Бир вакъытларда бизим халкъымызда олгъан къыз ичюн къалым берюв, яхуд къызны алып къачув киби адетлер артыкъ ёкъ олдылар. Эмекке, Ватанны къорчалав, къарамаплыкъ, къартларгъа урьмет, яш несильнинъ къайдыны чекюв ве дигер дуйгъулар мемлекетимиздеки эр бир миллет вскили ичюн табий хасиет олды.

Мен Исмаиль агъа аилесиндеки анъанелернинъ базылары устюнде сёз юрютеджегим.

СЁЗ КЕСИМИ. Исмаиль агъа огълу Серверининъ тоюны япмагъа ниет эткеп сонъ манъа да: «келип, тоюмызны яраштырыпъыз» деген теклифи олды. Мен чагъыртувны ред этмедим. Тойгъа бардым. Ве баргъанымдан пек мемнун къалдым.

Огълан ве къыз, бири-бирлери иле таныш олып, эвленюв къарагына кельген сонъ, эвеля догъмышларнынъ кимлер экенини билъмек истейлер. Исмаиль агъа ве къарысы Хатидже апте, бу макъсад иле, келиннинъ эвине мусафирликке баралар. Субет башлай, эр эки якъ кимлерден олгъанларыны, озъ аилелери, бала-чалалары, ишлери акъкъында икяе этелер. Лаф-лафтап чыккып, илериде оладжакъ бу къудаларнынъ умумий танышлары да беян олуна. Эр эки якъ бу корюшювден белли бир фикир эльде эте. Эгер къудаларда ильки корюшювден хош тезссурад къалса, бир афта кечкен сонъ текрар корюшелер. Бу сеферинде энди лаф тойнынъ вакъыты акъкъында ола. Чокъкъа бармай, сёз кесиле, куев бала келинге алтын юзюк ве кумюш билезлик багъышлай.

Исмаиль агъа манъа бу адетнинъ гузеллигини анълатмакъ истеп:

— Сёз кесими иле той арасындаки вакыт, яшлар ичюн, озь дуйгуларыны, севгилерининъ мухкемлигини сынамакъ ичюн имкян бере, — дей, сонъра огълуна: — Севги бир учкъун, айрылыкъ исе ель. Зайыф учкъун ельде сёнер, кучлюси ельден туташыр-янар... дегенлери киби, урьметсиз севги де, узюлип сувгъа къоюлгъан чичек киби тез солалар. — Огълу Сервер бабасынынъ сёзлерине разы ола.

Сёз кесиминден сонъ, яшлар ЗАГСкъа барып, никя ичюн ариза берелер. Келин шу вакытта куевге кольмек иле галстук багъышлай.

— Базы достларым, — дей Исмаиль агъа, — бу адетлерни унута-магъаным ичюн мени мыскылламакъ истедилер. Эвель заманда, балаларны эвлendirюв ишини, яшларнынъ хаберни олмадан, бабалары озьлери аль эткенлерини ве тойда оладжакъ масрафлар ичюн буюк давалар олгъаныны айталар. Занымджа, бу адет энди эскирди. Бизим девиримизде бу меселени огълан ве къыз озьлери чезелер.

ТОИ. Дженктен эвель бу сёз бизим халкъта дугюн деп те къулланыла эди. Исмаиль агъа озь огълунынъ тоюны, яни дугюнини, бундан бир йыл эвель олып кечкен къомшу Рефатнынъ тоюндан башкъаджа япмакъ фикринде эди. Кимер тойларымызда, той саиплери буюк масрафлар эте, бир шейининъ козюне бакъмай, башкъаларындан фаркълы корюмге тырышалар, яни тойда не къадар чокъ ракъы ве шарап ичилсе, не къадар чокъ адам кельсе, не къадар чокъ акъча масраф олса, той да о къадар шуъретли олды деп эсап этильгенини истейлер. Исмаиль агъа бу адетни бегенмей.

Той джумаэртеси куню оладжакъ эди. Мен Самаркъандкъа джума акъшамы куню кельдим. Той эвинде буюк тедарик корюле башлады. Догъмушлар топланып, япыладжакъ ишлерни озь араларында такъсим ве той агъасыны таин эттилер.

Акъшам устю мусафирлер келе башладылар. Чалгъыджылар мусафирлерни шенъ ве хош аваларнен къаршылап алдылар. Келинини кетирмеге кетеджек енгиль машиналарны ленталарнен безедилер, огдеки машинанынъ алдына бир къокъла ерлештирип, ёлгъа чыкътылар. Магнитофондан ёл бою «Къайтарма» ве дигер авалар янъгъырамакъта.

Келин эвинде къудаларны хошнутлыкънен къаршылап алдылар. Селям-келямдан сонъ, мусафирлерни сыджакъ ашларнен ве кобетнен сыйладылар. Той агъасы куев тарафынынъ адамларыны келинининъ сой-сопунен таныш этти. Келинининъ къартбабасы куевни хайырлады. Сонъра келинининъ одасына догърулдылар. Къапыда келинининъ якъын достлары ве балалар турып: «биз бош къолене келинини бермеймиз!» — дедилер. Оларгъа багъышышлар, конфет ве къурабнилер бердилер.

Къудалар ичери кирген сонъ, келинининъ кучюк къардашы тата-сынынъ къолундан тутуп адымлайджакъ арада, къызлар келинини сарып алдылар ве кене бермейджек олып эриштилер. Бираздан оюн ве йырен келинини эвен чыкъарды ве машинагъа отурттылар. Машина ЗАГС бетке ёл алды. Регистрация одасында яшларгъа муаббет яшайыш къурып яшамаларыны истедилер. Келин-куевнининъ кеткен излерине чичеклер ташладылар.

Сервер ве Сафие ЗАГС хадимнининъ къыскъа тебрик сёзюнден сонъ, эвленив шаадетнамесине имзаларыны чектилер. Келин ве куев бири-бирлерининъ пармакъларына нишан юзюклерини кечирдилер. Сонъра оларны ЗАГС хадими, куевнининъ тувгъанлары ве достлары хайырладылар. Бу ерде бир къач тюрлю ресим чыкъартып, машиналаргъа толушты ве яваш суръатнен той эвине джонеп кеттилер.

Машиналарны эв саиплери, къомшулар ве мусафирлер сарып алдылар. Чалгъы сеси янъгъырады. Шер-шерамет олып, адетлер боюнджа келинини эвге алып кирдилер. Усталар «Келин авасы» чалдылар. Шу куню, янъгы аиле догъувы мунасебетинен, азбарда бир терек отурттылар.

Мусафирлерни сайгъы ве урьметнен къаршылап, допатылгъан столлар башына ерлештирдилер. Столларда эр шей азыр. Лякин оларнынъ

устю орьтюлю. Келин-куев чыкъмасыны беклейлер. Бельгиленген ерде, диваргъа килим къакъылгъан, ортасында тебрикле сѣзлери пагъышлангъан.

Ниаат, келин-куевнинъ чыкъаджакъ вакъыты кельди. Эр кес аякъ-къа туруп оларны эльчырпмаларнен къаршылап алды. Той агъасы, тойны ачаракъ, биринджи къаделерини яшларнынъ сагълыгъы, бахтлы омиюр кечирмелери ичюн котерильмесини теклиф этти. Долу чалынды...

Махсус таин олунгъан аякъчылар даима столлар арасында юрнн, не ерде не етишмегенини козетип туралар. Той агъасы небетнен мусафирлерге сѣз бере. «Агъыр ава» ве «Къайтарма» чалына, мусафирлер экишер-экишер олып ойнайлар. Бугуньки тойларда чешит миллетлернинъ векиллери булунгъанында, оларнынъ хатирлерини хошламагъа да унутмайлар.

БАЛАНЫНЪ АДЫНЫ КЪОЮВ. Янъы догъгъан баланынъ адыны къоймакъ эвель-эзельден адет олып кельген. Революциядан огюне эмирлер, ханлар, байлар дин вастасынен фукъарелерининъ козюни багълап, азатлыкъ ичюн курешлерден узакълаштыра эдилер. Эски урф-адетлерини яшатмагъа тырышып, янъы адетлерге къаршы куреш алып баргъанлар.

Баланынъ адыны къоювны да олар эски адетлерден бири сайып. балагъа догъгъан кунюнден «алланынъ къулы» олгъаныны, даима диний адетлерге, укъмдарларгъа баш эгмесини, шерият къауунларына бойсунып яшамасыны огреткенлер.

Менде Исмаиль агъанынъ мектюби сакъланып къалгъан. О янъы догъгъан балагъа ад къоювнынъ земаневий шекилини анълатып яза. «Торунымызнынъ дюньягъа келюви бизим ийле ичюн буюк бахт олды, эпимизни севиндирди, — дей о. — Бу кунни хатырламакъ ичюн огълумнынъ азбарына джевииз тереги отурттыкъ, терекке эпимиз козь-къулакъ олып турамыз.

Торун догъып, арадан бир афта кечкен сонъ къадыным эвимизге сой-акърабаны, къомшуларны чагъырды. Мусафирлер балагъа чешит урбалар, оюнчакълар ве дигер багъышлар кетирдилер. Эсли къадындардан бири баланы котерип бешикке къойды, топлангъанлар «бешик йыры»ны йырладылар. Сонъра софра къурулды. Софрада шарап ёкъ эди. Ашларны эр кес бегенди. Бу баланы бешикке ерлештирюв адети.

Баланынъ адыны къояджакъта да эвимизге баягъы мусафир давет эттик. Эвельден къалма сѣзлер бар: инсан озъ догъмушларындан эвеля буюк багъшыш оларакъ ад ала. Биз де шу багъшышны балагъа джемаатнен бирликте бердик.

Кельген мусафирлер чешит адлар теклиф эттилер. Олар къараманларымызнынъ, языджыларымызнынъ, санъат усталарымызнынъ, эдебиет къараманларынынъ адларыны тевсие эттилер. Бу мунасебетнен, кельген къартлар адларнынъ не мана бергенини де айттылар. Олар: Селямет — сагъ-селяметлик бильдиргенини, Керим — джумертлик, саадет. Ариф — эр шейни бильген окъумыш адам, Эивер — парлакъ, нурлы мана бергенини, Джафер — гъалебе манасында олгъаныны анълаттылар. Биз эпимиз Алим адыны бегендик. Алим — окъумыш, акъыллы манасыны бермекле бизим миллий къараманымыз — Алим Азамат огълу экенини яхшы билемиз.

Догърусыны айтсам, — дей Исмаиль агъа, — мен торунымнынъ алим адам олып буюмесини ве къараманымызгъа бенъземесини пек истер эдим!»

Исмаиль агъа сонъундан манъа «ильк адым» деген адетни де язды. Яни, бала буюген сонъ, бир де-бир зенаат санби оладжакъыны бильмек ичюн алчакъ столчыкъта чёкюч, китап, медицина, музыка ве дигер алетлер къойып, баланы столгъа якъын кетире экенлер, бала неге узанса, онынъ ким оладжакъыны белли бир дереджеде таин этип башлай экенлер.

Исмаиль агъа халкъ адетлеринен багълы бала тербиеси акъкъын-

да теджрибелерини де язган эди. О балаларга халк масаллары, тапмаджалары, чешит мевзуда аталар сёзлери огретип турмакны файдалы сая. Озюнинъ къартбабасы айткан сёзлерни хатырламагъа севе. Бир кере онынъ къартбабасындан сорагъанлар: «Санъа не берейик, акъылмы, ёкъса байлыкъмы? — дегенлер. О: «Сиз манъа акъыл беринъиз, байлыкъны озюм тапарым», — деген.

Балаларнен субетлешкенде, Исмаиль агъа шу айтымларны да чокъ текрарлай: «Инсаннынъ кучю акъылдадыр», «Акъылы олган кишиде эр шей бар», «Буюк кучь ерине, буюк акъыл саиби ол» ве иляхри. Ондан да башкъа, Исмаиль агъа яшларны балалыкътан ишке джелъп этмек, оларда эемекке урьмет дуйгъусы ашламакъ кереклигини яза. Огълан балалар, хусусан кой еринде яшагъанлар, айван асравгъа, чайырдаки ишлерге, якъарлыкъ азырлавгъа, пичен чалувгъа джелъп этиль-месини лайыкъ сая. О: «Терекни емиш, инсанны иш яраштыра», «Баарьде юкълэгъан, кузьде агълар», — дей.

Исмаиль агъа отьмекке, умумен койлю эмегине, урьмет ашламакъ зарур экенлигини айтып: — Мен бала экенде битамнен къомшу койге бара эдик. Бир дефа ёлда кеткенде битам токътап, ерге эгильди. Ерге отьмек парчачыгъы бар эди. Битам оны алып, юксек бир чет ерге къойды да, манъа айланып: «Отьмекни урьмет этмек керек» деди. Мен бу сёзлерни ич унутмайым. Энди эсли-башлы адам олсам да, ерге отьмек парчасы корьсем, ынджынам, алып четке къоям.

Исмаиль агъа, манъа язган эр бир мектубинде, бала тербие-синде эсас шейлерден бири де — озь ватанынъа, халкъынъа, сынъыр-сыз севги дуйгъусы ашламактыр дей. Шу макъсаднен о балаларына Советлер Бирлиги Къараманларынынъ суретлерини косътере, оларнынъ къараманлыкълары акъкъында икяе эте.

Исмаиль игъа яшларга: «Омюринъде озь еринъни тапмагъа биль, халкъкъа файданъ тийсин, озь севген ишинъе бутюн кучюнъни, гъайретинъни къойып чалышсанъ, сен де джесаретлилер сырасына кирерсинъ» — дей. Айны заманда яшларымыз озь ана тилини, миллий медениетимизни бильмек, халкъымызнынъ намлы векиллерине урьмет этип, олардан ибрет алмакъ кереклигини айта. Балаларга данма ана тилимизде дердж олунгъан эдебий эсерлерни окъуй, йыр-джыларымызнынъ пластинкаларыны чалдыра ве эемекте озьлерини косътерген намлы адамларымызнен, къараманларымызнен таныш эте.

КЪАРТЛАРГЪА УРЬМЕТ. Исмаиль агъа озь анлесиндеки балаларга, догъургъан кунюнден башлап, къартларга урьмет корьсетюв инджеликлерини огрете. Бу къанделерни бозгъан адамларны бегенмей, якъкан эдепсизликлерининъ сонъ дередже ерсиз олгъаныны анълата. О даима: озюнден эсли кишиге урьмет этмек, оларнынъ сёзлерини динълемек, къартлардан орьнек алувны огренмек кереклигини яза. Адамларнен гузель муамеледе булунмакны, кулер юзьлю олмакны, озюнден буюгинъе эвель селям бермекни, джемаат ичинде биревлерге аркъанъны чевирип отурмамакны ве башкъа ерсиз, чиркин аллардан къачынмакъ зарурий экенлигини огрете.

Шу къанделер эсасында тербие алган балалар пч бир вакъыт буюклернинъ риджаларыны ред этмей, сёйленгенде давушларыны пек котермейлер. Исмаиль агъанынъ балалары бир вакъыт джемаат ичинде озьлерини джоймай, къартбабаларынынъ айтканларыны эслеринден чыкъармайлар. Озьлерининъ къартайгъан сой-сопларыны да бир вакъыт унутмайлар, оларга бара-келе, эллеринден кельген ярдымны япалар.

— Кимерде бойле де ола, — деп язган эди Исмаиль агъа озюнинъ бир мектубинде. — Къартларнынъ сёзюнден чыкъмай иш корьсенъ, кимерде янълышасынъ, яни бу ишнинъ менфий тарафлары да ола. Мен бир эски танышым озь огълуна севген къызыны алмакны ясакъ эткен. Дигер бир танышым исе озь къызына мытлакъа медицина институтуна кирмекни зорлагъан. Къызы исе педагогика институтуна кирмек

истей экен, инает, кызы бир ерге кирип оламагъан. Бойле янълыш-лыкъларгъа эсли-башлылар ёл бермемек кереклер.

Яшларымызгъа устазлыкъны заманымыз талапларына уйгъун кельген, прогрессив адетлерни кърчалап чыкъкъан ве башкъаларгъа нумюне олгъан адамлар эте билселер.

БАЙРАМЛАР. Мен Исмаиль агъанынъ эвине байрам кунълери де барам. Биринджи Майыс, Октябрь байрамы, Секзинджи март ве башкъа байрамларда Исмаиль агъа балаларыны янына алып, шеэрде кезинмеге севе. Балаларны, эр бир байрамнынъ тарихынен таныш эте. Олар шеэр бойлап юрелер, эвлерини, сокъакъларнынъ донатылгъаныны сейир этелер. Эвге къайтып кельген сонъ, телевизорда байрам нумайышыны, концертлерини бирликте корселер ве озъ теэсуратларыны бири-бирлерине айталар.

ЯШЛАРНЫ ОРДУГЪА ОЗГЪАРУВ. Исмаиль агъа озъ огъулларыны, торунларыны Ордугъа насыл ёллагъаныны ве Ордудан къайткъанларыны насыл кършылап алгъанларыны да этрафлыджа икье эте.

— Эвель заманда огъулар ордугъа чагъырылса, ана-бабалар башларына беля кельди сая эдилер, шимдики вакъытта бу кунъ бир байрам шекилинде олып кече.

Ордугъа озгъарув мунасебетин иле тешкиятландырылгъан отурышувларда, орду хызметине кеткен яшларгъа огъурлы ёллар тилеп, насиятлар бериле. Озюнинъ мукъаддес ватандашлыкъ борджуны намуснен эда этмек, Улу Совет девлетининъ бекчис олмакъ буюк бахт экени анълатыла. Ойле вакъытларда дженк ветеранлары да давет этиле, шенъленелер, яшларнынъ гонъюллерини котере, ойнай ве йырлайлар.

ДОСТЛЫКЪ УНУТЫЛМАЙ. Бугунъ Исмаиль агъадан кене мектюп алдым. Бу мектюбинде о: «Бизлер Майыс докъуз — Гъалебе куню дженкьер достларымызнен корюшип, джебэде эляк олгъанлар хатресине къурулгъан эйкельге гульчемберлер къойдыкъ. Дженкчи достларымызны хатырладыкъ, — деп яза. — Мен сенинъ бабанънен бир полкта хызмет этмесем де, шу куню акъшам отурышувымызда оны да гуя янымда сандым, о меним энъ якъын достум эди. Ватанымызнынъ азатлыгъы ичюн о джаныны феда этти. Мен онынъ суретини аркъадашларыма косътерип, берабер кечирген яшлыкъ девиримизни хатырладым. Бабанънынъ севген тюрколеринден айттым, Мангъа къошулып къадыным ве балаларым да йырадылар. Енъиш кунюни бойле топланып кечирмек бизде энди адет олып къалды».

Бу мектюпнинъ мангъа буюк тесир олды, мен Исмаиль агъа бабамнынъ досту олгъаныны биле эдим, лякин шу кунге къадар о достлыккъа садыкъ къалгъаны мени гъает эеджанландырды.

Халкъымызнынъ бу адетини, яни достларына беслеген буюк урьметлерини, бири-бирлерине даима ярдымгъа азыр олгъанлары — яхшы адетлеримизден биридир. Шу мектюпни окъугъан сонъ, мен озъ-озюмден сорадым: мен озъ достларымнен насыл алякъада булунам аджеба?

Янъыёл шеэринде меним тувгъанларым яшайлар. Мен оларгъа мусафирликке баргъанда бу яхшы адетлеримизнинъ кутюльгенини корип къуванам. Олар топланып бири-бирине эв кърмагъа ярдым этелер, керек олгъанда вакътынджа яш балаларыны достларынынъ эвлеринде къалдырып кетелер, я да бирисининъ машинасы бозулса, келип тамир этелер ве иляхри. Бизде бир лаф бар: «Озюнге дост тапмакъ истесенъ — озюнге дост ол!».

Бугунъки кунюмизде шу адетлеримиз, яни бири-биринге ярдымда булунов интернациональ шекиль ташымакъта. Мен Озбекстангъа мусафирликке баргъанда, бу адетнинъ керчектен де халкъ арасында джайрагъаныны корип шаад олам. Анда, къайсы эвде аилевий акъшамлар отксерилсе мытлакъа чешит миллетлерининъ векиллери — озбек, рус, къазах, корейс, таджиклерини де расткетиресинъ.

Меним Муршиде аптем Янъыёл шеэринде яшай, анда аякъкъап

фабрикасында чалыша. Аптем фабриканын илери ишчиси сайыла. Аркъадашларынен озь догъмышлары киби дост-муаббетлер. Онынъ эвининъ къаршысында. къары-ходжа Юрий ве Мария яшайлар, олар аптемнен ялынъыз къомшу дегиль де, догъмушлар киби алышып къалгъанлар. Озбек ве корейс къомшуларынен де ойле муаббет яшай. Бу андлернинъ балалары да, ана-бабалары киби дост-муаббетлер. Демек, мында биз апбанелеримизнинъ несильден-несильге кечкенини коремиз.

МУСАФИРЧЕНЛИК. Мусафир къабул этювде де янъы адетлер пейда олдылар. Эвельде эвге мусафир кельсе, эркек кишилернен къадынларгъа бир софра башында отурмакъ ясакъ эди. Энди бу адет унутылды. Баба-деделеримизден къалгъан мусафирченлик адети халкъларнынъ бирлешмесине, дост-муаббет яшамаларына ярдым эте.

Базы ерлерде, шу гузель адетимиз бозулгъан алларгъа да раст келемиз. Мусафирлер ичюн донатылгъан столда ичимлик олмаса, гуя онъа урьмет ёкъ, деп тюшонгенлер де ола. Яни, къонакъбай озь мусафирине олгъан урьметини ялынъыз ракъынен беян эте биле, дегенлерге расткелемиз.

Исмаиль агъа эр мектюбинде достлары оны унутмагъанларыны, сыкъ-сыкъ мусафирликке кельгенлерини яза. Айткъанларына коре, о кельген мусафирлерни, адети узре, темиз къавенен сыйлай. «Эм къаве ичемиз, эм де субетлешемиз», — дей.

— Бухгалтерияда ишлеген бир танышым манъа шикъет этти, — деп яза Исмаиль агъа, — «Меним Озбекстанда пек чокъ сой-акърабам яшай. Эр афта бир де-бири келип, менде мусафир олалар. Алыма коре, оларны сыйлайым. Лякин ракъы, шарап алмагъа кучюм стмей. Ама, озюнъиз билесинъиз, ичкисиз де олмай, утанам, башкъаларындан айырылмайым деп, базан ички де алам, сонъундан бордж тюбюнден чыккын оламайым. Мусафир хатирни ичюн озюме де ичмек керек ола, манъа исе ичмек ярашмай».

Кене де бир танышым, энди чокъ йыллардан бери къарын хасталыгъынен чекише. Экимлер онъа спиртли ичимликни къатнен ясакъ эттилер, бунъа бакъмадан, эвине мусафир кельсе, шу анъ тюкянгъа чапа, шарап, ракъы кетирип, мусафирлерни сыйлай, эм озю де ичмеге меджбур ола. Сонъундан афталарнен хаста ята.

Мен эвие кельген мусафирлерни къокъулы чайнен, темиз къавенен, чешит татлыларнен, миллий емеклеримизнен сыйлап, отурышувларымызны меракълы кечирмеге тырышам, ойле вакъытта кимсенинъ акъылына ракъы да кельмей. Бизим эвде мусафир ойле къабул олуна», — деп яза.

КЪАДЫНЛАР ИЛЕ ЭИИ МУАМЕЛЕ. Мен Исмаиль агъанынъ къадыны Хатидже аптени эр йыл Халкъара къадынлар куню — 8 Март байрамынен хайырламакъны унутмайым. Исмаиль агъа да бизим айлени хайырламагъа унутмай. Асылында, бизим джемиетимизде къадынкъызларгъа буюк урьмет этиле. Эвельде бойле дегиль эди.

— Бизим яхшы адетлеримизни унутмагъанынъ ичюн, — деп яза озь мектюплеринде Исмаиль агъа, — мен санъа озь тешекюримини билъдирем. Анлемизде бизлер Хатидженинъ догъгъан кунюни буюк шенъликке кечиремиз. Балалар шу куню аналарына махсус багъышлап язгъан шиърлерини окъуйлар, ана акъкъында йырлар айталар. Биз ойле япамыз ки, къадыным шу куню озюни дюньяда эр кестен бахтлы дуя.

Меним къорантамда къадынларгъа олгъан урьмет огълумнынъ аилесинде де яшай.

ТАЛАКЪА. Бундан йигирми йыл эвельси мен Исмаиль агъанынъ хатирини сорамакъ ичюн Самаркъанд шеэринде баргъан эдим. Онынъ азбарында бир чокъ кишилер чалышкъанларыны коръдим, олар Исмаиль агъанынъ эски эвиги янында янъы бир эв даа къурмакъта эдилер.

— Бу адамларны мен танывайым, олар кимлер я? — деп сорадым Исмаиль агъадан.

— Бизде эвель-эзельден къалгъан адет бар, онъа «талакъа» дейлер, — деди о, — Адамлар топланып, бири-бирлерине ярдым этелер. Озьбеклер бу адетке «хашар» дейлер. Демек, бойле адет башкъа халкъларда да бар экен. Мына, бу адамлар манъа янъы эв къурып бермек ичюн ярдымгъа кельген къомшуларымдыр, — деди Исмаиль агъа.

Адети узре, джемаат бойле ярдымларгъа: бир эвде той тедариги кеткенде, хасталыкъкъа огърагъанда, эвден мевта чыкъкъанда ярдым къолуны узаталар. Затен, инсанлар къадимий девирлерден бери бирлик эмекнинъ джиддий истиджесини биллп, шу адетни кутип кельмектелер. Бизим заманымызда энди бу анъане социалистик джемиетте яшагъан халкълар арасындаки къардашлыкъ, бирдемлик дуйгъуларыны ифаде эте.

ДЖЕНАЗЕ, ДЕФН. Вефат эткенлерни джыюв адетине кельгенде Исмаиль агъа, кимерде пек чокъ ерсиз масрафлар чекильгени акъкъында яза.

— Озь бабасыны, анасыны, догъмушыны гъайып эткен адам ичюн, оны баскъан мушкюль яныкътан башкъа, буюк масрафлар тюбине де кирмек керек ола, — деп яза о. — Бойле мерасимлерде халкъымызда эвель-эзельден кутюлип кельген гузель адетлер бар. «Дженазеге баргъанда бутюн койнинъ эалиси шу эвге келип, озь тазилерини билл-дирелер. Бу манъа пек тесир этти. Мезарлыкъта къабирнинъ башына баш ташы къоюла, янъы догъгъан балагъа урьметли мерумнынъ ады бериле. Онынъ аилесине достлары, сой-соплары эллеринден кельген ярдымны косътерелер. Эгер шу аиледе бала чокъ олса, балаларны эвлятлыкъкъа алалар. Агъыр дакъикъаларда адамгъа ярдым къолуны узатмакътан да алидженап не ола билир?

Бойле адетлер халкълар арасындаки достлукъны, къардашлыкъны къавийилештире. Бу адетлеримизнинъ балаларгъа да мусбет тесири ола.

Столым устюнде Исмаиль агъанен чокъ йыллар девам эткен мунасебетлеримизнинъ шаадлары — десте-десте мектюплер яталар. Бу мектюплерде, халкъымызнынъ эйи адетлерини ифаде этиджи мисаллер толугу. Бу алидженап ишни, халкълар арасында асырлар боюнджа яшап кельген адетлерни огренмеге чокъ адамлар тырышалар. Базы мектеплернинъ бедий тегереклеринде халкъ адетлерине багъышлангъан махсус къолязма журналлар чыкъаралар.

Исмаиль агъанен йыллар девамында мектюплешовимиз нетиджесинде мен халкъымызнынъ пек чокъ анъаневий адетлерини огрендим. Мен шу айдалы адетлерни яшатмакъ, яш несильге огретмек тарафдарым. Сизлер, мухтерем окъуйджылар, насыл тюшонесингиз?

МУДЖИЗЕЛИ ГОЛЬ

Баренц денъизиндеки Кильдин адасында аджайип голь бар. Онынъ усть къаты татлы сув олып, ичинде озен ве голлернинъ татлы сувунда яшагъан балыкълар ллдайлар. Экинджи къаты — тузлу денъиз сувы. Онда озю-

ни гъает гузель ис эткен океан сувасты балыгъы треска ве элек балыгъы яшайлар. Бир къат даа ашагъыда къырмызы бактериялар бар. Олар, гольни, энъ асттаки сероводороддан сакълайлар.

Бу озен къадимий вакъытлардаки корь-

фезден асыл олгъан. Ве онынъ тюрб къаттаки суву, насылдыр, беллисиз суретте денъизнен багълы алда тузлу ола ве денъиз балыкълары омюрини сакълай. Кильдин адасындаки бу муджизели гольде балыкъ авы ясакъ этильгендир.

КЪЫРМЫСКЪАЛАР ЮРТУ

Къырмыскъалар — орман эжимлери. Олар олмаса, тереклер бинълернен зиянкяр боджеклернинъ уджюмине даяналмай гъаип олур эдилер. Бу акъикъат, эльбетте, эр кеске белли. Лякин къырмыскъалар, бу уфакъ, намуслы эмекилер, муафазагъа мухта-

джлар. Эстонияда къырмыскъаларны къорчалав юрту мейдангъа кетирильди. Юртнынъ ёлларында, автомобиллер юрюши ясакъ этильгенине даир, махсус бельгилер къойылды. Эр бир къарынджа ювасы незарет алтында булунмакъ-

та. Олар арасында эки метр юксекликте ювалар олып, оларнынъ базылары бир къач юз йыл омюр сюръмектелер. Эстониялы алимлер къырмыскъаларны дигер орманларгъа кочюрюв тебдирлерини коръмектелер.

ЮКСЕК ПОМИДОР ТЕРЕГИ

Япония теджрибе фермасында помидор тереги асралды. Онынъ юксеклиги 3 метр, къалынлыгъы 15 сантиметр. Терек бир мевсимде 3 бинъ дане яхшы кейфиетли помидор берди.

Сийрек корюльген бу осюмлик узун муддет сюръген селекция не-тиджесинде пейда олды ве оранжереяда гидропоника саесинде осъмекте. Онынъ тамырлары хусусий минераль

тузлар сувунен толу ири савутларда булуналар. Терекнинъ озюни, пытакъларыны ве япракъларыны махсус тиремелер тутып тура-лар.

ГЕОЛОГЛАРНЫНЪ ЯРДЫМДЖЫСЫ

Ботаника ве геология. Бу эки фен арасында умумий багъ тапылды. Геологиядаки бу янъы саа — биогеохимия адыны алды. Биохимия саесинде, бутюн осюмликлер этрафтаки химиевий элементлернинъ тесири алтында денъишкенлери билинди. Осюмликлер арасында ойле сойлары бар ки, муаен шараитта озълерининъ япракъларына зарур элементлерден гъыда

берелер, бунынъ нетиджесинде япракъларгъа керек элементлер юз къат арта билелер. Бойле осюмликлернинъ геологиягъа буюк ярдым косьтерювлери мумкюн. Маден чыкъарылгъан ве минераллашкъан сувлар этрафында олар топ-топ оселер. Меселя, цинк ятакълары янында галмей мелевшеси осе ве чичек ача, никель ятакълары янында къылгъан булуна, багульник исе

ер астында уран барлыгъыны бильдире. Ба-къыр олгъан ерде йылдызчыкълар шекилинде белз чичекли алчачыкъ осюмлик ола. Бу — баарь мевсиминде билине. Азот ве фосфор чокъ олгъан ерлерде къыджыткъан осе, алтын ятакълары якынын-да мысырбогъдай гурь осе.

Бу янъы феннинъ буюк келеджеги бар.

Хыдыр Ильясов

Имлямыз этрафында

Ана тилимизде эсерлер дердж ве нешир этиле башлагъанындан бери имлямыздаки мунм нукъсанлар ве ихтияджлар зияде козьге чалынамакталар. Бу мунасебетле тиль оджалары, языджылар ве, умумен, медениет хадимлери арасында, тар даирелерде, джиддий мунакъашалар котериле ве нетиджесиз къалалар. Лякин тилимизде ойле муим меселелер бар ки, олар мытлакъа аль олунмакъ кереклер. Аль олунмаса, эдебий тилимизни илериде догъру ёлнен инкишаф эттирмек кучъ оладжакъ.

Меселени аль этмек ичюн имкянлар бармы? Шубэсиз, бар! Ташкент пединститутында чокъ йыллардан бери татар тили ве эдебияты кафедрасы чалышмакта. Онынъ вазифеси — татар тили ве эдебияты мутехассыслары азырламакъ дегильми? Ойле экен, къайда о, мутехассыслар? Ве не иш иле мешгъуллар? Эр тюрюю хызмет иле... тек тиль ве эдебият иле дегиль! Ама язымызда, эдебий тилимизде къыйынлыкълар, имлямызда месулетсизликлер девам этмекте ве олар, ничюндир, ич кимсени раатсызламайлар.

Бу меселени чезюв зарурлиги энди ойле дереджеге барды ки, артыкъ бу догърулышта джиддий амелий тедбирлер корьмемек мумкюн дегиль.

Москвада, «Фен» нешриятында «Советлер Бирлигиндеки тюрюк тиллернинъ элифбелерини мукеммеллештирюв меселелери» (1972 с.) ве «Советлер Бирлигиндеки тюрюк эдебий тиллернинъ имлясы» наларынен эки китап чыкты. Бу китапларнынъ эр экиси де анджакъ бизни раатсызлагъан меселелерни котерелер, яни олар, мемлекетимиздеки тюрюк тиллер аилесине кирген 20 тилнинъ имлялары ве элифбелерининъ бугуньки вазиятини тюзельтюв тедбирлери акъкъында макъалелерден тертип этильгенлер. Бу ильмий джыйынтыкъларнынъ экисинде де москвалы тильджимиз Басыр Гъафаровнынъ макъалелери басылды. Муэллиф о макъалелерде бизим элифбемизни ве имлямызны мукеммеллештирюв меселелерини аит бир сыра муим ве файдалы теклифлерни илери сюре. Эр эки китапнынъ да гъает аз нухада чыкъарылгъаны ве о китапларнен кениш окъуйджы кутълеси таныш олмагъаны себебинден, бу китапларда басылгъан макъалелер ве оларда котерильген меселелер узеринде бираз токъталмакъ истейим.

Биринджи китап («Советлер Бирлигиндеки тюрюк тиллернинъ элифбелерини мукеммеллештирюв меселелери») белли совет тюркшасы Н. А. Баскаковнынъ тафсилатлы кириш макъалесинен башлана. Алим озъ макъалесинде Советлер Бирлигиндеки тюрюк тиллер аилесине менсюп халкъларнынъ эдебий тиллериндеки, элифбелериндеки эксикликлерни къайд этерек, бу тиллернинъ элифбелерини умумийлештирюв (унификация) зарурлиги хусусында гъает актуаль ве меракълы фикирлерни ортагъа сюре. Б. Гъафаров бу китапкъа кирген макъалесинде элифбемизнинъ тарихына, Кърымда ве башкъа тюрюк халкъларда омюрге кечирильген янъы элифбеге назар ташлай. Макъаленинъ муэллифи, бу меселелен багълы оларакъ 1921 ве 1924 сенелери

эски араб элифбесинде япылгъан денгъишмелерни хатырлап кече. Айны бу макъаледе тилимизнинъ элифбеси ве имлясы (1928 с.), эдебий тилимизнинъ элифбеси ве имлясы (1929 с.), тилимизнинъ вазияти (1934 с.) меселелери боюнджа отъкерильген Биринджи, Экинджи ве Учюнджи Бутюнкърым ильмий конференциялары устюнде токтала. Бундан сонъ муэллиф 1938 сенеси рус арифлери эсасында тизильген яныъ элифбенинъ къабул олунув тарихыны айдынлата. Бу джиддий ишнинъ гъает аджеле, ашыкъчанлыкъ иле, этрафлыджа музакере этильмеден «къолайлы» чезильгенини къайд эте. Макъаленинъ сонъунда Б. Гъафаров аркъадаш латин элифбеси девиринде ве умумен тилимизде пек муим ер туткъан ве олдыкъча уйгъунлыкъ догъургъан айры арифлерининъ элифбемизге къайтарылмасыны сонъ дередже акълы оларакъ теклиф эте.

Экинджи китап («Советлер Бирлигиндеки тюркий эдебий тиллернинъ имлясы») буюк совет тюркшасы К. М. Мусаевнинъ кириш макъалеси иле ачыла. Муэллиф бу макъалени мемлекетимиздеки тюркий эдебий тиллернинъ имляларыны мукеммеллештирюв меселелерине багъышлай. Бу китапта да бизим ичюн энъ эмнетлиси Б. Гъафаровнынъ «Тилимизнинъ имлясы» хусусындаки макъалесидир. Муэллиф бу макъаледе эдебий тилимизни инкишаф акъкъындаки къарарларны таълиль этерек, имлямызда бир сыра уйгъунсызлыкълар мевджют экенини бир чокъ къандырыджы делиллернен исбат эте, элифбемизге юкъарыда косътерильген арифлерининъ къайтарылып къошулмасынынъ зарурлигини ачыкъ мисаллернен косътере. Биз, макъалелердеки бу фикирлернинъ ве истеклерининъ тамамынен догъру ве адалетли экенини къайд этмекле, оларда сыкъ-сыкъ текрарлангъан «бу араб сёзлери», «бу фарс сёзлери» киби ибарелерининъ керексизлигине ве ерсизлигине дикъкъат этмей кечип оламаймыз. Малюм ки, бизим тилимиз умумен та орта асырлардан башлап араб, фарс ве сонъра турк тиллерининъ кучлю тесири алтында булунгъан. Бу себептен бизим халкънынъ лисанына (лексика) шу миллетлерининъ юзлернен сёзлери ве ибарелери кирген ве олар бизге чокъ асырлар девамында хызмет этип кельмектелер. О сёзлер ве ибарелер тилимизде энди чокътан татарджалашкъанлар. Шу себептен шимди бизге «бу араб сёзю», «бу фарс сёзю» деп, тилимизде чокътан озъ укъукъыны алгъан юзлернен сёзлерге ве ибарелерге шубе догъурув, заныма къалса, керек дегиль ве файдасы да ёкъ, чюнки эр бир тильнинъ инкишаф тарихы айны тарздадыр.

Эгер айры къусурларны эсапкъа алмасакъ, Б. Гъафаровнынъ эр эки макъалеси де тилимизнинъ зарур меселелерини котерелер ве оларда къоюлган теклифлер, истеклер догъру ве адалетлидирлер. Языкъ ки, бу эки макъалеге арамыздан ич бир кимсе сесленмедиле ве онда къоюлгъан теклифлерни омюрге кечирмек ичюн кимсе ынтылмады.

1974 сенеси, эдебий тилимизнинъ энъ корюмли мутехассысы урьметли Усеин Куркчи «Ленин байрагъы» газетасы саифелеринде бир сыра макъалелернен чыкъышта булунды. Бу макъалелернинъ умумий серлевасы «Эдебий тилимизнинъ кечмишинден» олып, секиз макъаледе: «Саделештирилген эдебий тиль», «Халкъ тили эсасында эдебий тиль огърунда», «Тилимизнинъ эксикликлери неде?», «Эдебий тильнинъ нормалашмасы огърунда», «Эр бир сёзнинъ озъ юзи, озъ хызмети», «Сёзлер догъру япылмаларыны истейлер» ве «Тильнинъ тамамлыгъы» киби муимден-муим меселелер акъкъында буюк лакъырды кете. Макъаленинъ муэллифи эр бир къоюлгъан меселе боюнджа терен ильмий тешкерювлерге таянып, гъает къыйметли амелий косътеришлер бере. Усеин Куркчининъ бу муим, колемли ве актуаль ильмий иши, бу макъалелер, айры китап шекилинде чыкъарылгъан олса, чокъ айдалы иш япылгъандан олур эди.

Бизим ана тилимизни огренмек, оны тедкъикъ иле огърашмакъ ичюн партия ве укумет муим ярдымлар япты. Алтмышынджы йыллардан башлап, республика мектеплеринде окъув программаларына татар балалары ичюн ана тили дерслери кирсетильди. Республикада бир чокъ

мектеплерде ана тили дерслери мувафакъиетнен кечильмекте. Партиямызнынъ ве укюметимизнинъ бу алидженап тедбирлерининъ эмнетиши зиялыларымыз ве ана-бабалар догъру анъламакъ кереклер.

Чокъ йыллар эвельси Ташкенттеки Низамий адына педагогика институтында татар тили ве эдебияты болюги тешкиль этильген эди. Болюк шу вакъыткъадже республика мектеплери ичюн татар тили ве эдебияты боюнджа онларнен яш оджалар азырлап чыкъарды. Лякин, зан этсем, бу болюк ялынъыз оджалар азырлавнен къалмайып, тилимиз ве эдебиятымыз саасында джиддий ильмий ишлернен де огърашмагъа борджлы. Буны шу саалардаки азыркы вазият ве заманнынъ озю талап эте. Фикиримиздже, бу болюк ве кафедра ана тилимизнинъ фонетикасыны, элифбесини, имлясыны ве тилимизнинъ осюв ёлларыны тедкъикъ этиджи ильмий меркезге чевирильмек керек. Ойле экен, бу меселелер акъкъында сёз кеткенде, не ичюн бизим сайгъылы кафедрамыз озь барлыгъыны тасдыкълап, музакереге къошулмай, даа догърусы, не ичюн бу ишлернинъ тешеббюсчиси олмай?

Фикиримиздже, бу кафедра, элифбемизни ве имлямызны тюзетюв, текмиллев, мукеммеллештирюв меселелеринде, лугъатлар тизюв ве нешир этиюв ишлеринде тешеббюс косьтермек, бу ишлерге земане талаплары эсасында ильмий реберлик япмакъ керек.

Лякин бугунъ бизим энъ джиддий итиразымыз ве талабымыз урметли языджыларгъа ве журналистлергедир. Чюнки тилимизнинъ темизлиги, онынъ догъру инкишафы, имлясы ве элифбесининъ мукеммеллиги меселелери биринджи оларны раатсызламакъ керек. Олар исе бу ишлерге гъает аз эмнети берелер. Сонъки йыллар ичинде эдиплеримиз тарафындан муим мыкъдарда китаплар язылып, нешир этильди. Лякин языджыларымыз кечкен черик асыр девамында тилимиз ве имлямызны мукеммеллештирюв хусусында озь макъалелеринен сыкъча чыкъышта булунып, бу меселелерни де котермеге ве чезмеге ярдым эткен олсалар яхшы олмазмы эди?

1938—1939 сенелери рус элифбесини къабул эткен тюркий тиллер анлесиндеки халкълар озь элифбелеринде о вакъытта ёл берильген нукъсанларнынъ чокъусыны 1950-нджи йылларда тюзетти ве элифбелерини текмилледилер. Ама дженктен эвель, о вакъытта, бизим элифбемизде ёл берильген эксикликлер дженктен сонъ тюзетильмеди ве элифбемиз текмилленмеди. Айны бунынъ киби, имля къаиделеримиз де тертипсиз алда къалды. Китапларымызда, газета ве журналымызда сёз, имля чубарлыгъы яшай. Бунъа ким себепчи, аджеба? Эльбетте, биз-озюмиз! Тиль ве эдебият мутехассысларымыз. «Балакъ сыланмай балыкъ тутулмай!»

Бекабад.

АЛИДЖЕНАПЛЫКЪ

Оджа эр кесиниъ гонъюлше якъын сѣз. Оджа дегенде, бизге бильги берген, кениш аяткъа ёл ачкъан адамны тасавур этемиз. Адамлар оджаларыны буюк урьмет ве севги иле анъалар.

Мен де балалыгъымда мектепте манъа тарих ве джогъграфия дерслерини севги ашлагъан оджам Кязим Усенновны буюк итирамы иле хатырлайым.

Ялта шеэри дживарындаки Дерскойде догъгъан Кязим Усеннов отузунджи сепелериниъ башында Алупкагъа кочип кельди ве татар мектебинде дерс бере башлады. Тезден Кязим оджа талелелериниъ ве шеэр эалисиниъ итибарыны къазанды. Оджалар арасында энъ корюмли, истидатлы киши олды. Чокъ йыллар, оджалыкънен берабер, мектеп директоры вазифесини эда этти. Бутюн къуветини бизим киби яшларныиъ тербиесине сарф этти.

Советлер Бирлигиниъ эки дефа Къараманы Амет-Хан Султан да Кязим оджаныиъ къолунда окъугъан эди. Оныиъ талелелери арасында Амет Измайлов, агъа-къардаш Мустафа ве Адиль Раимовлар, Эдем Джеббаров, Кязим Къасымов, Абдулла Дерменджи, Амет Аблаев, Асан Тохтаров, Муса Селимов, Решат Селимов, Энвер Ибраимов ве дигерлер

Кязим Усеинов алупкалы Хатидже Айвазовадан халкъ масалыны язып ала.
Ресим 1936 сенеси чыкъарылгъан.

бар эдилер. Олар эписи дженк йылларында Ватап огърунда дегерли къараманлыкълар косътердилер.

Усени оджа, озюнинъ ресми хызмети чокъ вакъыт талап эткешине бакъмадан, халкъ агъыз яратыджылыгыпен де меракълапа, масаллар, йырлар, эфсанелер топлава буюк гъайрет косътере эди.

1935 сенеси Кърым нешрияти онынъ топлагъан, ишлеген масаллары ве эфсанелеринден айры фольклор джыйынтыгъы чыкъарды. Кязим оджа шу джыйынтыкъкъа кирген масалларны неширге Алушка сарайы музейининъ директоры Бризгал иле берабер азырлады. Джыйынтыкъ ичюн сёз башыны шу музейининъ ильмий хадими Ю. С. Коцюбинский язгъан эди.

1937 сенеси исе Кязим Эмирусеннович Усенновнынъ «Насредин Оджа ве Ахмет Ахай лятифелери» адлы экинджи китабы чыкъты. О джыйынтыкънынъ сёз башыны да Ю. С. Коцюбинский язды. Бу китаплар чокътан-чокъ окъуйыджылар тарафындан алгъышлар къазанды.

1975 сенеси «Литературная газета»да (№ 22, майыс 28) Кърым масаллары ве эфсанелери акъкъында дердж этильген макъаладе шу джыйынтыкъларны тертип этиджи Кязим Усеннов экенлиги тасдыкъ этильди.

Бу аджайип адам, озюнинъ халкъ агъыз яратыджылыгъы нумюнерини эбедийлештирюв саасында япкъан муим ишлеринен медениетимизнинъ инкишафына буюк ярдым этти. Мен онынъ парлакъ хатиреси огюнде ялынъыз сеvimли оджам оларакъ дегиль, айны вакъытта, корюмли медениет эрбабы сыфатында да сяджеде этем.

Кязим оджанынъ учъ огълу бизим социалистик джемнетимизнинъ дегерли азалары олып етиштилер. Фирдоуси къуруджылыкъта инженер, Амди автомеханик, экиси де эвли-баркълы, Сухуми шеэринде яшайлар. Учюнджи огълу Нариман Ростов областы Черкасск шеэринде яшай ве рессам олып чалыша. Бу мутехассыслар да, бабалары киби, озъ намуслы эмеклери иле халкъкъа, джемнетке хызмет этмектелер.

АБДУРАМАН МОЛЛА
Анапа.

Достымнынъ давети иле

Бу корюшюв 1929 сенеси август айынынъ башларында Дагъстанда, Буйнакск (Темирханшура) шеэринде олып кечти. Лякин корюшювни тасвирлемезден эвель, базы вакъналарны хатырламакъ истейим.

1923—1927 сенелери Симферопольде оджалар техникумында окъугъан вакъытымда, Улу Октябрь инкылябы саесинде азатлыкъ эльде эткен дигер халкъларнынъ огъуллары ве кызлары киби, кърымлы генчлер де чешит окъув юртларында — институтларда, техникумларда, ишчи факультетлеринде — окъумакъ, бильги алмакъ ичюн шеэрлерге, хусусан Симферопольге джёней эдилер. Мен де олардан бириси эдим.

Бу девирде мен Симферополь окъув юртларында тасиль корьгенлер арасында бир чокъ танышлар ве достлар эльде эттим. 1927 сенеси оджалар техникумыны битирип, койге оджалыкъкъа ёллангъан сонъ да, оларнынъ базыларынен багъымны узъмедим. Мектюплешип, корюшип турдыкъ. 1928 сенеси мен Алма боюнда Ханыш коюнде оджа олып чалышкъанда, менимле берабер техникумны битирген Асылхан Дагъджы ве Зиядин Джавтобели Алма-Тархан коюнде оджалыкъ эте эдилер. Ханышкой ве Алма-Тархан бири-бирине якъын олгъанларындан, бизлер сыкъ-сыкъ корюше, мектеплеримизде окъув ишлерининъ кетишатыны музакере эте эдик.

Шу йылларда меним ильки шиирлерим дердж олунуп башлагъан эди. «Яш къувет» газетасы ичюн язгъан шиирлеримни редакциягъа ёлламаздан эвель Зиядинге косътерем. Онынъ достчасына япкъан къайдларындан сонъ шиирдеки нукъсанларны тюзетип, газетагъа ёллайым. Дейджегим, Зиядин иле якъын алякъам койде де девам этти ве биз даимий дост олып къалдыкъ. Шу сенелерде бир такъым кърым яшлары, къызлары Москва, Ленинград, Къазан, Баку ве дигер шеэрлерге алий, яхут орта дереджеде тасиль алмагъа кеткенлери киби, бизим Кърымгъа да озбеклер, азербайджанлылар, дагъстанлылар, къарачайлылар, балкъарлар окъумагъа келе эдилер.

Бизим техникумда Буйнакск шеэринден Аджимурад Аджисв деген къумыкъ йигити окъугъан эди. Орта бойлу, эсмери кельген, юваш табиятлы бу огълан да меним якъын достларымдан бири олды. О халкъмызынынъ тарихынен, адетлеринен, йырлары ве оюнарынен пек меракълана эди.

О, Кърым Девлет драма театринде санагъа къойылгъан пьесаларны ич къачырмай, Париковлар ойнагъан темашаларгъа билетлерни эвельден алып къоя эди.

Бир кунъ мен оны озъ коюмизге тойгъа алып бардым. О, тойнынъ энъ урьметли мусафирлеринден бири олды. Озю де лезгинкагъа ойнады. Эр кес онъа, кавказ йигитине, сукъланып бакъты. Экинджи куню мен анама чиберек пиширтип, достымны сыйладым. О бизим койден пек мемнун олып Симферопольге къайтты. Аджимурад оджалар техникумыны бизден бир йыл эвель битирип, Дагъстан маариф комиссарлыгъына ёлланма алды, озъ ватанына къайткъан сонъ да, манъа чокъ мектюплер язды.

«Яш къувет», «Янъы дюнья» газеталарында арды-сыра шиирлерим, фельетонларым басылып башлагъан сонъ, поэзия мени даа зияде меракъландырды. Меним акъранларым Ыргъат Къадыр, Зиядин Джавтобели, Керим Джаманакълы о вакъытларда энди окъуйуджыларгъа белли шаирлер эдилер. Оларнынъ эсерлеринен таныш олып турувым Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Абдулла Лятиф-Заде, Асан Чергеев, Мемет Нузэт киби корюмли шаирлерининъ яратыджылыкъларыны огренюв, айны вакъытта, буюк рус языджыларынынъ эсерлеринен таныш олувым — меним ичюн буюк эдебий мектеп эди.

Мени хусусан Мемет Нузэтнинъ сатирик эсерлери меракъландыра эди. Озюнен даа таныш дегиль эдим. Ама онынъле корюшмекни арзу эте эдим.

Дейджегим, юкъарыда къайд этильген дагъстанлы Аджимурад достым мектюплеринде мени озълерине мусафирликке давет этмекте, озю исе шу йылларда Буйнакск шеэринде ачылгъан къумыкъ оджалар техникумына реберлик япмакъта эди. 1928 сенеси бираз ёллукъ пара топлагъан, кой мектебини тез-тез тамир эткен сонъ, язлыкъ отпускакъа чыкъкъаным киби, догъру Дагъстангъа, Буйнакск шеэринне ёл алдым. Аджимурад баргъаныма пек севинди. Бираз вакъыт мусафирликте булунгъан сонъ, о манъа шу ерде къалып, оджалар азырлайджы техникумда джогърафия ве ичтимаият дерслери алып бармакъны теклиф этти. Мен тюшюндим-ташындым ве техникумда къалмагъа разылыкъ бердим.

1928 сенеси Буйнакск шеэриндеки къумыкъ техникумында дерс берип башладым. Айны вакъытта, Дагъстандаки оджалар институтына окъумагъа кирмеге азырландым.

1929 сенесининъ яз татили кунълери эди. Эвде китап окъуп, отургъан вакъытымда, софанынъ къапысы къакъылды. Китабымны ташлап, къапыны ачтым. Къаршымда без костюмни, къалпакълы, эсмеридже кельген, мыйыкълы яш киши тура эди.

— Сизге ким керек?— деп сорадым.

— Кърымлы Гъафар Эюпов деген йигит керек,— деди киши, озю кулюмсреди.— Мен Мемет Нузэт олам. Кърымдан кельдим.

— Буорынъыз эвге, Мемет агъа!— дедим, оны ичери давет эттим.

Догъмушлар киби корюштик. Ал-хатир сораштыкъ. О, вакъты аз олгъаныны, Дагъстаннен бираз таныш олгъан сонъ, Бакуге кетеджегини айтты. Мемет Нузэт, Хасав-юрт шеэри ве Къараногъай районында яшагъан къараногъайларнен учъ-дёрт кунъ корюшкен сонъ, Буйнакск шеэрини зиярет этмеге кельген. Меним бу шеэрде олгъанымны эвельден бильген. О, шу куню акъшам поезднен Махачкалагъа къайтмакъ истеди. Мен йибермедим. «Бир гедже менде мусафир олунъыз» деп ялвардым.

Мемет агъа разы олды. Мен пек севиндим. Эвимнинъ санбеси Фатимат татай къумыкъ ашлары пиширди. Мемет агъаны сыйлады. Бутюн гедже лакъырды эттик. Эсасен, о сёйледди, мен меракънен динъледим.

О озюнинъ кечмиши, яратыджылыкъ фаалиети хусусында саатлернен икяе этти. Койде догъгъаныны, кой баласы экеннини ве кой оджапчесинден окъумагъа, язмагъа огренгенини айтты. Яшлыгъында койде уста чынъджылардан бири олгъан. Кезлевде, Багъчасарайда, Уфа медреселеринде тасиль корьген. Илькиде кучюк шиирчиклер язгъан, сонърадан эсерлери «Терджиман» да дердж этильген. Къазанда олгъанда Тукъайнынъ яратыджылыгъынен якъындан таныш олгъан. О манъа Тукъайнынъ бир сыра аджайип шиирлерини эзберден окъуды.

Мемет агъа, Кавказда яшагъан къумыкъ, къарачай, балкъар, къараногъай ве дигер халкъларнынъ эдебиятлары иле меракълангъаныны бильдирди. Мен онъа дагъстан, къумыкъ эдебиятынынъ классиклери ве янъы совет языджыларынынъ эсерлери хусусында бильген фикирлеримни бильдирдим. Къумыкъ тилининъ бизим тилимизге якъынлыгъыны исбат этип, мисаллер кетирдим. Мемет агъа сатирик шаир олгъаны ичюн онъа къумыкъларнынъ шакъалы бейитлеринден ашагъыдаки сатырлары окъудым:

Алма терек алаша,
Мен къакъайым, сен аша.
Джиллы ёргъан тюбинде
Кель ятайыкъ янаша.

Тавукъ къозлай юмуртка,
Ювада бола къакъай.
Къатымынъ сени алдата,
Мукъайт ол, Косеакъай!

Умумен, къумыкълар «ш» ариффи ерине «с» ариффи ишлеткенлерини айрыджа къайд эттим. Мемет агъа чокъ кульди ве шенъленди. Эртеси куню саба оны поездгъа отуртып, Махачкалагъа йибердим.

Халкъымызнынъ сатирик шаири Мемет Нузэт пле ильки ве сонъки корюшювимиз, иште, бойле олгъан эди. Сонъундан онынъ яратыджылыгъынен мукеммель таныш олдым.

ГЪАФАР ЭЮПОВ
Гурьев.

ЭСИРЛИКТЕН — ИНТИКЪАМДЖЫЛЫКЪКЪА

Мемет вагондан тюшип, этрафкъа козь эткен сонъ, къальбини эеджан алды, о, ичин-ичин агълады. «Догъмуш журтынь эсир олып кельмек... не мушкюль шей!» Онынъ зеининде Смоленск веляетиндеки Сучёвка коюнде душман иле олган сонъки чатышув ве къамачав... эсир тюшкен бинълернен адамлар джанланды.

О, сагъ элинден яралы олгъан алда, сол элинен пыштавыны самайына таяды, лякин штаб хадими, онынъ ниетини сезип, деръал элиндеки пыштавыны урып тюшюрди. «Буны япмакъ ичюн вакъыт сонъундан да тапылыр,— деди о.— Бир де-бир чарелер тапып, бу ерден къачмакъ керек. Мукъайт ол, яралы экенинъни дуймасынлар». Достлары онынъ элини яхшы этип багъладылар.

Арбий эсирлерни шеэрден-шеэрге, лагерьден-лагерьге кочюре берип, оларны, ниаат, Львовкъа алып кельдилер. Эр кунъ ачлыкътан, хасталыкътан юзлернен эсирлер олелер. Шабанов лагерьлерини биринде бетандашларынен тапышты. Эписи къувандылар. «Не ерлисинъ, къардаш!» «Бакъсанлым. Я сен?» «Мен Джанкойлим... мен?» «Мен Кефеденим» «Алуштаданым». Шу кунъден итибарен лейтенант Велиулла Халилев, Мурат Менсеитов, Сеитмемет Велиуллаев ве Мемет Шабанов бири-бирлеринден айрылмадылар. Такъдир бир талай эсирлер иле берабер бу дёрт кърымлыны да чалыштырмакъ ичюн душманнынъ был-ашыкъ аякълары тюбюндеки азиз топрагъымызгъа алып кельди.

Оларны Симферополь вокзалы янындаки уфакъ сокъакъ бою айдадылар. Этраф пулемёт, автомат, аскерлер иле сарылы. — Мемет, сен не япасынь? Агълайсыньми?

Халилевнинъ сесини ишитип, Шабанов эсини топлады. Бу къуванч козьяшлары эди. Сия козьлери умют ичинде йылтырадылар...

— Чатырдагъны коресинъми?!— деди Мемет элини достунынъ омузына къойып. — Биз душман иле даа курешеджек-миз!

Шабановны, Менсеитовны, Халилевни, Велиуллаевни бир талай эсирлернен берабер Ялтагъа кетирип, Массандраннынъ эски подвалларына къападылар. Оларгъа эсасен траншеялар, окоплар, блиндажлар къаздырдылар. Бир къач ай кечти. Бу вакъыт ичинде Шабанов, Сеитхалиль Зубаев деген койлю баланен таныш олды. Сеитхалиль кимерде тютюн, ашайт алып келе ве сакъчылар корьмегенде, эсирлерге бере эди. Бир кунъ Шабанов баладан:

— Сеитхалиль, сен партизанлар акъкъында бир шейлер бильмейсинъми?— деп сорады.

Ссьмюр кулюмсиреди, ама бир шей де-

меди. Мемет, эльбетте, баланынъ арбий эсирлер этрафында нафиле айланып юрмегенини биле эди. Эсирлер, Сеитхалильнинъ бабасы, эски коммунист Къуртумер Зубаевнинъ аселет гизли хызмет ичюн къалдырылгъанынъ анылагъан эдилер. Сеитхалиль бабасыны, бутюн корьген-ишиткенлеринен хабердар этип турмакъта.

Эртеси куню Шабанов ве дигер эсирлер чалышкъан ерде, аркъаларында одун, къарт ве яш Зубаевлер пейда олдылар.

— Мемет агъа, бу меним бабам,— деди яваштан осьмюр.

Бу арада Къуртумер къарт озьлерине немселер якъынлашкъаныны корип, огълуна:

— Бар, одунларыньны эвде быракъ та, къайтып кель, меним юкюмни де алып кетерсинъ!— деди.

Меметке якъынлагъанда исе:

— Ишанчлы йигитлерни топла!— деди алчакъ сесле.

— Йигитлер бар, ёл косьтереджек адам ёкъ!— деди Мемет.

— Оларны бир дефа даа тешкеринъиз. Къачаджакъ кунюньизни бельгиленьиз. Эртедже къачсанъыз, Долас орманларында сакъланыньыз. Бизимкилер сизни анда тапарлар.

Акъшам Шабанов достларынен лакъырды этти. Секиз адам къачмагъа азырландылар. Къачув кунюни де бельгиледилер, Шабанов бу акъта Сеитхалильни хабердар этти.

Ама умютсиз бир ал къачув кунюни тезлештирди. Самолётларымыз Ялта скелесини бомбагъа туттылар. Дёрт адам — Халилев, Шабанов, Менсеитов ве Велиуллаев, (дигер дёрти сонъки дакъикъада къачувдан ред эттилер), умумий къалабалыкътан файдаланаракъ, ёлдан чалып кечип, Долас дагъларына кирдилер. Эртеси куню Сеитхалиль элинде балтасы ве йипи эсирлерни къыдырып тапты. «Янарсинъ анам, янарсинъ бабам...» Бу тюркю олар ичюн пароль эди. Эсирлер бир афта къызылчыкъ тереклери арасында гизленип юрдилер. Келишкли вакъыт бекледилер. Сеитхалиль оларгъа аш кетире, шеэр яньылыкълары сёйлей. Орталыкъ бираз ятышмагъандже ёлгъа чыкмакъ хафлы. Тузакъкъа тюшмек мумкюн. Немселер бутюн ялы боюны сардылар. Къачувдан вазгечкен эсирлерни соргъудан кечирип, джезалап, чокъ чекиштирдилер, кимседен догъру джевап алып оламадылар. Сеитхалиль бир афтадан сонъ тек озю бильген ёлчукътан эсирлерни Къувушкъа алып кельди. Оларны анда бабасынынъ танышы, гизли хызмет иштиракчиси — алтымыш яшында татар къартынынъ эвинде къалдырды. Олар геджени, къартнынъ кой ке-

нарындаки эвининъ подвалында кечирдилер.

Саба саарь маалинде къарт эсирлерни тургъызды, оларны тазе отьмек ве сют иле сыйлады.

— Къарыларыныызны яхшы тойдырыныыз. Кечит пек агъыр оладжакъ,— деди о.— Бу чувалдаки отьмек исе ёллыкъ. Шимди ашап битирген сонъ мени бекленъиз.

Къарт бир талайдан сонъ къайтып кельди. Эвининъ артында, дагъ этегинде ёлчыкъта оларны гонъюлли немсе аскерлерининъ пешине тюшип, тар сокъакъ бою кеттилер.

— Бу огъланлар сизни керек ерге алып барырлар,— деди къарт.— Ёлунъыз огъурлы олсун.

Къарт Меметнен ве онынъ достларынен сагълыкълашты. Тюневинки арбий эсирлер шимди гонъюлли немсе аскерлерининъ пешине тюшип, тар сокъакъ бою кеттилер.

— Сизини устюнъиздеки бу насыл урба?— деп сорады олардан Мемет Шабанов.

— Э! Эмдже! Бу урба хош аят сургенимиз ичюн кийилген урба дегиль,— деди «гонъюллилернинъ» бириси.— Бабаларымыз джебзде, фашистлернен дженклемектелер. Бизге бу урбаны киймеге душман междбур этти. Эгер бу кийимлерде бугунъ дагъгъа кетсек, немсе ярын союмызынъ-сопымызынъ эписини къуршунгъа тизер.

— Лякин биринджи къуршунуымыз фашистлерге къаршы атыладжакъ.— Бу сёзлерни он алты яшындаки огълан иляве этти.

— Биз истенильген дакъикъада дагъгъа кетмеге азырмыз. Ялыныыз биз дегиль, бутюн халкъ азыр,— деди текрар, биринджи «гонъюлли».— Партизанларгъа элимизден кельген ярдымны япамыз. Кечкен сувукъ къышта партизанларгъа къыркъ еди сыгъыр топлап бердик. Багъчасарай районы партия комитетининъ кятиби Черныйден сораныз, о, эписини тасдыкъ этер. О, шимди дагъда, комиссар.

Экинди маалинде олар тутулгъан мензильге келип еттилер.

— Шу айланмада партизанлар дурагъы башлай,— деди «гонъюлли» ве кулюмси-реп, иляве этти.— Оларнынъ козетиджилери бизни энди чокътан коръдилер.

— Сагъ олунъыз йигитлер.

«Эсирлер» ёлкъостериджилер иле сагълыкълаштылар.

Олар айланмагъа бурулгъан эснада отряд неветчисининъ отькур давушы ишитильди.

— Токъта! Элинъни котер!

Юксек къая артындан, эллеринде сиялары, башларында къырмызы шертли къалпакълары, партизанлар чыкълар. Оларнынъ бириси аджеле суретте дагъ ичине кирип кетти, дигерлери автоматларыны буларгъа догърултылар.

— Огге юринъиз! — дедилер олар. Йигитлер бираз юрер-юрмез:— Токътанъыз! — деп къычырдылар.

Къая артында уфакъ яйла корюнди. Демин дагъгъа кирип кеткен партизан къайтып кельди, онынъэле берабер бир къач адам даа бар эди. Мемет оларны корип, айретте къалды. Осьмюрлик чагъындаки досту Сераджедин Менаджиев... Устюнде

ёлакълы денъизджи кольмеги, бушлат, ко-кюсинде Къызыл Байракъ ордени, ямба-шында вальтер... Менаджиев де Меметнинъ озюне бакъып къалды.

— Комиссар аркъадаш, булар Нафе айткъан адамларгъа бенъзейлер,— деди партизанларнынъ бириси Менаджиевке.

— Мемет, сенсинъми бу?

Мемет... эльбетте, Мемет Шабанов. Эки дост бири-бирине сарылды.

Ялта партизан отряды 1943 сенесининъ кузюнде янындан тертип этильген эди. Шимди отрядтаки адамларнынъ сайысы он едиге барды. Командир майор Казанцев, комиссары лейтенант Сераджедин Менаджиев.

Мемет Шабановнынъ ве учъ достнынъ партизанлыгъы бойле башлады. Мемет, штабнынъ тевсиенесе биназн, Ялтадаки арбий эсирлернен багъ тутувгъа киришти. Бу макъсадле Къувуштаки Къуртумер Зубаев ве Нафе Усеинов иле багъ тутты. Субхи адына сенаторийнинъ араба айдаджысы Нафе гизли иш алып барыджыларнен партизанлар арасында алякъаджылыкъ этип, эр афта Шабановнен корюше, къыйметли малюматлар бере, ашайт маллары ве медикаментлер алып келе, яны вазифе алып кете. Тезден иш баягъы илериледи. Отрядкъа пек чокъ яны адамлар келип къошулды. Яны 1944 сенесинде, Ялта отряды адамларынынъ сайысы юзден кечти.

Отряд кучюк матбаа эльде этти, анда тюрюк чагъырувлар басыла башлады. Отрядкъа яны келип къошулгъан бу дёрт адам къыскъа вакъыт ичинде озьлерини джесюр, дженкявер йигитлер оларакъ косьтердилер. Кырым орманларында Абдуреим Ибраимов ве Абкерим Ашировнынъ дженкявер группаларынен бир сырада Велиулла Халилев ве Мурат Менсеитов группаларынынъ джесаретли ишлери сыкълашты, онынъ эсабында онларнен дедиль операциялар къайд этильди.

Шимди бизим элимизде толук архив весикъалары ёкъ, о, себептен, душман иле олгъан дженклернинъ эписини тафсилатлы тасвир этмек кучъ, лякин о, дженклерде иштирак этип, сагъ къалгъан базы адамларнынъ эллериндеки весикъалар бизлерни чокъ вакъиалардан хабердар этмекте-лер.

— Онъа «Йылбаш бахшышы» демек мумкюн,— дей Мемет Шабанов.— Чюнки бу операция яны йыл арфесинде кечирильген эди. А. Ибраимов ве В. Халилевнинъ бешер адамлыкъ дженкявер группалары бирлешип ёлгъа чыкълар. Эр бирининъ аркъасында онар килограмм патлатув маддеси. Вазифе: Байдар къапысы янындаки ерасты кечидини патлатмакъ.

Бу вакъытларда отряднынъ дурагъы Кучюкозенбаш койи янында эди. Партизанлар яйла бою кеттилер, немселер постыны айланып кечти, Байдар кою четинде сакъланып, ёлдаки аркетни козетип отурдылар. Оларны энъ зияде немсе бекчилерининъ денъишюви ве бири-бирлери арасындаки месафе меракъландырмакъта. Дёрт саат козетип отурдылар. Ерасты кечидининъ янында бекчилер ичюн махсус ятакъхана къурулгъан. Душман бекчилерининъ мыкълары отузгъа якъын. Бекчилер эр эки сатте денъишип туралар. Партизанлар акъшам саат докъузда ёлгъа якъын-

паша башладылар. Беяз халатлы партизанлар кьардан айырды этильмейлер. Олар ёл кенарындаки ири ташлар артында сакьландылар. Эки партизан душман пейда олгъаныны аркьадашларына бильдирмеге кеткенде, немсе бекчилерини тындырдылар. А. Ибраимов, А. Ильясов, Костя (румын) ве В. Халилев аджеле суретте туннельге етип кельди, зар-зорнен диварны ойып, анда тол ерлештире башлады. Дигер дёрт адам бекчи олып турдылар. Патлатувга азырлыкь кьыркь дакьикъа девам этти. Детонатор ёкьлыгы себебинден, гранаталарнын детонаторларындан файдаландылар. Эр шей азыр. Юз алтмыш килограммлыкь маддеден ойле кучлю патлава асыл олды ки, атта дагьлар сарсты. Севастополь ёлундан бир кьач кунь кечмек мумкюн олмады. Немселер бараклардан чапып чыкьты, о якька-бу якька тюфек аттылар. Партизанлар автоматларындан немселерге атеш ачтылар. Шу арада патлатьдъжылар да партизанларга кьошулдылар. Автоматлар ве гранатлар гурьютисни орталыкьны иньлетти. Атышлар эппи вакьыт сьорен сонь Ибраимовкьа кери чекилов эмири берильди. Душман топлары аракетке кельди. Симеиз обсерваториясы прожекторлары атышлар мейданыны айдынлаттылар. Партизанлар кьайтып, орманга кирдилер.

Немселер Байдар янындаки орманда одун азырлап кьойгъан экенлер. Партизанлар шу одунлар обасы арасына, патлава маддеси иле толу бир кьач шише кьойдылар. Одун обасы дешетли давушле патлады.

Кокнинь юзю ачылды. Немселер янайткан одунларга атеш ачтылар. Соньундан аньлашылды ки, душман «десант тюшти...» беллеген.

Урбалары сым-сылакь, озьлери ёргъун партизанлар яйляга чыкьтылар ве бир аз ял алмакь ичюн тена тапып, токтадылар. Атеш якьып кьызынды, соньра кене ёлларына девам эттилер, чюнки душман оларнын пешинден келе биле, льякин ёлда олар башка кьыйынлыкька расткельдилер. Дагьларны баскьан думан юрьмеге кедер этти. Бойле вазиятте рузгяр кьуветинен чалышкьан станцияга келип чыкькьанларыны биле дуймай кьалдылар. Бирден токталдылар. Елкосьтериджи арткьа чекильди, льякин, не ичюндир кене токтады.

— Не олды?— деп сорады Ибраимов.

— Копеклер авулдай! Гьалиба, артымьыздан келелер!

Тюшюнип отурмага вакьыт ёкь. Бу ерлерни яхшы бильген Ибраимов адамларыны станциянын янчыгындан кечкен ёлчыктан ашагьы етеклеп кетти. Барьпта, бекчи душман дуйгъан олса, бу арада партизанларны кьырып ташламасы мумкюн эди. Соньакьнын сол якьы—учурьым. Ёл косьтериджи адам—Ялталы, авджы, о, озюни учурымдан ашагьы биринджи быракьты. Онын артындан дигерлер сычрап, кьар куртюги ичине тюштилер. Оларны эслеген станция бекчилери атеш ачтылар, льякин энди онын файдасы ёкь эди. Партизанлар ич те зарарланмай, учурымдан Гьавр копюрине тайып тюштилер. Ёлдан кечип, дагьга догьрулдылар. Дагьга чыкьып етиштирамадылар, тань ата

башлады. Пек ёрулдылар. Шапкеге бензеген кьая алтында раатланмага кьарар беререк, Ибраимов ве Халилевнинь адамлары олю киби юкьлап кьалдылар.

Бу арада душман даиресинде бизим ичюн гизли чалышкьан адамларымыз туннель патлатылгъан сонь асыл олгъан вазият акькьында отрядкьа хабер эттилер. «Я группанын озю кьайда? Ничюн корюнемей?— деп раатсызландылар отрядта. Оларны кьыдырып тапмакь ичюн адамлар йиберильди. Уйлеге якьын тапылдылар.

Кунь-куньден партизанларнын дженкьа вер аракетлери кениш колем алды. Комиссарнын джеп дефтерчинде эр бир группанын якькан ишлери кьыскадан эп кьайд этильмекте эди: «Декабрь 25-те отряд Буюкозенбаш коюнде сия складьна уджюм этти. Ялта ве Кьызылташкьа кетильген ёл миналардан темизленильди. Ялта—Алушта телеграф-телефон агьынын бир километрлик ери иштен чыкьарылды. Январь 2-де А. Ибраимовнын группасы Гаспра районьнда автомашина колоннасына уджюм этти. Бир енгиль машина бозулды, учь офицер ве алты аскер ольдюрильди. Айны шу группа Тюзлер районьнда 500 метрлик телефон агьыны иштен чыкьарды. Январь 3-те В. Халилевнинь группасы Ай-Даниль районьнын Ялта—Алушта ёлунда тютюн юкло арабаны ёкь этти. Бир ат ве бир де немсе аскери ольдюрильди. Бир дане тюфек эльде этильди. Январь секиз геджеси А. Ибраимовнын группасы Ялта—Севастополь ёлуна Мухаладка коюнде машина ёлуны патлатып, бозды. Ёл аракетти токталды...»

Душман да кьол кьавушып отурмай Партизанларга кьаршы даима уджюм этип турувдан башкьа, партизан отрядларына шпион ве диверсантлар йибере. Душман, бу хызметни мутехассьларнен темин этмек ичюн, Ялтада сабыкь тютюнджилек техникумында махсус мектеп ачылды. Шпион мектеби Симферопольде де тешкиль этильди. Ама эр ерде бизим озюмизнинь гизли тешкилятчыларымызнынь адамлары бар. Сёз келими, Кьуртумер Зубаев гестапо индинде озю ичюн ойле буюк ишанч кьазана бильди ки, немселернинь планларыны эвельден биле эди.

Бугунь бизим партизан отрядына шпион йиберильсе, эртеси куню Нафе оларнынь адларыны штабкьа бильдире.

Партизан аракетти халкь кутьлесини озюне джелп этти. Эали, кьарт ве яш демей, душманга кьаршы курушке кьалкьты. Немселер дагь этеклериндеки койлерни якьты. Ерли эалиге джанавар киби кьылынмакталар. Осьмюрлерни, эллерине сия алмага меджбур эттелер. Алмага истемегенлерни дензизге богьалар. Эллерине сия алгъанлар исе, оны немселерге кьаршы догьрулталар.

Дженкь Кьырымнынь азатлыгы огьрунда алынып барыла. Партизан отрядларында энди биньлернен ерли адамлар бар. Отрядлардан бригадалар, бригадалардан—бирлешмелер мейданга кетирильди. Ялта отряды, Дженубий бирлешменинь единджи бригадасы эркаяна кирсетильди. 1944 сенеси февраль айында Шабановны, Могильников командалыгы алтындаки болюк штабы башлыгынынь адьютанты вазифесине кьойдылар.

Зейнеп Аббасова

Уч, кѳушчыгѳым!

Уч, кѳушчыгѳым, даим уч
Якѳынга ве узакѳка!
Тек учѳанда мукѳайт уч,
Тюшме, джаным, тузакѳка.

Уч, кѳушчыгѳым, даим уч.
Алчакѳка ве юксекке.
Кѳонакѳбайсынѳ даима
Ачыкѳ-айдын шу кокке.

Учѳп-учѳп той, кѳушым,
Барышыкѳлы дѳнѳяда.
Уч, кѳушчыгѳым, даим уч,
Теляш корѳме юванѳда.

Пек авесим кѳушчыгѳым,
Мен учуджы олмага.
Кѳанат керѳп сен киби,
Кок юзюнде учмага.

Динѳгиль-динѳгиль даречик

Чапѳп келе Саречик.
Кѳолунда бир даречик
Чала-чала эп ойнай,
Бизим дѳльбер Саречик.

Динѳгиль-динѳгиль даречик.
Динѳгиль-динѳгиль даречик.

Кѳавал чала Алимчик.
Кеманеде Селимчик.
Эзгилерге кѳошулды.
Шувулдагаѳан деречик.

Динѳгиль-динѳгиль даречик.
Динѳгиль-динѳгиль даречик.

Байырчыкъя теречик,
Теречикте Зоречик,
Дук-дук ура юречик,
Йырламакъя Зоречик.

Динъгиль-динъгиль, даречик.
Динъгиль-динъгиль даречик.

Юсуф Решидов

Къабакъны пек севем мен

Шакъа

Бир кунъ базаргъа бардым,
О якъ-бу якъ долаштым.
Эш-достларнен корюштим,
Ал ве хатир сораштым.

Бакътым, къабакъ сатыла,
Эльден-эльге атыла.
— Къачкъа?— дедим, сорадым,
Джепте пара арадым.

Къабакъ пек агъыр эди,
Юз кило къадар эди.
Тутып оны элиме,
Алып кельдим эвиме.

Урдым ерге, патлады,
Парча-парча чатлады.
Астым — къазан толмады,
Къарным биле тоймады.

Къабакъны пек севем мен,
Лезетини билем мен,
Эгер къабакъ олмаса,
Базар бойлап юрем мен.

Улу Октябрь ве халкъ яратыджылыгы

Улу Октябрь революциясы ер курресинде яны тарихий девир ачты. Асырларнен зулмет астында эзиллип, инълеп кельген эмекдар халкъ яны девирнинъ джазие къветинен рухланды, акъ-адалет девлети Улу Ленин гъаесинен гъыдалангъан совет акимиятининъ къучагына сыгъынды, озюне сербест аят, бахт-саадет тапты.

Бу буюк тарихий алмашувдан сонъ мемлекетнинъ юреги сербест урды. Эмекдар кутъле бутюн барлыгынен бу акъ-адалетке, саадетке къучакъ ачып сарылды.

Иште, бу тарихий шараитнен багълы оларакъ эмекдар халкънынъ агъыз яратыджылыгы да яны сильтем алды. Революциядан эвельки истисмарнынъ, зиетли эмекнинъ агъыр зулметли шараитини эмекдар кутъле агъыз яратыджылыгында акс эттирген олса, революциядан сонъ халкъ агъыз яратыджылыгынынъ маиети, мундерижджеси тамырындан денъишти. Эмекдар кутъле арасында йыкълангъан халкъ ходжалыгыны яныдан къурып, джаиллики ёкъ этюв ичюн Лениннинъ декретини омурге кечирип башлады. Бу муим тебдирлернен багълы оларакъ халкъ яратыджылыгы да инкишаф этти. Бу хусуста чокъ мисаллер кетирмек мумкюн: Эмекдар халкъ къавушты адалетке, Къол тутайкъ бирликтен биз девлетке. Аякъкъа турсын мемлекет якъын йылда, Сарылайыкъ эмекке, фурсат бар къолда.

Шу йыллар ичинде эмекдар кутъле арасында халкъ кедайларынынъ сербест давушлары иштитилди. Бу адалетли яны аяттан рухланып, Лениннинъ революцияда гъалип келиджи гъаелерини озъ яратыджылыкъларында буюк гъайрет ве джесарет иле тасвир эттилер.

Белли кедайларымыздан бири Зиядин Джемайнинъ революция кунълеринде догъгъан шу чынълары джиддий дикъкъаткъа лаякъкъыр.

Лениннинъ айткъан сёзюне къанды солдат, Кенар болды бизлерден джат огълу-джат. Аскер севди Ленинни, сёзюне къанды, Советлерчюя курешни борджи саиды, Партия бизни эр вакыт къорчалап тура, Ленинизм ильминен джемиегъ къура.

Халкъ кедайы Абдурешит Серверий Лениннинъ якъан ишине буюк къыймет ке-

сип, онынъ алидженаплыгыны ифаде этти:

Къолай дегиль улу ёл ойлап тапмакъ,
Бу дюньяда бойле бир девлет япмакъ,
Язгъанларынъ керчектен къальпке тие,
Бир окъугъан, беш окъуй, шайтып сюе.
Акъыл сенде-акъкъан сув, фикир-дерья,
Сен косътердинъ ярыкъ кунъ, зевкълы
дюнья.

Пек айтувлы кедайларымыздан Исмаиль Салетнинъ земаневий маналы чынъларына назар ташлайыкъ:

Яшасын Совет, яшасын, коп омюр сюръсин,
Улу Ленин гъасси устюн турсын.
Гурджи, татар, рус, озбек — эписи бирдир,
Бу бирликти яраткъан улу Лениндир.
Буюк имкан туттырды къолумызгъа,
Парлакъ кунеш Лениндир ёлумызгъа.

Кедай бу сатырларда улу даийни сёнемез парлакъ кунешнен тенъештире, онынъ миллий сиясетини алгъышлай, миллетлернинъ сарсылмаз достлыгыны джан-юректен, юксек аракетнен тасвирлей.

Исмаиль Салетнинъ чынъларындан бир-эки мисаль даа кетирейик:

Гуръделенсин Москва, оссин юрек,
Сагъ ол, улу партия! Шу бизим тилек.
Метрогъа минип, мең юрдым ер тюбюнде,
Ярыгъындай ярыкъ ёкъ айда, кунъде.
Тешеккурлер Ленинге мен этемен,
Партиянынъ пешинден эп кетеман.
Яраштыргъан дюньяны Ленин эди.
Бизлер сюръдик сефаны, о коръмеди,
Вильгенимин айтайым джумленъизге,
Бир гуль багъча яптырды Ленин бизге.

Исмаиль Салет бу сатырларда мемлекетимизнинъ юреги эфсаневий Москванен гъурурлана, юрегинден къайнап чыкъкъан арадетли, зеджанлы бейитлернен пайтахтымызынъ улугълыгыны, енъильмезлигини такъдир эте.

Менаджи къартнынъ девиримизге аит чынълары да о, рухтадыр:

Ленин айдын ёл ачты, окъунъыз, деди,
Эвельде бизге бундай кунъ къайда эди?
Тербие берген сен эдингъ поста тургъан,
Эр бир туткъан ишинъчюи план къургъан,
Ленин къавий аркъадыр, улу юрек.
Яшасын бизим СССР, дюньягъа дирек!

Корьгенимиз киби, халкъ агъыз яратыджылыгынын мундериджеси, эсас меззусы Ленин къургъан сарсылмаз партиянен, улу дай адынен, онынъ якъан алидженап ишлеринен, социализм гъаелеринен багълы оларакъ догъды ве бир неэр киби акъып турды.

Халкъ иджадында колхоз къуруджылыгы девири кениш ифаде олунды. Кене Менаджи къартнынъ чынъларына мураджаат этейки:

Колхозлашты коюмиз, бирлешти халкълар,
Эписи тавлы, эписи пек къувнакълар.
Мына олар партия ёлунда кете,
Аятны бир ачылгъан чичекдай эте.
Ленин бабай торуну яш комсомол,
Ярдым эте колхозгъа къавий бир къол.

«Къайда бирлик — анда тириклик» деген аталар сезюни шиар эткен эмекдар кутъле колхоз къуруджылыгына юректен сарылды. Чынъ ве манелерде койге техника келюви ве колхоздаки техника янъылыкълары да акс олунды. Меселя:

Коп Къарангъыт къатында азгъана Дормен,
Сагъысапъ озюнт келе къой тракторнен.
Янты мотор колхозгъа хайырлы болсын,
Берекетни онъ болып, анбары толсын.
Колхозымыз абадан, берекетли чёлю бар,
Онынъ туткъан ишинде партиянынъ ролу бар.

Бойле чынъ ве манелерде койде колхознынъ осюв суръаты, техниканынъ устюнлиги буюк джохкъунлыкънен ифаде этиле. Колхоз къурумынен бир сырада, шеэрлерде санайы оджакълары мейдангъа келюви де чынъларда озь ерини тапты:

Ешилъ чёльге бенъзеттик коюмининъ къырын,
Къучакъ ачты бизлерге Къамыш-Бурун.
Маден ирий онынъ кенъ оджагъында,
Пигит-къызлар чалыша къучагъында.
Чалышкъаным заводда еди сене,
Домналарда маденлер сувгъа дёне.
Къазмердайын къызарып челик акъа,
Муджинзеге сукътланып эр кес бакъа.

Кой ве шеэрлернинъ черэси кунъ-кунъден гузелленгени, абаданлашкъаны эмекдар кутъленинъ рухуны котере, оларны эмекке джохтура, сынъырсыз севинчен толып ташкъан халкъ, озь къуванчыны йырларда, чынъ ве манелерде ифаде эте.

Кой ходжалыгы ве санайынынъ илериленмесинен, шеэр ве койлерде янъы-янъы медений оджакъларнынъ къапылары ачылды. Окъуа ве медениетнинъ чичекленюви де халкъ яратыджылыгъындан четте къалмады, шекильдже миллий, мундериждедже социалистик медениетнинъ инкишаф этюви, халкънынъ медений севисининъ осюви халкъ яратыджылыгына янъы ёл ачты, чынъджыларны, кедайларны ильхамландырды, зеджанландырды. Олар къальп джохкъунлыкънен янъы-янъы чынълар, манелер догъурдылар.

Гогерджинге ем септим боле-боле,
Агъам чыгъа клубдан куле-куле,
Окъув эви безенди ал къазмерге,
Илим-фенни огрете о бизлерге.
Газетада эселедим суретингизни,
Окъуп, изып зенгинлет джелетингизни.

Бу дюньяда бармы экен илимге етер,
Бильгисини эр ишке давет этер.

Улу Ленин партиясынынъ акъылане ёлбашчылыгы алтында советлер мемлекетининъ бутюн сааларында дев адымларнен илерилеп, юксек дереджеде тарихий къазанчларгъа наиль олуву чынъджыларны даа зияде ильхамландырды, оларнынъ яратыджылыгына янъы сийлем берди.

Эмекдар халкъ озюнинъ екяне таянчы Ленин партиясы олгъаныны, онынъ бирдемлигини, енъильмезлигини анълады ве оны озь яратыджылыгында эсас етекчи оларакъ ифаде этти.

Партиямыз Лениннинъ ёлуен кете,
Эпимизни окъувгъа давет эте.
Реберимиз партия, сёнмейджек маякъ,
Партиягъа къол тута, селене эр якъ.
Чокъ яшасын ленинджи партиямыз,
Онең бирге муджинзе яратамыз.

Ош областы, Шаркъ станциясында яшагъан Казиме Аджимуратованынъ шу чынъларыны алайыкъ:

Яшасын Ленин гъаеси — байрагъымыз,
Ленин догъгъан кунъ бизим байрамымыз.
Ленин сызгъан планнен кетемиз огге,
Айдын-ачыкъ ёлуымыз — коммунизмге.
Партиямыз етекчи, кунешдай ярыкъ,
Алтын сувнен енъишини яза тарих.

Улу Ленин гъаесининъ турмадан чичекленюви, онынъ бутюн дюнья огюнде акърансыз итибары, Ленин партиясынынъ сарсылмаз ёлбашчылыгы алтында эльде эткен сынъырсыз къазанчларымыз, кешфиятларымыз, илим-фен-техниканынъ адден-ашкын муджизелери Советлер мемлекетини аджайип юксекликлерге алып кельди. Сарсылмаз гранит къале киби мукеммель, енъильмез мемлекетимизининъ кучю-къудретини, сынъырсыз байлыгыны, бу байлыкълар ичинде сербест яшагъан совет адамларынынъ батырлыгы, бирдемлиги, достлыгы, эмексеверлигини халкъ озь агъыз яратыджылыгында акс эттире:

Къуббеден джермай пускюре, къувану юрек,
Гъалебеге кетире бирдемли тилек.
Енъишлернен безене омпоримиз,
Бар дюньягъа сес бере коморимиз.

Мемлекетимизининъ энъ эсас байлыкъларындан бири памукъ акъкында манелер, чынълар адден-ашкы зеджанлы янъгырайлар:

Памукъ бизге эм отъмек, эм де кийим,
Планымыз толгъан сонъ япармыз джыйын,
Ярышлашып тарлада бир олайыкъ,
Вакътындан эвель планы толдырайыкъ.
Памукъ джыйып ёллаймыз керван-керван,
Толдырамыз планын, сюремиз девран.
Йылдан-йылгъа аламыз бол-берекет,
Гъурурлана бизлернен урь мемлекет.

Совет халкъынынъ алидженап эмеги, джесюрликлери, батырлыкълары, бильхасса, Улу Ватан дженкиндеки къараманлыкъларыны косътериджи чынълар, бейитлер халкъ яратыджылыгында салмакълы ер тутмакъталар.

Халкъ фашизм къолунда чекишмекни, къул олмакъны сувукъ олюмден де бетер сайды. Дагъ этеклеринде, орман бойла-

рына якын койлернинъ эалиси партизан-
лыккъа кеттилер. Олар енип келеаткан
Совет Ордусына къавий ярдымджи къувет
олып, душманнен амансыз курештилер.
Эльбетте, бу дешетли дженкте пек чокъ
яшлар къараманджа курешип, Ватан, халкъ
огърунда къурбан кеттилер.

Акърансыз урушларда душмангъа къар-
шы тургъан партизан отрядлары фашист
баскъындыларыны телашкъа салды. Олар-
нынъ душмангъа къаршы ачувы, нефрети
дакъкъа сайын артты, иште бу шиддетли
курешлерде догъгъан эеджанлы бейитлер
халкъ арасында озюне эбедий ер алды:

Етер дейим, айдутларнынъ башымызгъа
мингени,
Даветсиз келип юртумызда озъ эвиндай
юръгени.
Атышам мен душман иле, къул олмам ич
кимсеге
Тирим дегилъ, олюм биле къоркъу бере
немсеге,
Васнетим, вахшийлерден азиз юртым сакъ-
лансын!
Юрегимнен бир тешилъген партбилетим
сакълансын.

Коръгенимиз киби, Ватангъа эбедий са-
дыкълыкъ, джесюрлик, ватанперверлик
гъаесинен суварылгъан чынълар, бейитлер
халкъымызынъ битмез-тюкенмез хази-
неси, вариетини тешкиль эте.

Халкъымыз Ленин партиясынынъ ёлбаш-
чылыгъы, гениаль реберлиги алтында Со-
вет Ордусынынъ енъеджегине буюк ишанч
багълады, башына тюшкен къыйынлыкъ-
ларны оптимистик рухнен енъди, Улу Со-
вет халкъынынъ дюньяджа эмиетке малик
тарихий гъалебесине дегерли иссе къошты.

Фашистлерни къувалап Берлинге еттим,
Халкъ огюнде борджымны эда эттим.
Снаряддан къоркъмадым, эм атештен,
Фашистни къырып оттик биз Будапешттен.
Алдымызда бар джанаи седжде этти,
Гъурурнен бизим Ордумыз Берлинге етти.

Улу Октябрыннъ биринджи кунълерин-
ден башлап, къадын-къызларнынъ азатлы-
гъы, оларнынъ эрлернен бир сырада тенъ
укъукълы олувлары хусусында аджайип
чынъ-манелер яратылдылар. Къадын ке-
дайларымыздан энъ айтувлы Афифе Са-
меванынъ азикли чынъларына мураджаат
этейик:

Эрлер киби къадынлар укъукъ алды,
Ленин совет юртуна темель салды.
Янгъы омюр ачылды къадын-къызгъа,
Энди мухтадж дегильмиз отъменке, тузгъа.
Отъмегимиз бол олды эм тузымыз,
Окъумагъа ёл алды чокъ къызымыз.
Къучакъ ачып девлетке, тюштик ызгъа,
Сербест алт берильди къадын-къызгъа.

Бу сатырларда къадын-къызларнынъ
азатлыгъы, сербестлиги, оларнынъ къуван-
чы котерикни рухнен тасвирлениле. Афифе
Самиева совет къадын-къызларынынъ ко-
рюмли векили оларакъ, озъ йырларында
Ватангъа сынъырсыз садыкълыкъ, Ленин
партиясынынъ алып баргъан гениаль ёлу-
ны макъуллеп юрекнен севинчини билъ-
дире.

Улу Ленин яраткан урьлик бизим,
Партиянен екяне бирлик бизим,
Улу даий яраткан багълар бизим,

Кенъ омузлы, чаларгъан дагълар бизим,
Улу Ленин яраткан койлер бизим,
Берекетли тогъайлар, чёллер бизим,
Багъры алтын саватлы къызлар бизим,
Бу барлыкъны сырлагъан йырлар бизим.

Мемлекетимизнинъ дев адымларнен
илерилемеси, янъы-янъы гъалебелернинъ
къазанылмасы, асырларнен къаврап ят-
кан къыртыш ерлернинъ гуль-багъчалар-
гъа чевирильмеси, бу саада совет адам-
ларынынъ алидженап эмеги, комсомол яш-
ларынынъ ишкюзарлыгъы чынъларда шой-
ле ифаделене:

Гуль багъчагъа чевирильди къыртыш ерлер,
Буны ятты ишкюзар комсомол-эрлер,
Комсомоллар нам бере къурулушта,
Къатмер гуллер буръленди эм къыртышта.
Комсомолгъа бойсунды Амур, Иртыш,
Боюн эгди алдында джансыз къыртыш,
Партиянен келемиз Улу тангъа,
Эшелонлар джэнеди мешур БАМгъа.

Буларнен бир сырада бизим тынчлыкъ-
север сясетимиз халкънынъ тынчлыккъа
ынтылышы, бирдемлиги, достлыгъы, къар-
дашлыгъы, самимиетликиннъ арарети янъы-
янъы чынъ ве манелернинъ дюнья юзю
коръмесине силътем бермекте:

Энди дженклер олмасын, акъмасын къан,
Барышыкъ омюр кечирсин эр бир инсан.
Сабийлериннъ юкъусы болонмесин,
Фелякетке ичте ёл берильмесин,
Тынч-татув яшайыкъ бу эрада,
Кешфиятлар япайыкъ Венерада.

Иште, бунынъ киби, совет халкъынынъ
эр бир саада эльде эткен мувафакъиет-
лери, Улу Ленин, партия, комсомол
къадында земане чынълары, манелер, рива-
етлер бугунъ де яратылмакъта. Октябры-
нынъ къызгъын кунешинден нур алып, бул-
лор сув киби акъып тургъан эдебиятымыз-
нынъ алтын фондунда муим ер алгъан
халкъ агъыз яратыджылыгъы Совет Со-
циалистик Республикалар Бирлиги тешкиль
этильгенине 60 йыл толуву девиринде даа
юксек джошкъунлыкъ иле инкишаф эт-
мекте.

Бютюн дюньяда тынчлыкъны сакълав
огърунда ёрулмадан алып баргъан куре-
шимиз, къарт тарихта мисильсиз енъишле-
римиз, семаны доланып, ай-йылдызларны,
кяинатны токътавсыз огренген батырлары-
мыз, бар джианны айретте къалдыргъан
Шималь ве Дженоуп къутубларында ельпи-
реп тургъан енъильмез улу Ленин байра-
гъы ве бу байракъны котерген аджайип
кешфиятчыларымыз — буларнынъ эписи
улу Ленин гъаелерининъ тантанасыдыр.

Онынъ эбедий яшайджакъ симасы эр
бир совет адамыны бютюн сааларда янъы-
янъы эмек къараманлыкъларына рухлан-
дыра, тынчлыкъ сясетини даа зияде къа-
вийлештирмеге, илимий-техникий, иктиса-
дий ве медений теракъкыят ичюн куреш-
ке чагъыра.

Лениннинъ ольмейджек, кунеш киби па-
рылдап тургъан гъаелери, совет халкъла-
рынынъ улу достлыгъы бютюн саалардаки
енъишлеримиз ичюн ве бу джумледен
яратыджылыкъ къуветимизнинъ гъайрет-
нен осюви, инкишаф этюви ичюн битмез-
тюкенмез бир чокъракътыр.

Аталар сөзлери

Акъяллынынъ аты азмаз, тоны тозмаз.
Апайнынъ яманы шейтангъа чарыкъ кийсетир.
Араштыргъан мевлясыны да булыр, белясыны да.
Арсландан арслан догъар.
Ат алсанъ — барлыдан ал, къыз алсанъ — джарлыдан.
Бакъа: «чокъ сёйленсем, агъызым сувгъа тола» — деген.
Барлынынъ кейфи кельгендже, джарлынынъ джаны чыкъар.
Боденеден къркъкъан тары экмез.
Гемиджи кельсе, къайыкъчы кълкъар.
Душманынъ къарынджа къадар олса, кучинъ арслан къадар олсун.

Инсан къртайса да, гонъюль къртаймай.
Инсан таштан серт, чичектен назиктир.
Ишсиз келир — ишлини иштен кълдырыр.
Кельген къады, кеткенине рахмет окъутыр.
Керек ташнынъ агъырлыгъы олмаз.
Кимиси сув тапмаз ичмеге, кимиси копюр тапмаз кечмеге.
Козюни юмгъан таш ютар.
Копек тойгъан еринде, инсан тувгъан еринде ятар.
Къале ичтен алыныр.
Мыскъялнен лаф этсенъ, башынъа таякъ тюшер.
Нефси болнынъ кълъби тар.
Огюз тюбинден бузав къыдырма.
Окъугъан озар, окъумагъан тозар.
Союладжакъ тавукъ темиртекни озю къазып чыкъарыр.
Таякъ эттен отер, сёз кемиктен.
Тили уста, эли кыскъа.
Тирнеклининъ сувы къыргъа акъар.
Файдасыз сёзни айтма, айдалы сёзден кълйтма.
Шейтаннынъ достлыгъы зиндангъа къадар.
Эм дайыма кетем ,эм атымны отлатам.
Эр кеснинъ догъгъан ери — дженнет.
Ашуре шорбасыны ашамагъа кеткеннинъ кълшыгъы белинде олур.
Аякъкъапынъ тар олса, дюнья башынъа зиндан олур.
Бир кълшыкънен докъуз чобан сют ичкен, бирининъ агъызы бош олмагъан.
Бош чапчакъ пек дангъырдар.
Эрифнинъ сакъалы туташып янгъан, токъта, чубугъымны якъайым, деген.

Эр кълбаат юзге урулмаз.
Къадынларнынъ эписи сакъыз чайнай, ама Айшэ апте киби чатлатамайлар.

Эр кес кечкен копюрден сен де кеч!
Хыдырлез ягъмурунынъ тамчиси алтын.
Ич, деген олсалар, чешмени кълрут демегендирлер, я!
Огълан догъур, кълз догъур, хамурны сен ёгъур!
Огълан дайыгъа, кълз халагъа чекер.
Одюнч куле-куле кете, агълай-агълай кълйта.
Севинч кълпыдан киргенде, кедер баджадан чыкъа.

М. Парунакян,
А. Верещагина

Адалет ичюн

Эмиль Амит — эдебий эсерлери рус, дашлар», «Акь алтын», «Елда» киби икяелери азербайджан, озьбек тиллеринде нешир этильген язиджыдыр. Онынъ 1982 сенеси Москвада «Советский писатель» нешрия- тында чыкккан «Сыгын чокьрагы» адлы повестьлер ве икяелер джыйынты- гы, бизге муэллифнинъ яратыджылыгы, онынъ иджадий усулы акькында джиддий фикир юрьсетмек ичюн эсас догъура.

Джыйынтыкьтаки эсерлерде буюк, зен- гин алем, этрафымыздаки омюр озюнинъ кьуванчы ве кедери иле, тюшонджелери ве хаяллары, шубелери ве кучюк гъалеб- лери иле джанлы инсан акс олунa. Муэ- лифнинъ повестьлери ве икяелерининъ эс- сыны дженк акькында хатырлавлар теш- киль эте. Эмиль Амит икяелеринде адет- тен тыш шейлер, февкьульаде вакьиялар хусусында сез юрьсетмей, аксине, омюр- деки адий, адетий вакьияларны косьтере. Оны, умумен, муреккеп аятта козьге ко- рюммеген, башкьалардан пек фаркь этиль- меген, саде адамлар меракъландыра.

Шекиль джеэтинден бакькьанда эдип- нинъ икяелери пек гузеллер. Хусусан, онынъ «Бир куньлик токтатав», «Сыныф-

лери дикькьатны джелъп этмектелер. Олар кьойылган макьсад ве онынъ эдасы арасындаки сыкьы узвийлик, лаконик ше- киль, тасвирнинъ догърулыгы ве дидак- тикадан сербестлиги иле кьыйметлилер.

«Елда» икяеси юксек драматик нотада бите. Бу икяе инсаннынъ алемде юзь бе- риджи эр шей ичюн месуль экенлиги гъаесини ифaде эте. «Деньиз ташчыкьла- ры» икяесининъ колеми олгъаны-оладжа- гы учь бучукь саифе олса да, ондаки къараманнынъ образы битик шекильде бериле.

«Урюк чичек ачкьанда» икяесинде исе яшлыкьнынъ парлакь адеми, ильки севги- нинъ кьуванчы ве айдын куньлери, назик, мукъаддес дуйгъунунъ ильки тепрентиле- ри акс олунa. Яш огъланнынъ юрегини сакин, гизли кьуванч охшай ве окъуйджы да онынъле берабер севине.

«Севгиден кучьлю» адлы икяе инсанлар- гъа инам, мераметке, дюльберликке ве кямилликке итаат, инсаниетке урьмет акькында. Ахлякьий темизлик, гоньюль назиклиги, шахсиет ифтихары, ят адам-

ЭМИЛЬ АМИТ
*Олений
родник*

нын кедерине, гонъюль берюв дуйгъулары, адамларгъа ярдым ичюн ашыкъув — бу чизгилер икяенин къараманына ант олып, мерамет ве айдынлыкъ гъалемеси ичюн эсас темельдир.

Эмиль Амит адамнынъ табиятындаки алидженаплыкъ чизгилерине инана ве оларнынъ гъалип келювине даима умют багълай. Муэллиф бизни инсан къолундан кельген гъарезлик, фитнеджилик, алчакълыкъ аятта из къалдырмай кечмегенине къандыра.

Джыйынтыкътаки бутюн икяелернинъ мундериджелерини текрарлап чыкъувгъа ич аджет ёкъ. Биз тек олардаки эсас истикъаметни къайд этмек истеймиз. Олар исе ахлакъ къанунлары, сезеклик, мерамет, инсан янылса, онъа ишни тюзетмеге ярдым этюв хусусында фикир. Ве, айны заманда, бутюн ахлакъий зенгинликинн чокърагъы олгъан эмекнинъ муимлиги хусусында фикир ки, о Эмиль Амитнинъ икяелерине айрыджа бир ахлакъий реик бермекте («Дагъ ёлу», «Сыныфдашлар» киби икяелер).

Икяелернинъ тиль усулы саде, лakin бу саделикте, патетикасыз адий ибарелерде севги ве нефрет, аджынув ве эеджан киби акыкъий инсаний дуйгъулар сезиле.

Эмиль Амитнинъ «Мен хаинни атып ольдюрдим» ве «Сыгъын чокърагъы» повестелери, бизим фикиримиздже, языджынынъ яратыджылыкъ терджимей алында юкъары муим бир басмакътыр. Эки повесте де адамларнынъ такъдирлери тасвир этиле. Инсан талийи — аджайип шей. Эр бир адамнынъ омюриндеки бурулышлар, ёнелишлер озюнджесине текрарланымлаз олсалар да, олар умумен, халкънынъ омюринен сыкъы багълылар. Бу багъ Эмиль Амитнинъ повестелеринде ачыкъ-айдын корюмекте.

«Мен хаинни атып ольдюрдим» поэсти шойле левханен башлана. Талебе Сервер Аблякимов арбий азырлыкъ дерслери вакъытында дженк йыллары бабасыны душмангъа саткъан адамнынъ ресимини нишангъа къойып ата. Ама не арбий талим оджасы, не де сыныфдашлары бу фоторесим кимнинъки экенини бильмейлер. Баланы мектептен чыкъарув меселеси котериле. Эвелия, бойле эдепсиз арекети ичюн, экинджи, оджаны алдаткъаны ичюн. Оны педсоветке чагъыралар, бала бир къач сание шубеленип тургъан сонъ, оджаларгъа кимнинъ ресимини аткъаныны анылатмагъа меджбур ола.

Сервернинъ анылатувы яш осьмюрнинъ чешит зорбалыкълар иле толу балалыгъы, фашист баскъындылары тарафындан запт этильген кучюк койнынъ омюри акъкында бейаннаме олып чыкъа. Повестте бабасынынъ симасы муим ер тута. Сабыкъ колхоз реиси, дженк вакъытында кучюк отряднынъ командири, партизан арекетининъ тешкилятчысы олгъан бу адамны Мурад деген койдеши немселерге чакъа. Сервер, иште, шу полисмен Мурадынъ суретини ата, чюнки бабасыны чакъкъан адамны ольдюрмеге ант ичкен эди, лakin антыны ерине кетирип оламай. Мурад оле, шу себептен Сервер онынъ суретини атмагъа меджбур ола.

Повестыннъ биринджи къысымы, къыскадан, шундан ибарет. Муэллиф, сёзюни керил алув не экенини бильмеген джесюр

осьмюр Сервернинъ симасыны тасвирде муим мувафакъмет эльде эткен. Муэллиф огъланнынъ гонъюль зенгинлигини, дюньягъа бакъышыны ве аныннынъ шекиллениувини психологик джееттен догъру ве гъает индже косьтерген. Баланынъ анасы ве бабасы ачыкъ-айдын ве поэтик тарзда косьтерильген. Языджы кърымлыларнынъ турмушыны, адетлерини гузель бильгенинден себеп, оларны буюк усталыкънен тасвир эткен.

Повестыннъ экинджи къысымында да, оиринджи къысымдаки киби, Сервернинъ адындан икяе этиле. Биринджи къысымда озюнинъ кечмиш аятыны хатырлап, оджаларгъа икяе этюви повестыннъ ильки левхаларыны тешкиль эткен олса, экинджи къысымда о хатырлавлар шимдики вакъияларнен сыкъы багъланалар. Бойле меракълы ве муреккеп композицион къурулыш, эльбетте, сюжеттен сербест файдаланмагъа билювни талап эте.

Хатырлавлар Сервернинъ къальбинде кечмишини бугуныки киби джанландыра. Сервернинъ омюринде олгъан бутюн вакъиялар ич бир арткъач сезсиз, гъает меракълы язылгъан. Муэллиф къараманынъ ички дюньясыны догъру коре бильген, осьмюрнинъ ве анасынынъ агъыр талийлерини къандырыджи суретте акс эте бильген. Языджи, хусусан, Сервернинъ анасынынъ симасыны гъает гузель тасвирге наиль олгъан. Эльбетте, догърусыны айтсакъ, о девирдеки агъыр вазияттен тап олжум алына кельген бу аджайип, алидженап, мераметли къадын бизлерде терен самимет ве яныкъ дуйгъулары уянта.

Къадынны къуртармакъ ичюн бутюн тедебирлерни корьген экиннинъ образы гъает саде ве ифадели суретте берильген. Дигер образлар да истидатлы къалем иле язылгъаны корюне. Муэллиф къараманларнынъ ишлерини, къыйынлыкъларыны саделештирмей, оларны табий алда косьтере. Повестыннъ къараманы яш йигит Сервер Аблякимов, озю ичюн белли дедреджеде эминлик, омюр теджрибеси эльде эткенге къадар, онъа чешит къыйынлыкъларны корип кечирмек керек ола.

«Сыгъын чокърагъы» повести де, бир бакъышта, сюжет итибары иле биринджи повестини аныдыра. Лakin о, акыкъатта, биринджисинден баягъы фаркълы. Бу повесть озюнинъ эм мундериджеси, эм де къурулушы итибары иле даа да пишкин ве муреккеп. О, бир къач сюжет чизгили, чокъ планлы эсер. Бу эсерни, шубесиз, муэллифнинъ буюк яратыджылыкъ гъалемеси деп эсап этмек мумкюн. Онда тасвир этильген вакъияларнынъ колеми, инсан характерлерининъ чешитлиги, вазиятининъ кергинлиги Эмиль Амитнинъ яратыджылыкъ усталыгъы гъает оськенинден делалеттир.

Бекир, Любаша, Бекириннъ бабасы ве оларнынъ аятларынынъ тарихы, хаин Михайлонынъ талийи повестте буюк меракъ иле окула.

Бу эки повестыннъ негизиндеки ахлакъий меселелер бири-бирлерине якъынлармы? Шубесиз, якъынлар. Ве бу ал оларнынъ экисини де бири-бирине багълы суретте тенъештирип талиль этмеге имкян бере.

«Сыгъын чокърагъы» повестининъ сюжети, тасвир вакъытында, кечмишке къай-

тып, откен адиселер иле таныш олып, сонъра текрар илери юрюв ёлунен мунта-зам суретте инкишаф эте. Ойледже, биз къараманларнынъ кечмиши иле таныш олып, оларнынъ терджимей алларындаки базы муим вакъиаларнынъ шаатлары оламыз. Материал, эксери алларда, автобио-график экенлиги себебинден, кучёлю ли-рикий муит хатырлавлар ве гонёюль ачы-лувы саесинде мукеммеллене.

Повестьер гъает енгиль окъула. Муэл-

лиф сёз чокълугъына ёл бермей. Бу ал анджакъ левхаларнынъ, вакъиаларнынъ сыкъ-сыкъ денишип турувына себеп ола.

Акълудан чыкъмаз айдын характерлер, терен гъаели, меракълы мундеридже, рус тилинде нешир этильген бу китапнынъ ке-ниш окъуйджылар тарафындан буюк сев-ги иле къаршыланып алынаджагъына ич шубе догъурмай.

Москва.

«Сен кульгенде»

Закир Къуртнезирнинъ ады окъуйджы-ларгъа озюнинъ «Фиданлар» (1969 с.), «Сизге багъышлайым» (1978 с.) адлы шиир-лер джыйынтыкълары иле чокътан белли-дир. 1982 сенеси Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешриятында чыкъа-рылгъан «Сен кульгенде» адлы енъи ки-табы муэллифининъ сонъки йилларда ярат-къан шиирлеринден тертип этильгендир. Бу джыйынтыкъкъа кирген шиирлер мевзу джеэтинден чешитлер. Ватангъа, партия-гъа садыкълыкъ, халкълар достлугъы ве саире акъкъындаки шиирлер окъуйджы-ларнынъ дикъкъатыны джелъп этерлер. Шиирлердеки ватанперверлик, совет къу-румына садакъат, темиз севги рухындаки сатырлар ве шаирнинъ тюшюнджелери окъуйджыны эеджанландыра, онда хош дуйгъулар уянта. Шаир не акъкъында яз-са-язсын, мытлакъа инсанлыкъкъа эйи дуй-гъуларыны сездирмек керек.

Шаир девлетимизнинъ бугуни ве келе-джеги, яш несилянинъ тербиеси ичюн озюнде месулиет сезе, бу месулиетни аджайип сатырлар вастасынен ифаде этме-ге биле.

Урь Ватаным, юдже дагълар,
Чёллеринъе эсирим.
Топрагъыннынъ алтын эткен
Эллеринъе эсирим,—

дей о шу Ватангъа, оны яшаткъан халкъ-къа.

Шаир янъы-янъы эсерлер ярата ве онынъ истидады не къадар зенгин, фааль олса, халкънынъ медениетининъ юкселю-вине о къадар чокъ ярдым эте биле. Акъикъий иджаткярнынъ омюринде муим бир девир ола, бу онынъ истидадынынъ догъув йылыдыр. Закир Къуртнезирнинъ он учъ йыл ичинде учъ китабы чыкъты. Меселе шунда ки, лаф яратыджылыкъ хусусында кеткенде, занымызджа, бирин-джи ерде мыкъдар дегиль де, мундери-дже, гъае ве бедийлик турмакъ керек. Бир бакъкъанда, Закир Къуртнезирнинъ эсерлеринде эсасен озюнинъ шахсий дуй-

гъуларыны беян эткен киби келе. Лякин бу дуйгъулар эр кеске тесир эте, эр кес-ни эеджанландыра. Чюнки шаирнинъ шах-сий дуйгъулары артында онынъ аджайип девири юкселип турмакъта. Шаир заман-нен бир адымлай.

Халкъкъа хызмет эйлемекни
Видждан борджум, деп сандым.
Ана топракъ нефесинен,
Севгисине ашландым.

Китапта улу девиримизге ве девири-мизде шаирнинъ туткъан ерине, онынъ аятына, шефатлы анагъа, омюрнинъ яра-шыгъы—къадынларгъа гъа дживан кыыз-ларгъа багъышланылгъан шиирлер баягъы ер туталар.

Сабрие СЕУТОВА

Окзуйиджынынъ фикирлери

ДЖУМЕРТЛИК

Шаир озюнинъ биринджи несир эсери-ни дердж эттиргенде, онынъ этрафында чокъ лакъырдылар ола. Муэллифини не-сирге мураджаат этмекни, аджеба, не меджбур этти экен, догъган фикирни ифаделемек ичюн назм черчивелерининъ тарлыгъымы, ёкъса башкъаларындан артта къалмамакъ истегими?

Черкез-Алининъ 1973 сенеси басылып чыкъкан «Сабалар къуджагъында» адлы биринджи романы да бу джеэттен мустес-на дегилъ эди. Лякин, кеттикче вакъыт шуны косътерди ки, языджи, огюне къой-ылган макъсадына ириштим, деген су-альге, бизлер, тамамиле иришти, деп дже-вап бере билемиз. Роман вакъыт сына-выдан кечти ве учъ тильде (татарджа, русча ве къазакъча) нешир этильди.

Окзуйиджылар кечкен сене «Йылдыз»-нынъ бешинджи санында Черкез-Алининъ «Джумертлик» адлы экинджи романынынъ сонъки бабларынен таныш олдылар. Язы-джыда бойле эсер яратув истеги, озю язгъанына коре, 1962 сенеси догъды. Черкез-Али о вакъытлары Озбекстан Компартиясы Меркезий Комитетининъ ёлланмасынен Кызыл-Къумгъа, Къара-къалпакъстан чобанларына барып кельди. Бу кезинтилерден алган тезссуратлары о къадарлыкъ кучюлю эдилер ки, эдип дёрт-беш йыл ичинде о ерлерни кене эки кере зиярет этти. Зияретлер нетиджесинде «Чобанлар арасында» очерки, «Мен санъа кельдим» шири яратылды. Муэллифининъ сонъундан басылган «Солмаз чечеклер» адлы поэмасында да Кызыл-Къум мев-зусы бар.

О сенелери Черкез-Алининъ тюшюн-джелери «Сабалар къуджагъында» рома-ныны язувда олса керек, чюнки онынъ бутюн вакъыты шу эсерге сарфлана эди. Лякин чобанлар акъкъында буюк эсер яратув арзусы языджины эсир алды ве биринджи романыны язып битиргенинен о озъ арзусынынъ эдасына киришти.

«Джумертлик» романы аман-аман он йыллыкъ иджадий араштырувнынъ нети-джесидир. Романда вакъиалар Кызыл-Къумнынъ уджсыз-буджакъсыз занларынд-а, даа акъынларда мейдангъа кельген къаракульджилик совхозында олып кече. Къаракъалпакъстан кой ходжалыгъы ми-нистрлигининъ энъ яхшы мутехассысларын-дан бири Бегдияр Надырович Надыров бу совхозгъа ёлбашчылыкъ япа. Совхознынъ темель ташыны къойгъанлардан бири На-дыров адамларны топлады, оларнен су-бетлешти, эр бирининъ юрегине анахтар

уйдурды. Адамларнынъ онъа нисбетен буюк урьмети де, асылында бу ерден башлай. Иште бу урьмет оларны, идаре янында кеч маальгедже директорнынъ шеэрден къайтып кельмесини беклемеге меджбур эте.

Бу адамлар совхозгъа якъында кельди-лер. Оларнынъ эмеги саесинде совхоз тешкиль этильди, буюди ве къудретли ходжалыкъкъа чевирилди. Энди исе сов-хоз огюнде истисалны инкишаф эттиров, адамларнынъ яшайыш шараитларыны ях-шылаштырув боюнджа буюк вазифелер ашкъында куруш, роман мундериджеси-нинъ негизини тешкиль этти.

Ходжалыкъ огюнде турган вазифелер-нинъ чезилувине совхоз ёлбашчылыкъы комплекс суретте янаша. Бойле янашув-ларнынъ зарурлыгъы китапта къанаатлен-дириджи дереджеде косътерильген.

«Кызыл-Къумларда багъчалар чечек ачмакъ кереклер», деп сана Надыров. Бу макъсаднен совхозгъа Самаркъандда ве Озбекстаннынъ дигер ерлеринден багъ-чеван мутехассыслары давет этилелер. Ги-дрогеологлар къумлыкъта сув къыдыра-лар. Бу адамларнынъ эписи медениет меркезлеринден узакъта, агъыр шараит-ларда буюк ве муим ишлер япмакталар. Эльбетте, авале этильген бойле муим ва-зифени юрек мераметисиз, юрек джу-мертлигисиз эда этмек мумкюн дегилъ. Адамларнынъ омюри, оларнынъ иши, юреклерининъ джумертлиги иште бу бош топракны да джумерт эте.

Окзуйиджынынъ козю огюнде кечкен эсер къараманлары— оларнынъ табияты, омюр теджрибеси... чешиттир. Лякин оларны озъ ишлерининъ муимлигини аны-лав, къумлыкъны чичек багъына чевирув истеги бирлештире. Шасенем, Бекберген, Арзыгуль, Молдабай мында догъмуш чёл-лерининъ къыяфетини дёнйиштиров арзу-сыннен чалышалар. Озюни сынамакъ, «озъ» ишинде кендини косътермек истегинен къумлыкъкъа Назим Мемедеминов да кель-ди. Ишининъ муимлигини анылаган Къурт-незирни де яшаган ерлеринден узакъ-та— Кызыл-Къумда сув къыдырмагъа меджбур эте. Чобан Аскъар ве багъчеван Сеит-Гъазынынъ озъ ишлерине беслеген севги ве садыкълыкълары окзуйиджыны озюне чеке.

Романда земане адамынынъ рухий бай-лыгъы эксери алларда джемаат-ичтимай черчивесинде, хусусан истисалда ачыла, деген фикир юрютиле. Муэллифининъ, эсер къараманларыны мумкюн олгъаны

къадар истисалгъа якъынджа кетирмек иштеги де бундан келип чыкъа.

Языджи совхознынъ чокъмиллетли залисининъ омюри ве ишини буюк сыджакълыкъ ве севги иле тасвирлей. Совхозда, эписини бир макъсад бирлештирген тюрюл миллет векиллери чалышмакталар...

Бугунъде татар эдебиятында роман жанры макътаныладжакъ дереджеде инкишаф эткени ёкъ, десек янылмамыз. Шу себептен, шубесиз, «Джумертлик»нинъ дюнья юзюни коръгени эдебиятымызда буюк вакъиа олды. Бунунъле бугунъде бир шейге эмин олмакъ керекмиз ки, мезкюр эсер озюнинъ композицион къурулувы ве услуги джезтинден бу кунъге къадар догъмуш эдебиятымызда яратылган шу жанрда эсерлерден айрылып турар ве чокъмиллетли совет эдебиятында кой эмекчисини, кой аятыны косътерювде дегерли ер тутар.

«Джумертлик» романында истисал меселелеринен бир сырада ичтимай ве ахлякъ меселелери де котериле. Бу меселелер эсернинъ къыйметини арттыра, онынъ эмиетини юкселте, чюнки оларсыз бугунъки къайнакъ омюрни тасавур этмек мумкион дегиль.

Романда вакъиалар эки ёнелиште инкишаф этелер. Биринджи ве эсас ёнелиш — бу совхоз омюринен багълы олган вакъиалардыр. Экинджиси — Назим Мемедминов къартбабасынынъ сёзлеринден язып алган «Дефтерлер»дир. «Дефтерлер» эсернинъ баягы къысымыны тешкиль этелер. Оларнынъ янында эсернинъ эсас ёнелиши — вакъиалары дерсинъ къабарып туралар.

Окъуйджы истер-истемез земане чобанынынъ аятыны онынъ инкъилябдан звельки вазиятинен къыяс эте. «Дефтерлер»нинъ къараманы Вели балалыгъындан помещикке ыргъатлыкъ этмеге меджбур ола. Иш акъкъы оларакъ йылда бир къоюн ала.

Мераметсиз истисмар, ичтимай адалетсизлик, укъукъсызлыкъ — инкъилябдан звельки чобан иште тек буны коре эди. Онынъ бутюн къабааты — фукъаре догъгъанындадыр, бутюн белялары да мындан

келип чыкъа. Булар романда ачыкъ-айдын тасвир этилген. «Дефтерлер»нинъ эсас гъаеси де, шундадыр.

Муэллиф «Дефтерлер»ни яратыр экен, огюне дигер макъсадны да къойды: ичтимай вазияти, дини, миллети чешит олган эки яшнынъ бири-бирине беслеген темиз, акъикый севгилерини косътерди. Бир тарафтан, севгининъ озю косътерильсе, экинджи тарафтан, бойле севги миллий хурафатларнынъ маниаларыны биль-мемезлиги эм бильмеси де керекмегени косътериле.

«Дефтерлер»нинъ мундериджеси къарт Мемедемининъ икяесинде эфсане ренкин ала. Албу исе, окъуйджыда «Дефтерлер»ге айрыджа меракъ догъура.

Черкез-Алининъ бутюн эсерлеринде олгъаны киби, бу романында да аталарлерине, айтымларгъа расткелине. «Джумертлик»нинъ джанлы тилини де къайд этмели. Тюркий тиллери тюркюмине кирген татар ве къаракъалпакъ тиллерининъ якъынлыгы саесинде муэллифке диалогларда татар окъуйджысына анылашылган къаракъалпакъ сёзлери ве ибарелерини къуullanмагъа имкян догъурды. Нетиджеде диалоглар джанлы, дюльбер олып чыкълар.

Эсерде Къаракъалпакъстанда Совет акимиятининъ пекинюви, Къаракъалпакъстан эдебиятынынъ инкишафы тарихындан бир чокъ делиллер озь ерини таптылар. Бу алъызджынынъ усанмадан чалышувыны, араштырувыны косътере. Макъалеге екюн чекерек, шуны къайд этмек истейим ки, муэллиф озюнинъ сечип олган мевзусыны теренден огренюви, къараманларнынъ аятыны яхшы билюви, шубесиз, романгъа мувафакъиет кетирди.

Партия ве укюметимиз айванасравджылыкъны инкишаф эттирювге, яны топракъларны менимсевге буюктен-буюк эмиет берген ве совет халкъы Эрзакъ программасыны эда этювге киришкен бир девирде романнынъ чыкъмасы, сёзсиз, муэллифнинъ партия къарарларына берген джевабы, озь иджадына партиявий янашувынынъ делилидир.

СЕРВЕР АРИФОВ

Эдем Налбандов

Композитор. Ўзбекистон ССРде
хизмат кўсатерген медалиет хадими.

КОМПОЗИТОР ЯЯ ШЕРФЕДИНОВ

Ташкент шеърининг Гоголь соқлагъы, алтмыш доқъузынджы эв. Ўзбекистан Композиторлар бирлиги ерлешкен бу бинанинг азбарында чокъ йыллар зарфында белли композиторымыз Яя Шерфединов яшады. Мен Яя агъанын эвине сыкъ-сыкъ бара, медалиетимиз, музыкамыз акъкъында онынгле девамлы лакъырдылар эте эдим.

Бир кунь кене онъа бараджакъ олын апылантыкъ. Вақыт акъшам устю эди. Мен агъыр адымларнен яры къаранлыкъ мердивелиннг басамакъларындан юкъары котериле башладым. Экинджи къаткъа котерильгенде, къулагъыма насылдыр музыка сесн чалынды. Токътап, динълемеге меджбур олдым. Чалгъы сесн юкъарыдан. Яя агъанын одасы тарафтан кельгенин апыладым. Кимдир бириси фортепиано чала ве гузель йырлагъан муляим, джазибели къадын сесн ишитиле. Тюркюнннг эзгиси мени эеджанландырды, атыта мефтиун этти.

Мен ичери кирип, Яя агъанын ишине кедер этмейим, оны иштен къалдырмайым деп, токъталдым ве керн къайтаджакъ олдым. Бакъсам, чалгъы сесн де, йыр сесн де тынды. Бу фырбаттан файдаланып, чалгъыннг дегмесине бастым. Къаныны Яя агъанын озю ачты.—А-а-а, Эдем, кир, кир! Мен эфкъарландым. Валайи, ишимнен пек мемнун къалдым. Бегенем, шубесиз бегенем. Мына, сен озюнг динъле, фикирлериннг айтырсын.

Мен ичери кирип, Сафие аблашен самимий селямлаштим. Яя агъа фортепиано башына кечин. эм чалды, эм де йырнын сёзлерини яваштан айтып, йырлады. Онын йырап косьтергени мураккеп, эеджанландырыджы, халкъ эзгилерине пек якъын «Ана» тюркюсн эди. Йырнын сёзлерини шаир Черкез-Али махсус язып алып кельген. (О йыр сонъундан йырды Осман Асанов иджрасында радиога язылып алынды). Ондан сонъ Яя агъа озюнинг Мырзачель акъкъында хор ве оркестр ичюн язгъан «Янъьер» кантатасынынг ноталарыны косьтерди.

О, бу эсерлерни текрар-текрар чалды, мен истекнен динъледим. Бу арада Сафие абла къаве кетирди. Яя агъа къавени ютум-ютум ичеркен, сёйленди.

— Янъы кантатамен чокътан огърашам. Бизге, Эдем, буюк музыка эсерлери яратмакъ керек. Бу заманын талабы,— деди о.— Ойле эсерлер яратмасакъ, музыка медалиетимизни юксеклерге котерип оламамыз.

АВТОПОРТРЕТ. 1968 с.

— Шубесиз,— дедим мен.— Лякин о чокъ вакъыт, гъайретли эмек талап эте.

— Балакъ сыланмай балыкъ тутулмай, къардашым. Мытлакъа буюк эсерлер язмагъа тырыш.

Бу арада козюме стол узеринде джайрап яткъан тюрлю ресимлер илишти, олардан бирини къолума алып:

— Я булар не, Яя агъа?— дедим.

— Кимерде, джан сыкъысындан огърашам,— деди о.

Ресимлер уста къолнен япылгъан эдилер. Мен бу ресимлерге, оларны яраткъан адамгъа бакъкъан сайын козьлеримнинъ огюнде онынъ буюк омюри джанланды.

Яя Шерфединов 1894 сенеси Кърым ярым адасынынъ Кефе шеэринде, фукъаре къорантада догъды. Екъсузлыкъ эр кесни хырпалагъан киби, бу яш дживангъа да къуванмагъа имкъан бермедди. Не къадар къыйын олса да, баланы окъутмакъ ичюн, оны мектепке бердилер. Басыкъ, къаранлыкъ дым мектеп. Баланынъ омюри бир къач йыл мында кечти. Сонъра Симферопольдеки оджалар семинары, Петербургдаки беднет мектеби. Бутюн булар пара ве текрар пара талап эте эдилер. Я оны къайдан алмалы? Зийрек, акъыллы бала эки йылда дёрт курсны кечсе де, парасы олмагъандан окъувыны ташламагъа ве, ниает, Кърымгъа къайтмагъа меджбур ола. Ах, окъумагъа авеслиги олгъан бала ичюн бу не къадар агъыр эди. Лякин чаре не?.. Такъдир... Я энди насыл ишнен огърашмалы? Бельки оджалыкъ этмек мумкюн олур? О вакъытлары оджаларны да кунъдюз биле чыракънен къыдыра эдилер.

Ниает, о оджалыкъкъа тайинн этильди. Керчъ янындаки Сараймен коюнде, сонъра Кефедэ оджалыкъ япа. Қъарт йырджыларнынъ йырлагъанына дикъкъат эте, бош вакъытларында музыканен огъраша. (О балалыкътан кемане чала эди). Авесли балаларны драма ве ресимджилик тегерегине джелъп эте, музыка тегереги тешкиль эте. Тегерек азаларынен берабер кой-койден юрип, концертлер бере.

Судакъ районы Отуз коюнде отъкерильген концертлерден биринде Москва Девлет консерваториясынынъ профессорлары Б. О. Сибар, Б. Л. Яворский, консерваториянынъ о вакъытлардаки директоры Н. С. Шерман да булундылар. Олар Яя агъанынъ кемане চালуе усталгыны бегенип, оны Москвагъа окъумагъа кельмесини теклиф этелер. Бу ал илеридеки оладжакъ композиторнынъ аятында мунм бурулыш япты.

О, консерваториянынъ назарий-композиторлыкъ факультетининъ этнография болюгине кире. Композиция дерсини М. Ф. Тесин, халкъ яратыджылыкъы боюнджа дерсини А. В. Никольский, музыка назариесини С. Н. Василенко ве А. Н. Александров киби намлы оджалардан ала. Яя агъа консерваторияны 1931 сенеси битире ве Кърымгъа къайтып келе.

Кърым радио комитетининъ музыка болюгине мудирлик япа, 1937—1938 сенелери опера ве балет студиясында бедий ёлбашчынынъ муавини ола ве даа башкъа ишлерде чалыша. Айны заманда, чешит мевзуларда бир сыра йырлар яза. Дженктен эвель девирдеки бу буюк яратыджылыкъ иши ичюн Яя Шерфединовгъа республикада пам къазангъан санъат эрбабы уюваны берильди. Яратыджылыкъынынъ энъ гурьдели девиринде Улу Ватан дженки башлана. Шу вакъытта Яя Шерфединов анлесинен Озбекстангъа кочип кельмеге меджбур ола. Ташкентте Мукъымий адына музыкалы драма ве комедия театринде музыка болюгининъ мудирин олып чалышты. О, озю ёлбашчылыкъ япкъан концерт бригадасынен джебёге барып, дженкчилер огюнде чыкышларда булунды. 1943 сенеси Сочиде ве Краснодар шеэрлеринде концерт бригадалары тешкиль этип, джебёлерде концертлер бере. Сонъундан бу концерт бригадалары бирлештирилип, 65 адамдан ибарет ансамбльге чевирильди ве фашистлерден азат олунгъан ерлерде — кой ве шеэрлерде концертлер бердилер.

1944 сенеси Шерфединов Андижандаки Ахунбабаев адына драма театрининъ музыка ребери оларакъ таин этиле. 1947 сенесинден 1955 сенесине къадар музыка мектеплеринде ве бу джумледен Островский адына Ташкент шеэр пионерлер сарайында музыка оджасы олып чалышты.

Яя Шерфединов бир сыра музыкалы комедия ве драма эсерлери язды. Дженктен эвель о озю Ю. Болатнынъ «Ишлеген тишлер» комедиясына, «Алим» пьесасына ве Ильяс Бахшышнен берабер «Арзы кыыз» драмасына музыка язды. Озьбек композиторы Т. Джаилиннен бирликте «Нурхон» адлы музыкалы драманы яратты. Онынъ фаалнети бунынгънен сынъырланмады. Халкъ йырлары эсасында солистлер ве хор ичюн «Юзюк оюны» сюнтасыны язды. Симфоник оркестр ичюн оюн, хореографик сюнта ве даа чокъ эсерлер яратты.

Яя Шерфединов пек чокъ аджайип лирик йырларнынъ муэллифидир. Онынъ айрыджа бир севинчнен йырлангъан «Гузелим», «Айшем», «Сени корьгенде», «Гузель Лейля», «Нияра», «Ана йыры», «Сенинъ ичюн», «Чокъракъ башында» ве дигер йырлары терен аэнклиги ве джошкъунлыгынен айырылалар. Яя Шерфединов озюннъ 60 йыллыкъ яратыджылыкъ фаалнети саесинде юкъарыда сёйлеп кечкенимиз киби, чешит тюрюлю музыка жанрлары устюнде ёрулмай чалышып кельди. Оларнынъ ичинде симфоник оркестр ичюн сюнта ве кене симфоник оркестр ичюн кантата, сюнта ве хор ичюн айры йырлар, музыкалы драмалар, комедиялар бар. Булардан энъ белли олып къалгъан «Арзы кыыз» музыкалы драмасыны къайд этмек лязимдир. Асылда Яя агъанынъ яратыджылыкъ фаалнети эсас итибарынен йырлардан ибарет десек япъылмамыз. Онынъ язгъан йырлары пек тесирли, макъам джеэтинден пек зенгин ве халкъ яратыджылыгына якъындыр.

Лякин Яя Шерфединовнынъ яратыджылыкъ фаалнетининъ бир тарафы даа бар ки, о да халкъымызнынъ зенгин музыка фольклорыны топлап ишидир. О, бу меселеге пек джиддий ве теренден бакъып кельди. Эльбетте о, профессиональ композитор оларакъ озюне халкъ яратыджылыгы янъы эсерлер язмакъ ичюн темель оладжагыны, бунынъле бирге халкъымызнынъ музыка фольклоры не къадар тез азылып алынса ве топланса, о къадар чокъ зенгинлик сакъланып къаладжагыны тюшюнсе керек. Чюнки халкъ йырлары ве авалары къарт адамларнынъ агъызындан озь вакъытында азылып алынмаса, олар кет-кете гъайып ола билелер. Яя агъа бу меселеи яхшы анъласа керек, шунинъ ичюн фольклор эсерлерини топлап ишине буюк эмнет берип кельди.

Яя Шерфединов, Асан Рефатовдан сонъ 1931 сенеси озюннъ биринджи халкъ йырлары джыйынтыгыны тертип этип чыкъара. Бу джыйынтыкъкъа 100-ден зияде йыр кире.

Бу девирде Яя агъа бир чокъ халкъ йырларыны хорлар ичюн, ансамбллер ичюн, фортепиано ичюн гъайрыдан ишлей. Бу бизим халкъ музыкамызгъа айры бир зенгинлик кетирди. О йырлар янъыдан дюнья юзю корьдилер. О вакъыттаки белли йырджыларымыз Сабрие Эреджепова, Эдие Топчы, Мемет Абселямов, Мушире Алиева, Зейнеп Лёманова, яш йырджылардан Санне Налбандова ве дигерлери о йырларны янъыджа, профессиональ дереджеде радиода ве концертлерде иджра этилер. Мисаль ичюн «Юзюк оюн йырларыны», «Джанай», «Чипийим», «Салгъыр бою» ве башкъа халкъ йырларыны къайд этмек мумкюн. Ондан да башкъа Шерфединов токътамай халкъ йырларыны топлай ве оларны нотагъа азып алмакны девам эте.

Аят ойле шей ки, затен иджадий яратыджылыкъ иле мешгъуль адамнынъ янындаки омюр аркъадашы онынъ фаалнетине къол тутса, онъа фикирдеш олса, онынъ ниетлерини анълап, эр бир ишинде рухий ярдымда булунса, иджаткяр ичюн бу пек буюк бахт. Яя Шерфединовнынъ омюр аркъадашы Сафие абла онынъ ичюн бутюн омюр бою иште шойле ярдымджы, гонъюльдеш, фикирдеш дост эди. Ойле экен, Са-

фие абла акткында бир кѳач сѳз айтылмаса, Яя агъанынъ терджимей алы толу олмаз беллейим.

Мен Шерфединовнынъ кѳорантасынен 1956—1957 сенелери Ташкент консерваториясында окъуп башлагъан вакъытымда таныш олгъан эдим. Оларгъа сыкъ-сыкъ бара эдим. Эр баргъанда кѳапыны мангъа Сафие абла ача эди. О дюльбер, пазик бетли, ири козьлю, муляйим, мусафирчен кѳадын эди. Ондан да башкѳа Сафие абла музыканы пек севе ве халкъ йырларыны пек чокъ биле ве гузель йырлай эди.

Эгер сиз «Янърай кѳайтарма» джыйынтыгъынынъ 13-нджи санфесини ачсангъыз, Яя Шерфединовнынъ ве Сафие абланынъ яшлыкътаки ресиминен таныш ола билесингъыз. Бу ресимде сол тарафта биринджи Яя Шерфединов ве сагъ тарафта даре чалгъан узун сачлы татар кѳызы Сафие абланынъ озюдир. Сафие абла бутюн омюрини Яя агъанен багълады ве Яя агъанынъ фаалнетине (халкъ йырларыны топлавада ве оларны нотагъа язып алувада) шубесиз буюк ярдымы олса керек деп танийым. Чюнки Сафие абла яшлыкътан музыканы пек севе ве чалгъыджылар арасында Шерфединовнен берабер «чалгъыджи» олып юре эди. Шу девирде о халкъ иджраджыларындан, усталардан чокъ шей огренип, сингъирип алгъан эди.

Бир кунъ мен кене оларгъа кирген эдим. Яя агъа озюнинъ дюньягъа келеджек халкъ йырлары джыйынтыгъынынъ эльязмасыны козьден кечирип, язылып алынган йырларны бир даа чалып тешкергенде, Сафие абланынъ фикирини сорап, базы бир ерлерини тюзеткени акъылымда. Бундан да башкѳа, Сафие абла бир кѳач халкъ йырыны йырлап, Яя агъа оларны нотагъа язып алгъаныны кѳайд этмек истейим. Эльбетте, бу демек дегиль ки, Яя Шерфединов чокъ йырларны Сафие абладан язып алды. Екъ, меним айтмакъ истегеним шу ки, Сафие абла Яя агъанынъ омюр аркѳадашы оларакъ, онынъ яратыджылыкъ ишинне чокъ ярдым эткен ве кѳолтуткъандыр.

1956 сенесининъ кузюнде Яя Шерфединов, кѳадыны Сафие абла, Озьбекстан радиосынынъ бедий ребери композитор Хайри Изамов, редактор Софья Шакировна Бухараева, бизим буюк урьметли языджымыз Шамиль Алядиннинъ ѳлбашчылыгъынен Бекабад шеэрини келип, ондаки белли халкъ чалгъыджылары кеманеджи Аппаз-уста, кларнетчи Ашир-уста, трубаджи Черкез-уста ве дигер чалгъыджылардан ве Эдие Топчы, Алиме Якимова, Кѳуртбединова, Муневвер Алпева киби йырджылардан 60—70 кѳадар халкъ йыры ве оюн аваларыны язып алдылар. Сонъундан бу йыр ве аваларнынъ чокъусы Шерфединовнынъ «Янърай кѳайтарма» джыйынтыгъына киргендирлер. О вакъытта язылып алынган шу йырлар ве авалар Озьбекстан радиосында бизим музыка фонотекамызнынъ эсасыны тешкиль эттилер ве бу кунъгедже концерт программаларында иджра олуналар. Иште, шу вакъыттан, яни 1956 сенесинден омюрининъ сонъунадже Яя Шерфединов яратыджылыкъ фаалнетини ич бир кунъ токътатмады. Шу йылларда о симфоник оркестр ичюн оюн авалары, хореографик сюита ве 4 кѳысымдан ибарет «Кѳрым сюитасы», симфоник оркестр ичюн эсерини яза. Шанр Фетта Акимнинъ сѳзлерине хор, солист ве оркестр ичюн язылган «Янгиер» кантатасы биринджи кере 1967 сенеси иджра олунды. Бу кантатаны Яя агъа Октябрь революциясынынъ 50 йыллыгъына багъышлады.

Бунынъле бирге композитор чокътан-чокъ земане йырлары язды. Онынъ йырлары радио вастасынен берильген концертлерде ве грампластинкаларда янъгъырап кельмекте.

Яя агъанынъ ниети буюк эди. О озюнинъ бутюн хусусий истидадыны, билъгисини «Янърай кѳайтарма» адлы сонъки джыйынтыгъына кѳойды. Бу джыйынтыкънынъ ичине 350-ге якъын халкъ йырлары ве оюн авалары киргендир. Андаки йырлар, авалар композитор тарафындан айры-айры болюклерге болюнген. Эльбетте, бу буюк джиддий ильмий иш. Бу буюк академик джыйынтыкънынъ сынъырсыз эмиети шунда ки, о халкъ фольклорыны, миллий музыка медениетимизни эбе-

дийлештирюв ишинде дегерсиз буюк хызметтир. Айны заманда, китап илериده яш иджраджыларгъа халкъ фольклорыны огренмек ичюн кешиш имкян бере.

Мен эминим ки, музыка меденнетимиз устюнде чалышаджакъ яш мутехассысларымыз миллий музыка фольклорымызны даа терен огренмеге аракет этерлер. Бу иште оларгъа Яя Шерфединовнынъ «Янърай къайтарма» джыйынтыгы гъает кыйметли ярдымджы ола билир деген фикирдем.

Яя Шерфединов халкъ яратыджылыгындан файдаланып ве халкъ музыка фольклорыны топлап, белли бир тертипке кетирип, кене халкъымызгъа къайтаргъаны, онынъ ичюн эбедий бир эйкельдир деп таныйым.

Яя Шерфединовнынъ «Янърай къайтарма» адлы джыйынтыгы ялынъыз бизим чалгъыджыларымызны, композиторларымызны дегиль, айны вакъытта, бир чокъ башкъа профессиональ композиторларны ве музыкашпасларны да джиддий меракъландыра.

Мен беллесем, Яя Шерфединовнынъ композитор-этнограф оларакъ халкъ музыкасынен бойле джиддий меракъланмасына кърымлы улу композитор Спендиаровнынъ буюк тесири олгъандыр. Чюнки куньлернинъ биринде мен Шерфединовгъа баргъанда, Яя агъа манъа Спендиаровнен Кефедё корюшкенини, онъа кеманеде халкъ аваларыны ве озюнинъ о вакъытлары уйдургъан аваларыны чалгъаныны ве Спендиаров оны макътап илериде музыкагъа окъумасыны ве халкъ аваларыны джиддий оларакъ ве терен огренмесини теклиф эткенини сёйлеген эди. Бу вакъытаны Яя агъа «Янърай къайтарма» джыйынтыгында да къайд этип кече. Лякин бизим субетимизде Яя агъа А. А. Спендиаровны пек юректен ве къуванчен хатырлап алгъышлагъаны хатириме синъип къалды.

Александр Афанасьевич Спендиаров озю де бизим халкъымызнынъ музыка фольклорынен пек меракълана ве бир чокъ халкъ аваларыны, йырларыны якъындан иштеп, оларны бутюн мемлекетке ве атъта дюнья алемине чыкъарды. О авалар симфоник оркестрлер тарафындан буюк концерт залларында иджра этилелер.

Буюк композиторымыз Яя Шерфединовнынъ аят ёлуна къыска назар ташлар экенмиз, чокъ йыллар девамында семерели яратыджылыкъ фаалиети ичюн онъа 1971 сенеси Озбекстан ССРде нам къазангъан санъат эрбабы унваны берильгенини айтмай кечалмаймыз. 1974 сенеси исе догъгъанына 80 йыл толувы мунасебетинен онъа тантаналы юбилей мерасими кечирильди. Республика джемаатчылыгы ве халкъ сеvimли композиторнынъ юбилейини гъает юксек джошкъунлыкъ иле ве самиметле къайд эттилер. Юбилей акъшамында композиторнынъ аят ёлу ве яратыджылыкъ фаалиети хусусында сёз айткъан Озбекстан Композиторлар бирлигининъ ренси Ахмад Хамидович Джаббаров джумледен шойле деген эди:

— Яя Шерфединов озю ичюн илхамландырыджы гъяданы халкъ яратыджылыгындан алды. Қрым халкъ йырлары ве оюнлары онынъ яратыджылыгынынъ битмез-тюкенмез чокърагы оларакъ хызмет эттилер. Композиторнынъ фаалиети гъает зенгин ве чешиттир. Бу фаалиетнинъ емишлери кърымлыларнынъ илеридеки несиллери ичюн де хызмет эте биледжек аджап варнеттир.

Sevimли композиторымыз Яя Шерфединов акъкъында бу къыска макъалемни Л. Либединскийнинъ «Янърай къайтарма» китабына язгъан сонъ сёзюндеки шу джумленен битирмек истейим.

«Эльбетте, бир сыра табиий себеплерден толайы бунынъ киби джыйынтыкъта белли бир зайыфлыкълар олмамакъ мумкюн дегиль... Лякин бу ал Шерфединовнынъ китабына, бу джыйынтыкъ умумен совет музыка этнографиясына къошулгъан мумиден-мум хызмет деп кыймет кесмеге ич кедер этмей. Бу хызмет онынъ муэллифининъ адыны совет музыка этнографиясынынъ тарихына алтын арифлер иле язып кирсете».

Тавшан юрекли

Хастахане янындаки юксек чинар алтында балалар зий-чүв ойнайлар. Бу арада киречнен акъланылгъан исардан кимдир секирип тюшти, сонъра табана къувет чапып кетти.

— Ана!— деп къычырды балаларнынъ бири.

— Тутынъыз къар адамыны!— деди терек артында сакълангъан дигери.

— Къартанамнынъ масалларындаки девнинъ озю!— деди терекнинъ сагълам далына минген учюнджи бала.

— Бешарет.... дагъдан тюшти, гъалиба!..

Эмшире къундакълы баланы Пакизеге туттырды. Яш ананынъ эля козьлеринден мерджан киби узюлип-узюлип яшлар чыкъты, акъчыл янакъларындан ашагъы тыгъырдылар. Къадын озь эвлядыны багърына басты, козьчиклеринден, юзчигинден опыти. Опыти де, кене эсини джойды. Хайли вакъыт эссиз ятты.

Эки кунъ кечти. Эким Зера Аблаева яш анагъа къан берильмесини лязим коръди.

— Джа-аным, манъа ят адамнынъ къаныны берменъиз!— деп ялварды Пакизе. — Къан керек олса, дев киби сагълам ходжам бар. Ондан алынъыз. Манъа къаныны дегиль, джаныны да бермеге азыр!

— Ходжанъыз не иште?

— Онынъ бир къач зенааты бар: дюльгер, сылавджы, чиленгир, бетонджы... Элинден кельмеген шей ёкъ, ама теэссюф... бир тешкилятта чокъ вакъыт ишлеп оламай.

— Манъа бакъ, кадам! Терек бир ерде ешере не осе... сырасы кельгенде ходжанъызгъа буны мытлакъа анълатынъыз! Акс такъдирде...

— Догъру, Зера аптечигим! Лякин айтсам, джаны агъырмаз экенми?

— Айтмагъа бильмек керек. Татлы сёзнен атта йыланни къобасындан чыкъаргъанлар. Эвинъизде телефон бармы?— деп сорады эким ве Пакизенинъ сачларыны сыйпады.

Уйле маалинде хастахане азбарында отуз яшларында, сельби бойлу йнгит пейда олды. Четтен бакъкъанда дагъны тоз, чёлын думан ялмагъа къудретли. Элинде богъчачыкъ, сербест адымларнен софагъа кирди.

— Сизни корьген бей олсун, Сент-Гъазы, тамам вакъытында кельдинъиз,— деди оиъа эким.

— Тамам вакъытында кельгенимнинъ кимге, не файдасы бар?— Гъазы тааджиленди.

— Сизге ве къарынъызгъа!— деп джевап берди эким.

— Сыр олмаса, тафсилятлы айтсанъыз.

— Къанынъыз къачынды группа?

— Биринджи. Ничюю сорадынъыз?

— Пакизе ичюю къан керек. Рефикъанъызгъа урьметинъизни ве севгинъизни аятта исбат этмеиъиз ичюю вакъыт кельди.

— Шай десенъиз!

— Эбет. Шу талонны алынъыз.

— Бу неге керек?

— Къанынъызны берген сонъ, ашханеге кирип, яхшы этип ашар-сынъыз. Бу тезкерени исе, ишлеген еринъизде косьтерирсинъыз. Ярын ишке бармай, раатланмагъа акъкъынъыз бар.

— Тезкеренинъ кереклиги ёкъ. Мен шимди чалышмайым.

Къан теслими район идареси къапысы огюнде адамлар невбет бек-леп турмакъта эдилер. Оларнынъ сырасына Сеит-Гъазы да келип къо-шулды.

— Машалла, пельван! Алидженап ишке киришкенсинъ!— деди онъа невбетте тургъапларнынъ бириси.

— Яхшы ниет — ярым девлет!— деди дигери.

Ннает, Сеит-Гъазынынъ невбети кельди. Ичери кирди.

— Союнынъыз да, шу аскъычтаки урбаны кийинъиз,— деди онъа къркъкъ яшларында, кулер юзьлю эмшире.

Сеит-Гъазынынъ череси бирден булутланды, тизлери къалтырап башладылар. О, аскъычтаки безз кольмеклерге ве кийиз чызмаларгъа маналы-маналы назар ташлады.

— Тез олунъыз, беклейлер!— деди сабыры биткен эмшире.

Шу арада стол устюндеки телефон сесленди, Сеит-Гъазынынъ тени де телефоннынъ чанъы киби титредди. «Эй, анасыны! Не япмалы?— деп тюшюнди о.— Бу ерден насыл къачмалы да, насыл къуртулмалы?»

Сеит-Гъазы чокъ тюшюнип отурмай, къапыгъа догърулды.

Зера Аблаева меселени анълагъан сонъ: «Кечип кеткен булуттан ягъмур бекленмез,— деп тюшюнди.— Я меним къаным да биринджи группа да. Эбет, эбет, шу тавшан юрекли пельваннынъ ерине озюм до-норлыкъ япайым...» Эм айткъаны киби де япты, яш анагъа экимнинъ озю къан берди. Пакизенинъ сагълыгъы кунъ-кунъден тюзелип барды. О, къуванчыны ичине сыгъдырып оламагъанындан, бир куню баш экимге:

— Зера апте, акъылынъыздамы, Сеит-Гъазым мен ичюн къаныны дегиль, татлы джаныны биле бермеге ап-азыр деген эдим!

— Эбет, акъылымда,— кулюмсиреди эким.— Лякин о, къан «тес-лим» эткен сонъ, шифаханенинъ ёлуны биле унутты. Қим бильсин, бельки олимпиада ярышларына азырлыкъ коредир.

Экимнинъ айткъап лафларынынъ фаркъына бармагъан Пакизе зевкънен кульдн ве:

— Зера аптечигим, сёзлеринъиз пек джанлы,— деди.— Итимал о керчектен де ярышларгъа тедарикленедир!

Арадан кене бир афта кечти. Пакизе бебекни кокюсине басып, хас-таханедекилернен сагълыкълашты.

— Къардашым, санъа бир эманетим бар,— деди Зера Аблаева Па-кизе иле сагълыкълашыркен.— Мынавы богъчачыкъны шахсен ходжа-нынъ элине теслим этинъиз. (Богъчачыкъта Сеит-Гъазынынъ таш-лап къачкъан урбалары бар эди.)

Акъшамлыкъ софра башында Пакизе ходжасынынъ колбаса чай-нагъан агъызына, фенер киби парылдап тургъан козьлерине бакъып, эеджанле:

— Сагъ ол! Къан бермеген олсанъ, бельки!..— деди де токъталып къалды, мераметли козьлеринден мерджан яшлар тыгъырды.

Сеит-Гъазынынъ къулакъларына исе, балачыкъларнынъ: «Къар адамыны тутынъыз!» «Девнинъ тыпкы озю!» «Бу бешарет ифрит дагъ-дан тюшсе керек!»— деген садалары текрар янъгырагъан киби кельди.

Эдебият ве санъат хаберлери

● Озбекистан ССР Языджылары бирлиги партия тешкилятынынъ эсап-сайлав топлашувында партия бюросынынъ секретары, Озбекистан ССР халкъ языджысы Тураб Туланынъ доклады музакере олунды. Сёзге чыкъкъан коммунистлер иштеки эйи тарафларыны къайд этмек иле, ёл берильген эксиклерни ёкъ этмек кереклигини къайд эттилер.

Топлашувда республика языджылары бирлиги партия бюросынынъ янъы эркъаны ве онынъ секретары оларакъ Озбекистан ССР халкъ языджысы Рахмат Файзий сайланылды.

● Ташкентте Къаракъалпакъстан Автоном Совет Социалистик Республикасынынъ медениети кунълери буюк мувафакъиетнен кечти. Республика пайтахтынынъ эмекдарлары автоном республиканынъ медениет хадимлеринен корюштилер, эдебият акъшамларында иштирак эттилер, санъат усталарынынъ, айтувлы ансамбллернинъ концертлеринде булундылар.

Медениет кунълерининъ сонъунда автоном республика санъат усталары ве иджаткар яшлыкъ иджрасында буюк концерт косьтерильди. Концертте КПСС Меркезий Комитети Сиясий бюросы азалыгына кандидат, Озбекистан Компартиясы Меркезий Комитетининъ биринджи секретары Ш. Р. Рашидов аркъадаш булунды.

Къаракъалпакъстан АССРнинъ медениети кунълери халкъларымыз арасындаки сарсылмаз достлыкънынъ буюк байрамы олды.

● Белли рус совет языджысы Сергей Бородиннинъ аяты ве яратыджылыгы

Озбекистан иле сыкъы багълы. Онынъ бир такъым эсерлеринде озбек халкъынынъ кечмиш аяты тасвирлениле. Языджынынъ «Самаркъанд кокюндеки йылдызлар» трилогиясы окъуйыджылар тарафындан севилип окъулган эсер олып, бир чокъ эджнебий тиллерге де дердж этильди.

Кечкен сененинъ сонъунда республика джемаатчылыгы языджы догъгъан куннинъ 80 йыллыгыны тантаналы суретте къайд этти.

● Озбекистан ССР Языджылары бирлиги идареси секретариатынынъ къарары муджиби, республика Языджылары бирлигининъ 1982 сенеси эдебият боюнджа Гъафур Гъулам адына мукафаты, балалар ве осьмюрлер ичюн язган шиирлери ичюн Къуддус Мухаммадийге, Айбек адына мукафат «Дюнъянынъ ишлери» повестининъ музллифи Уткир Хашимовкъа, Хамид Алимджан адына мукафат янъы шиирлери ичюн къаракъалпакъ шаири Ибраим Юсуповкъа, Сергей Бородин адына мукафат озбек шаирлерининъ бир чокъ шиирлерини рус тилине чевирген Римма Казаковагъа берильди.

● Озбек эдебиятынынъ акъсакълларындан бири, белли очеркчи ве публицист, «Ер нефеси», «Чыракъ», «Ташкын» киби повесть ве романларнынъ музллифи, теджибелери терджиман Елдаш Шамшаров 75 яшыны толдырды. Бу мунасебет иле отъкерильген тантаналы эдебий акъшамда языджыны къалемдаш достлары самимий хайырладылар.

Елдаш Шамшаровкъа «Озбекистан ССР халкъ языджысы» унваны берильди.

На татарском языке, «ЙЫЛДЫЗ» № 1 («Звезда» № 1).
Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана.
Ташкент—1983.

Техникий редактор А. Сеногулов, Корректор Г. Шерфединова.
Бир матбаа табагы колеминден эксик эльязмалар музллифине къайтарылмаз.

Басылувгъа 30.12.82 с. берильди. Басылувгъа 16.03.83 с.рухсет этильди. Р-01158.
Кягытынъ форматы 70×108^{1/16}. Юксек басма. Шартлы матбаа табагы 12,6.
Нешрият-эсап табагы 13,5. Тиражы 5000. Сымарыш 5154. Фияты 80 к.

Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Обсерваторская сокъагы, 5-нджи эв.
Телефон: баш редактор 33—41—91.